

G'.A. TALIPOV

O'ZBEKISTON YER KADASTRI ASOSLARI

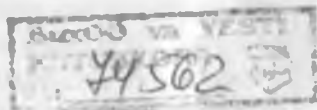
**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY
VA O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI**

711.14
T 16

G' . A. TALPOV

O'ZBEKISTON YER KADASTRI ASOSLARI

*Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan o'quv qo'llanma
sifatida tavsiya etilgan*

Toshkent— ♦MOLIYA♦—2007

G'.A. Talipov. O'zbekiston yer kadastrasi asoslari: — T.: «Moliya», 2007, 188 b.

Qishloq xo'jalik fanlari doktori G'.A. Talipov tomonidan tayyorlangan qo'llanma oliy va o'rta maxsus ilmgohlari uchun o'quv qo'llanmadir. Unda O'zbekiston Respublikasi yer kadastrining Yer resurslaridan oqilona foydalanishdagi ahamiyati, uning tarkibiy qismi, maqsadi, tartibi, qishloq xo'jaligidagi va tashqi muhitni muhofaza qilishdagi o'rni, tuproqni o'rganish tarixi, tuproq kartalarini tuzish, sho'rlangan yerlarning miqdori va sifatini aniqlash, sug'oriladigan yerlarning melioratsiyasi, yer hisoboti va yer monitoringining vazifalari, yerga aloqador hujjatlardan foydalanish tartibi, yerlarni unumdorligi bo'yicha baholash (bonitirovka qilish) va yerdan to'g'ri, unumli foydalanishga aloqador boshqa masalalar haqida aniq tushuncha va ko'rsatmalar berilgan.

Qo'llanma oliy va o'rta maxsus ilmgohlari talabalariga mo'ljallangan. Undan shuningdek, yer tuzuvchilar, tuproqshunoslar, ekologlar, ilmiy-loyiha institutlari, qishloq, suv va o'rmon xo'jaliklari xodimlari, geobotanik va melioratorlar ham foydalanishlari mumkin.

Mas'ul muharrir: J. Qoraboyev, geografiya fanlari nomzodi

Taqrizchilar: dotsent S. A. Toshpulatov,
dotsent A. Tursunov

ISBN 978-9943-302-07-5

© O'zbekiston Respublikasi
Bank-moliya akademiyasi
«Moliya» nashriyoti, 2007 y.

KIRISH

Yer masalasi qadim-qadimdan eng dolzarb masala hisoblanadi. Chunki yer insoniyatning boshpanasi, yashashi uchun iqtisodiy bazis va vosita hamda ekologik tizimlarda turuvchi tabiatning ajralmas bo'lagidir.

Respublikamizda yer munosabatlarini tartibga solishning bosh yo'nalish va tomoyillarini belgilovchi eng muhim qonuniy hujjat O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»dir. Uning boshidan oxirigacha yerga nisbatan nihoyatda tejamkorlik bilan xo'jalik munosabatida bo'lish, iqtisodiyotning barcha sohalarida yerni imkon qadar muhofazalash va undan oqilona foydalanish ruhi singdirilgan. Ushbu kodeksning birinchi moddasida qayd etilganidek, «Yer umummilliy boylikdir, O'zbekiston Respublikasi xalq hayoti, faoliyati va farovonligining asosi sifatida undan oqilona foydalanish zarur va u davlat tomonidan muhofaza qilinadi».

O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisi tomonidan yer munosabatlarini boshqarishning negizini belgilab beruvchi: undan oqilona va unumli foydalanishga asos soluvchi 21 ta davlat kadastrlari qabul qilingan. Ular qatorida o'rin olgan «Davlat yer kadastr», «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi, «Dehqon xo'jaligi» to'g'risidagi, «Suv va suvdan foydalanish to'g'risida»gi, «Ijara to'g'risida»gi, «Yer solig'i to'g'risida»gi Qonunlar dehqonlarga yer resurslaridan keng va samarali foydalanishga yo'l ochib berdi. «Davlat yer kadastr»ning 3-bandida ifodalanganidek, «Davlat yer kadastr Davlat kadastrlari yagona tizimining asosiy tarkibiy qismi hisoblanib, u yerlarning tabiiy, xo'jalik rejimi, toifalari, sifat xususiyatlari va qiymati, yer uchastkalarning o'rimi va o'lchamlari, ularning yer egalari, yerdan foydalanuvchilar, ijarachilar va mulkdorlar o'rtasidagi yer taqsimoti to'g'risidagi ma'lumotlar hamda hujjatlar tizimidan iboratdir».

Yuqorida qayd qilingan qonunlarda amalda to'g'ri foydalanish va yer to'g'risida puxta bilim berish uchun sohadagi oliy o'quv yurtlarida

maxsus fani (predmet) o'qitiladi. Masalan, Toshkent irrigatsiya va melioratsiya institutida, Toshkent agrar universitetida, Andijon qishloq xo'jaligi institutida, O'zbekiston Milliy universitetida va boshqa oliy o'quv yurtlarida «Yer kadastrasi asoslari» o'rganiladi.

«Yer kadastrasi asoslari» o'quv qo'llanmasining asosiy maqsadi O'zbekiston Respublikasida yerdan hozirgi va kelgusi avlod manfaatlarini hisobga olgan, zamon talablariga asoslangan, yer to'g'risidagi qonunlar talablaridan kelib chiqqan holda oqilona foydalanish va uni muhofaza qilish, tuproq unumdorligini qayta tiklash, oshirish va yaxshilash, xo'jalik yuritishning barcha shakllarini taraqqiy ettirish, yerdan foydalanishni teng huquqiyligini amalga oshirish, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarini mustahkamlash va tartibga solishdan iborat.

Xorijda va respublikamizda bu kurs o'qitilayotgan oliy o'quv yurtlarida «Yer kadastrasi asoslari» nomi bilan o'quv qo'llanmalari ham tuzilgan, shuningdek, qator darsliklar yaratilgan.

Masalan: Н.Д.Казанцова – «Земельное право» (universitetlar uchun darslik, М., 1958), И.В.Дегтерев, Л.И.Осипов – «Земельное право и земельный кадастр» (qishloq xo'jaligi institutlariga mo'ljallangan darslik, М., 1975), Д.И.Гнатковия – «Земельный кадастр» (Экономика землепользования. Львов, Высшая школа, 1986), Т.П.Маразиншиковнинг – «Земельный кадастр», (Львов, 1980) nomli darsliklari shular jumlasiga kiradi.

Ammo ular bundan 30-40 yil ilgari nashr etilgan bo'lib, mazmunan bugungi sharoitga, ayniqsa, O'zbekiston sharoitiga va uning qonun asoslariga to'g'ri kelmaydi.

O'zbekistonlik R.Q.Qo'ziyev, G'.Yu.Yo'ldoshev va I.A.Akromov muallifligidagi «Tuproq bonitirovkasi», Toshkent, («Moliya», 2004), G'.A.Talipov, J.M.Maqsudov va I.A.Akromov tomonidan yaratilgan «O'zbekiston yer kadastrasi («O'zdavverloyiha», 1994) qo'llanmalari esa sifatli bo'lsa-da, soha va unga aloqador masalalarni to'liq qamrab olmagan, hajmiga ko'ra, oliy o'quv yurtlari uchun maxsus darslik bo'la olmaydi.

Shu bois davlat ahamiyatiga ega bo'lgan yer resurslaridan oqilona, unumli foydalanish va uni muhofaza qilish masalalariga bag'ishlangan o'quv qo'llanmasini ishlab chiqish zarur. Ushbu o'quv qo'llanma shu zaruriyat maxsulidir.

Uni yaratishda «Yer kodeksi», «Davlat yer kadastri»ga asoslanildi, shuningdek, yerning meliorativ va ekologik holati, yer resurslarini xatlash (ro'yxatdan o'tkazish), muhofaza va nazorat qilish, yer munosabatlari aloqador bo'lgan masalalar bo'yicha tayyorlangan rasmiy hisobotlardan, maxsus jurnallar, adabiyotlar, maqolalar, nizomlar va grafik hujjatlardan hamda internet ma'lumotlaridan keng ravishda foydalaniladi.

Qo'llanmadan oliy o'quv yurtlari talablarigina emas, balki magistrlar, aspirantlar, yer kadastri va yer huquqi masalalariga aloqador mutaxassislar, yer tuzuvchilar ham foydalanishlari mumkin.

Muallif O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha davlat qo'mitasi, «O'zdavyerloyiha» ilmiy loyiha instituti va uning «Yer kadastri filiali» hodimlariga o'z arxivlaridan foydalanish imkonini yaratganliklari va Mirzo Ulug'bek nomli Milliy universiteti Geografiya fakultetining «Geodeziya, kartografiya va kadastr» kafedrasi mudiri, professor T. Mirzaliyevga va Geografiya fanlari nomzodi J. Qoraboyevga ba'zi masalalarni hal qilish bo'yicha bergan fikr-mulohazalari uchun minnatdorchilik bildiradi.

1. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI YER FONDI VA UNDA FOYDALANISH

1-§. O'zbekiston yer fondi tug'risida ma'lumot

O'zbekiston Respublikasida 2004-yil 1-yanvarga bo'lgan hisobotga ko'ra, 44896,9 ming gektar yer maydoni bo'lib, unda Qoraqalpog'iston Respublikasi va 12 viloyat hududida 154 ta tuman, 125 shahar, shahar tipidagi 104 qishloq va 83 qishloq joylashgan (1-rasm).

Respublika bo'yicha mavjud bo'lgan 3280,3 ming oilaga 607,5 ming gektar yoki oila boshiga o'rta hisobda 0,19 gektardan tomorqa yeri va 84,0 ming fermer xo'jaligiga 2354 ming gektar yoki o'rta hisobda har bir fermerga 28 gektardan yer egalik qilish va ijara uchun o'rnatilgan tartibda ajratib berilgan.

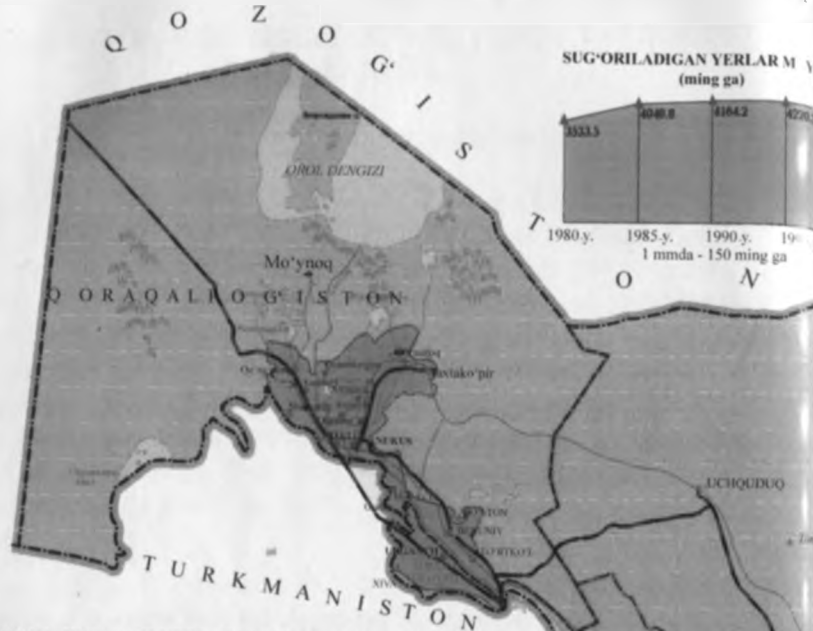
1-jadval

O'zbekiston Respublikasi yer fondining foydalanish turlari bo'yicha taqsimlanishi (2004-yil 1-yanvar holatiga)

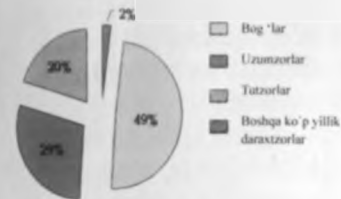
T.r.	Yerga egalik qilish va undan foydalanish turlari	Umumiy maydoni, ming ga	Umumiy maydon, foizda
1	Qishloq xo'jaligiga mo'ljallangan yerlar	22570,4	50,8
2	Aholi punktlari (shaharlar, posyolkalar va qishloq aholi punktlari) yerlari	237,2	0,5
3	Sanom, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsadlarga mo'ljallangan yerlar	1894,3	4,3
4	Tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashuv, rekreatsiya maqsadlariga mo'ljallangan yerlar	72,5	0,2
5	O'rmon fondi yerlari	8597,4	19,4
6	Suv fondi yerlari	825	1,8
7	Zaxira yerlar	10213,4	23,0
	Jami foydalanilayotgan yerlar	44410,3	100
	Bundan tashqari, O'zbekistonning qo'shma respublikalaridagi foydalaniladigan yerlari		18,9
	Boshqa respublikalarning O'zbekistonda foydalaniladigan yerlari		505,5
	Respublika ma'muriy chegarasidagi jami yerlar	44896,9	

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI YER FONDI

SUG'ORILADIGAN YERLAR MAYDONI (ming ga)

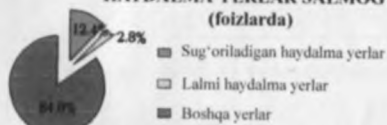

UMUMIY YER MAYDONIDA QISHLOQ XO'JALIK YERLARI SALMOG'I (foizlarda)

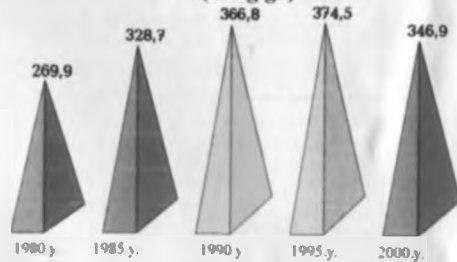
Jami 44410,3 ming ga

QISHLOQ XO'JALIK YERLARINING UMUMIY MAYDONIDA HAYDALMA YERLAR SALMOG'I (foizlarda)

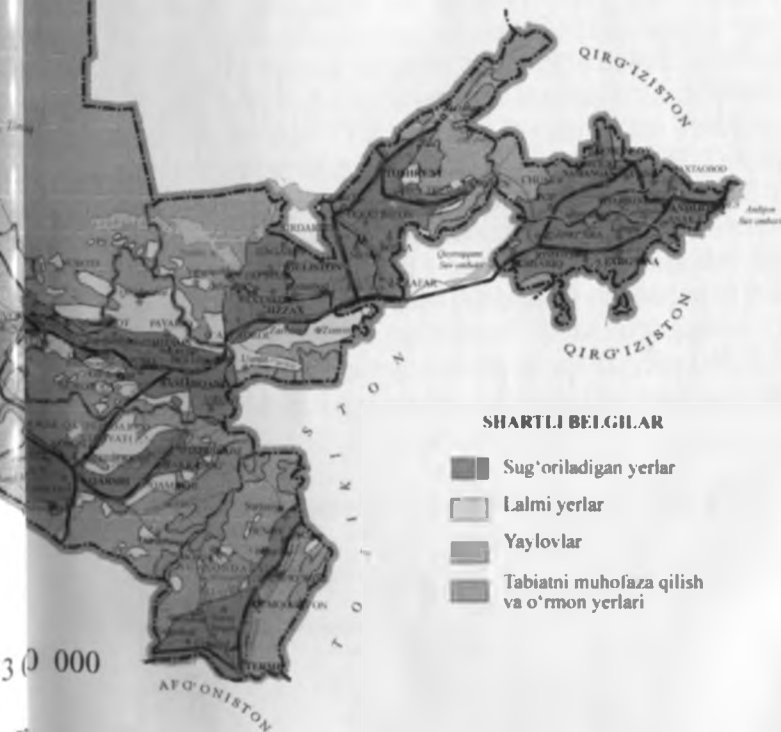
KO'P YILLIK DARAXTZORLAR MAYDONI (ming ga)

I mmda - 62 ming ga

Masstab 1:300 000

1-rasmi

O'zbekiston Respublikasi «Yer kodeksi»ning 16-moddasiga binoan, «yer davlat mulki-umummilliy boylikdir, undan oqilona foydalanish zarur, u davlat tomonidan muhofaza etiladi», deyilgan.

O'zbekiston yer fondi undan foydalanishiiga ko'ra 7 turga bo'linadi (1-jadval).

O'rta Osiyo respublikalari yer resurslaridan unimli foydalanish maqsadida respublikalararo kelishuv natijasida qabul qilingan hujjatlarga binoan, O'zbekiston qo'shni davlatlar hududida 18,9 ming gektar yerdan uzoq muddat foydalanadi, shundan 1,0 ming gektari Tojikistonda, 17,9 ming gektari Turkmanistonda. Shuningdek, qo'shni davlatlar O'zbekiston hududida 505,5 ming gektar yerdan, xususan, Tojikiston 1,8 ming gektar, Turkmaniston 500,0 ming gektar va Qozog'iston 2,9 ming gektar yerdan uzoq muddat foydalanadi (2-jadval).

Respublika yer fondi foydalanilishi va turlari bo'yicha doim o'zgarib turadi. Yerni o'zlashtirish natijasida lalmi, yaroqsiz yerlar sug'orilib, ekiladigan yer hisobiga o'tishi yoki qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlar uchun turli qurilishlarga ajratib berilishi, eroziya ta'sirida va boshqa sabablar ko'ra ekin ekiladigan yerlar hisobidan chiqishi kabi hollar sodir bo'ladi. Bunday o'zgarishlarni aniq hisobga olib borish ishi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan berilgan ko'rsatma asosida yuritiladi. Yer hisobi (balansi) har yili 1-yanvargacha yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchi ho'jaliklar, tashkilotlar, tumanlar va viloyatlar bo'yicha olib boriladi. Bu hujjatlardan qishloq ho'jalik ekinlari turlarini joylashtirishda, olinadigan hosil taqsimotida va boshqa maqsadlarda foydalaniladi.

Olib borilayotgan yer hisoboti shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda 2004-yil 1-yanvarga sug'oriladigan yer maydoni 4275,3 ming gektar bo'lib, umumiy maydonning 9,5 foizini tashkil qiladi. Respublikamiz

2-jadval

Respublikalararo foydalanilayotgan yerlar maydoni

№	Respublikalar nomi	O'zbekiston foydalanadigan qo'shni respublikalardagi yer, ming ga	Boshqa respublikalar foydalanadigan O'zbekiston yerlari, ming ga
1	Tojikiston	1,0	1,8
2	Turkmaniston	17,9	500,0
3	Qirg'iziston	-	0,8
4	Qozog'iston	-	2,9
	Jami:	18,9	505,5

bo'yicha sug'oriladigan yerlardan qishloq ho'jaligida olinadigan daromadning 95 foizidan ko'prog'i olinadi.

Shuning uchun ishlab chiqarish manbalarini jadal rivojlantirishda sug'oriladigan yerlardan to'g'ri foydalanishni yo'lga qo'yish, yangi yerlarning sifatli o'zlashtirilishi katta ahamiyatga ega. Chunki buning natijasida qishloq ho'jalik mahsulotlari etishtirish jadallashadi va ko'payadi, rivoji tezlashadi.

Respblikamizda bu sohada ko'p ishlar qilinayotganligiga qaramasdan, aholining o'sish darajasi sug'oriladigan yerga nisbatan yuqori bo'lganligi hisobga olinganda, jon boshiga sug'oriladigan yer maydonlari keskin qisqarmoqda. Chunonchi, 1960-yilda respublikada sug'oriladigan yerlar jon boshiga 0,26 gektar bo'lgan bo'lsa, 1970-yilda 0,20 gektarni, 1992-yilda 0,17 gektarni, 2005-yilda 0,15 gektarni tashkil etdi.

Keyinchalik sug'oriladigan ekin maydonlarining jon boshiga kamayishini imkon boricha to'xtatish yo'lida ish olib borish zarur. Buning uchun, avvalo, ekin ekiladigan maydonlarning keskin qisqarib ketishiga, qishloq xo'jalik oborotidan tushib qolishiga, ikkinchidan, isrofgarchilik va xo'jasizlikka, sug'oriladigan yerlar turli qurilishlarga asossiz ajratilishiga yo'l qo'yilmasligi, uchinchidan, qishloq xo'jaligida foydalanishdan tushib qolgan sug'oriladigan yerlarni tiklash va eroziyaga qarshi ish olib borilishi zarur.

Ko'p yillar davomida tezkorlik bilan yer o'zlashtirilganligi sababli, ba'zi kamchiliklarga yo'l qo'yildi. Chunki quruvchi tashkilotlar o'zlashtiriladigan yer maydonini ko'paytirishni asosiy maqsad qilib, gidrotexnik inshootlar qurilishi, sug'orish va zax qochirish tuzilmalari sifatsiz bo'lishiga yo'l qo'ydilar.

Yerlardan foydalanishda xo'jaliklarning o'zlari ham xatolarga yo'l qo'yg'nanlar. Natijada ko'p yerlar zaxlanib, sho'rlanib, botqoqlanib, suv eroziyasiga uchragan. Endilikda bunday yerlarning bir qismi qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqsiz bo'lib qolgan, boshqa bir qismidan esa gektar hisobiga juda kam hosil olinmoqda. Shu sababli, tuproq unumdorligi o'z sifatini yo'qotdi, qishloq xo'jalik ekinlari sifati va hosildorligiga putr etkazildi.

Oqibatda, respublikamizning asosiy qismida tuproq unumdorligini qayta tiklash va oshirish tadbirlarini amalga oshirish, shuningdek,

hududlarda yer maydonlarini to'g'ri tashkil qilish, xo'jaliklar tizimiga kiritish, ilmiy asosda almashlab ekish, sho'rlangan yerlarda meliorativ tadbirlarni to'g'ri qo'llash va botqoqlashgan yerlarni quritish, unumdorligini ko'tarish kabi ishlarni bajarish sug'orish uchun suv tanqisligi katta muammoga aylangan hozirgi sharoitda o'zi dolzarb vazifa bo'lib qoldi.

Yerlarni o'zlashtirish, ularning meliorativ holatini yaxshilash bo'yicha muayyan tadbirlar o'z vaqtida amalga oshirilmaganligi, xo'jaliklar tomonidan yerdan foydalanishda ba'zi xatolarga yo'l qo'yilganligi sababli, oxirgi vaqtlarda ko'p bo'layotgan sellar natijasida respublikaning bir qator hududlarida qishloq xo'jalik ekinlari buzib ekilmoqda. Masalan, 2003-yilda bo'lgan sel natijasida 600 ming gektar yerdagi qishloq xo'jalik ekinlari qattiq zarar ko'rdi va ular qo'shimcha xarajat evaziga qayta ekildi.

Shu bilan birga, shamol eroziyasi respublikada juda keng tarqalgan. Bir necha vohalarda - Farg'ona vodiysi, Sirdaryo va Buxoro viloyatlarida shamol va suv eroziyasi vaqti-vaqti bilan bo'lib turibdi. Bu tuproqning yuqori qatlami buzilishiga, ekinlar hosildorligi kamayishiga olib kelmoqda.

Agar qishloq xo'jaligida foydalaniladigan sug'oriladigan yerlarning oxirigi o'n besh yildagi o'zgarishini ko'zdan kechirsak, quyidagilarga guvoh bo'lamiz: shu davr ichida sug'oriladigan yangi yerlarni o'zlashtirish ekin maydonlari hisobiga 220 ming gektarga ko'paygan, ayni paytda 100 ming gektarga yaqin kamaygan. Ammo bunday yerlarning asossiz kamayib ketish hollari ham sodir bo'layapti. Masalan, ko'rsatilgan davr ichida 10,6 ming gektar maydon meliorativ holati yomonlashganligi sababli, ekin ekilmaydigan yer turiga o'tkazilgan. Yana 10 ming gektar yer eroziyaga uchrashi va meliorativ holati yomonlashganligi sababli, qishloq xo'jaligida doimiy foydalanishdan chiqarilgan. Bundan tashqari, xo'jaliklar o'z ichki qurilishlari uchun 30 ming gektar, qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlar uchun qurilishlarga 35 ming gektar sug'oriladigan yer ajratilganligini ham to'g'ri deb bo'lmaydi.

Oxirgi yillarda O'zbekistonda yer resurslaridan oqilona foydalanish bo'yicha ko'p ishlar qilinmoqda. Bunga misol qilib, qishloq xo'jaligidagi har bir oilaga tomorqa maydoni sug'oriladigan yerlarda 0,35 gektargacha

va sug'orilmaydigan lalmikor yerlarda 0,5 gektargacha, cho'l va sahro mintaqalarda esa 1,0 gektargacha o'lchamda berilishi O'zbekiston «Yer kodeksi»da ko'rsatib qo'yilgan. Respublika bo'yicha oxirgi 15 yil ichida dehqon xo'jaliklariga 382,6 ming gektar yer berilishi to'g'risidagi yuridik hujjatlarni misol qilib ko'rsatish mumkin. Shu vaqitning o'zida 84 ming fermer xo'jaligiga 2354 ming gektar yer ajratildi. Agar qishloq xo'jaligida o'rta hisobda har bir oilaning tomorqa maydoni 1990-yilda 0,12 gektar bo'lgan bo'lsa, 2004-yilda 0,19 gektarga etdi va oilalar soni 1060 mingga ko'paydi. Bu ijobiy ish joylarda qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirishda va qishloq aholisini uy-joy hamda ish bilan ta'minlashda katta ahamiyatga ega bo'ldi.

Hozirgi davrda suv tanqisligini hisobga olib, butun bilim va imkoniyatni ichki zaxiralarga qaratish maqsadga muvofiqdir. Buning uchun mavjud sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini, qishloq xo'jaligida foydalanilishini o'rganish va bu boradagi rezyervlarni aniqlash, ulardan to'liq va oqilona foydalanishni tashkil qilishi zarur.

Bu rejalarni amalga oshirish uchun yo'l qo'yilgan kamchiliklar natijasida ro'y bergan 50 foizdan ortiqroq sug'oriladigan yerlarning yomon holatini yaxshilash, sho'rini yuvish, kollektor va drenajlarni tiklash, kapital tekislash (planirovka) va suv bilan ta'minlash zarur.

Qishloq xo'jaligida foydalanishdan tushib qolgan bo'z va meliorativ holatini yaxshilash zarur bo'lgan 165 ming gektar yerni tiklash va ekin maydoniga qo'shish kerak.

Bir necha yillar davomida Qashqadaryo, Toshkent, Surxondaryo, Samarqand viloyatlarida o'tqazilgan ilmiy va nazariy ishlar natijasida ma'lum bo'lishicha, ko'p yillik mevali daraxtlar tog' bag'ridagi yerlarga, adirdagi toshloq yerlarga joylashtirilsa, katta foyda berishi mumkin. Kolavyersa, ular yuqori hosil beribgina qolmay, qishloqlarni, ekin maydonlarini va yer resurslarini eroziyadan saqlashi tajribada tasdiqlangan.

Masalan, Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz tumanidagi G'.Boboyorov nomli fermer xo'jaligida, Toshkent viloyatining Yuqori Chirchiq tumanidagi ko'p xo'jaliklarda tog' oldiga ekilgan har gektar maydondagi mevali daraxtlardan 60-80 sentnerdan meva va uzum mahsulotlari olinmoqda. Shuningdek, bu yerlarda har yili bo'lib turadigan eroziyaning ta'siri deyarli to'xtatildi.

O'tqazilgan ilmiy va hisob - kitob ishlari natijasida ma'lum bo'lishicha, qilingan xarajatlar 6-8 yilda o'zini oqlamoqda. Bajarilgan loyiha-tekshiruv ishlarining natijasiga qaraganda, respublikada yana 120-150 ming gektar tog' va tog' oldi maydoniga mevali daraxtlar ekish imkoniyati bor. Umuman, qishloq xo'jaligini rivojlantirishda va ekologik muhitni saqlashda bu ishlar juda katta ahamiyatga ega.

Acroplan yordami bilan fazodan turib olingan suratlarning ko'rsatishiga qaraganda, respublikamizdagi mevali bog' va uzumzorlarning ko'p qismida ko'chatlar mavjudligi o'rta hisobda 50 foizni tashkil qiladi. Bu hozirgi mevali daraxtlar bilan band bo'lgan 332 ming gektar sug'oriladigan yerning 160 ming gektaridan qishloq xo'jaligida foydalanmaydi, degan so'z. Agarda bog'lardagi daraxt ko'chatlarining 100 foiz to'liqligi ta'minlansa, qo'shimcha ravishda yana 450-500 ming tonna meva olish mumkin. Bu katta zaxiradan oqilona foydalanish zarur.

Ko'p yillardan beri ekin turlari faqat ekin ekiladigan yerlarning miqdoriga qarab joylashtirilishi natijasida qator xatolarga yo'l qo'yilgan. Oqibatda har yili paxta maydonining 250-300 ming gektaridan olinadigan hosil 8-15 s ni tashkil qilmoqda. Shu kabi noo'rin joylashtirilgan boshqa ekinlardan ham kam hosil olinmoqda. Bunday kamchilikka yo'l qo'ymaslik uchun yerning sifatiga, ya'ni tuproq unumdorligiga, yer yuzasining baland-pastligiga qarab, yer osti suvlari joylashishini, sho'rlanishini, suvning etarililigini va eroziyaga uchraganlik darajasini bilish uchun, yer kadastri hujjatidan foydalanish o'ta zarur.

Joylarda yerning sharoitini o'rganish bo'yicha amalga oshirilgan qidiruv ishlaridan ma'lum bo'lishicha, respublikamizda 140 ming gektarga yaqin toshloq yer bor. Bunday yerlardan bir qismi daryo va suv shahobchalari bag'rida joylashgan, ularga sholi ekish ma'qulligi Farg'ona vodiysi misolida amalda isbotlandi. Adirga joylashgan toshloq yerlarga mevali daraxt va tok qalamchalari ekish yaxshi natija berdi. Masalan, Namangan viloyatining Pop tumanidagi «Chodak», Beruniy va Ibn Sino nomli shirkat xo'jaliklarida 1200 gektar toshloq maydondagi mevali daraxtlar yaxshi yerlardagi daraxtlardan olinadigan darajada hosil bermoqda.

Toshkent viloyati O'rtachirchiq tumanidagi Oxunboboyev nomli shirkat xo'jaligida Chirchiq daryosining yoniga joylashgan 210 gektar

ko'p muammolar kelib chiqadi. Yer hisobi ma'lumotlarida yer sifatini solishtirish to'g'risidagi hisobotlar bo'lmaydi, balki yerdan foydalanuvchilarning tekshirilganligi to'g'risidagi hujjatlar natijasi va umumiy rejalari haqida ma'lumotlar beriladi.

Yer hisoboti respublikamizda davlat tadbiri hisoblanadi. Yil davomida bajarilgan barcha yer tuzish ishlarining natijalari jamlanib, tartibga solinadi, xo'jaliklar tomonidan yerlardan foydalanish va bu yerlarning ular o'rtasida taqsimlanishi yagona yer fondida qayd qilinadi.

Yer hisobotining maqsadi, mazmuni, yuritilish tartibi va shakllari davlat tomonidan belgilanadi. Yer hisoboti hamma tumanlarda va viloyatlarda yagona tartibda olib boriladi.

Davlat yer hisoboti va yerdan foydalanuvchilarni qayd qilish tuman miqiyosida amalga oshiriladi. Shahar doirasidagi yer hisoboti (tuman hokimiyatiga bo'ysunuvchi shaharlardan tashqari) shahar hokimiyatiga yuklatiladi.

Davlat yer fondi asosan foydalanish maqsadlariga qarab quyidagi turkumlarga bo'linadi:

- qishloq xo'jaligi yerlari;
- aholi yashaydigan joylarning yerlari (shaharlar, shahar turidagi qishloqlar va qishloq yerlari);
- sanoat, transport, aloqa, mudofaa yerlari va boshqa yerlar;
- tabiatni muhofaza qilish, sog'lomlashtirish, rekreasion va tarixiy-madaniy ahamiyatga molik yerlar;
- o'rmon fondi yerlari;
- suv fondi yerlari;
- zaxira yerlar.

Kim foydalanilayotganidan qat'i nazar, yerlarni va ulardan foydalanishni hisobga olishga rahbarlik qilish, shuningdek, yerlardan to'g'ri foydalanish ustidan nazorat yuritish vazifasi O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha davlat qo'mitasiga yuklatilgan. Bu qo'mitaning yerlarni davlat hisobi va ulardan foydalanishni hisobga olish haqidagi ko'rsatmalari respublikadagi barcha vazirliklar, muassasa, tashkilotlar uchun majburiydir.

Yerlarni hisobga olish hukumat tomonidan ma'qullangan shakllar asosida olib boriladi.

Muassasa, korxona va tashkilotlarning rahbarlari o'z korxona yoki tashkiloti foydalanayotgan yerlarda yil davomidagi o'zgarishlar hisobga olinib, tuzilgan ma'lumotlarni har yili 1-yanvardan kechiktirmay

ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun tegishli tuman yoki shahar hokimiyatiga topshiradilar. Yagona umumviloyat tizimi bo'yicha yerlarning hisobini yurgazish va ulardan foydalanish hisobdan o'tkazilishni ta'minlash, yerlardan foydalanish hamda ularning foydalanuvchilarga taqsimlanishi to'g'risidagi hisobotlarni har yili quyidagi muddatlarda ko'rib chiqish va tasdiqlash belgilangan:

Viloyatlar bo'yicha—hokimiyat tomonidan 1-fevraldan kechiktirmay tasdiqlangan hisobotlar bir haftalik muddat ichida O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha davlat qo'mitasiga topshiriladi. Qo'mita bu hisobotlarni atroflicha tekshirib chiqib, respublika miqiyosida umumlashtiradi va O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasiga tasdiqlash uchun yuboradi.

Yer hisobotining negizi, turlari va usullarini tuzishda biron-bir asosga rioya qilinishi kerak. Bu asos eng avvalo, yer hisobotining bir xil usulda tuzilishidir. Tuman ma'muriy hududida yer hisobotiga olingan ma'lumotning yozilgan vaqti, mazmuni o'zaro kelishilgan bo'lishi kerak. Bu esa mavjud hisobot ma'lumotlarini bir-biri bilan taqqoslash imkonini beradi.

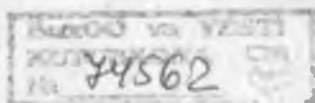
Yer hisobotida aniqlik va xolislik ham ahamiyatga ega bo'lgan negizlardan biridir, ya'ni hisobga olinayotgan joy aniq aks ettirilishi kerak. Bu esa shu joyning holatini va foydalanish xususiyatini ko'rsatadi.

Davlat yer hisoboti obykti yagona davlat yer fondi bo'lganligi uchun yer hisobotining asosiy negizlaridan biri hamma yerlarni to'liq hisobga olishdan iborat.

Yerlarning miqdori, holati va yer fondidan foydalanishi haqidagi to'liq va aniq ma'lumotlar hamma yerlarni hisobga olish orqali tayyorlanadi. Bu yerlar kimga berilganligi, ulardan foydalanilgan yoki foydalanilmaganligidan qat'i nazar, xo'jaliklar hisobidagi yer tarkibida turadi. Bu o'zgarishlar yil davomida uzluksiz hisobga olib borilishi talab qilinadi. Shundagina yer hisobotidagi ma'lumotlar hozirgi zamon talabiga to'liq javob beradigan darajada bo'ladi.

Yer hisobi asoslaridan yana biri shundaki, u ko'rgazmali va aniq bo'lishi kerak. Ya'ni berilgan ma'lumot kartografik hujjatlarda ko'rsatilishi, bu hujjatlar esa sifatli bo'lishi, maqsadga muvofiqdir.

Iqtisodiy jihatdan kam darajada xarajat qilib, kerakli ma'lumotlarni olish ham yer hisoboti asoslaridan hisoblanadi. Bu boradagi rahbarlik respublika miqiyosida markazlashtirilgan tartibda tashkil etilsagina, yer hisobotini yagona usulda olib borish mumkin bo'ladi.

Yer hisoboti hajmi va mazmuniga qarab, 2 turga bo'linadi:

- boshlang'ich hisob;
- kundalik hisob.

Ikkala hisob turi bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, yagona yer fondi bosqichlari haqida tushuncha beradi. Boshlang'ich hisobot yerlarning hajmi, sifati, xo'jaliklar o'rtasida taqsimlanishi va ulardan foydalanish haqida ma'lumot beradi. Bunda maxsus hisobot hujjatlariga birlamchi natijalar yoziladi. Boshlang'ich hisobot oddatdagidek, rasmga tushirish, tekshirish, rejalash va maydonni hisoblashdan iborat. Shuning uchun bu ishlarni yuqori malakali mutaxassislar bajarishlari kerak.

Boshlang'ich hisobot:

- ishni tayyorlash;
- dala ishlari;
- natijani rasmiylashtirishni o'z ichiga oladi.

Ishni tayyorlashda yerdan foydalanuvchilarning nomlariga oid hujjatlar, chizma-kartalar hamda xo'jaliklararo va ichki yer tuzish, boshqa hujjatlar yig'ilib, o'rganiladi. Mavjud hujjatlarning sifatini o'rganish orqali ular ishga qay darajada yaroqli ekanligi ko'rib chiqiladi. Agar shu hujjatlar eskirib qolib, ishga yaroqsiz, deb topilsa, u holda karta materialiga o'zgartirish kiritiladi yoki yangitdan suratga tushirilib, yer maydonlari turlari bo'yicha hisoblab chiqiladi. Bunda dala ishlari davrida joyning o'zida ro'y bergan o'zgarishlar aniqlanadi. Dala ishlari tamom bo'lishi bilan yer hisoboti ma'lumotlari rasmiylashtirilib, maydonlar hisoblab chiqiladi. Olingan ma'lumotlar belgilangan tartibda ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi, so'ng yer hisoboti hujjatlariga yoziladi. Boshlang'ich hisobotda olingan ma'lumotlar vaqt o'tishi bilan eskirib boradi. Buning sababi — yerlarning xo'jaliklar o'rtasida taqsimlanishi va ulardan foydalanishda ma'lum darajada o'zgarishlar bo'lishidadir. Shuning uchun bu ma'lumotlarni vaqti-vaqti bilan yangilab turish talab qilinadi.

Kundalik hisobot yerlarning bo'linishidagi o'zgarishlarini hamda boshlang'ich hisobotda yo'l qo'yilgan xatolarni hisobga olib, o'zgarishlar kiritishni ko'zda tutadi. Kundalik hisobot hujjatlariga faqat

**Toshkent viloyati Zangiota tumani xo'jaliklarining yer turlari
(2004-yil 1-yanvar holatiga)
(gektar hisobida)**

T.r.	yerdan foydalanuvchilar va yerga egalik qituvchilar, jami	umumiy yer maydoni	Shundan										
			ekiladigan yerlar	ko'p yillik daraxtlar	bo'z yerlar	pichanzorlar va yaylovlar	tomorqa		shundan				
							oilalar soni	jami yer maydoni	jami o'rmonlar	suv ostidagi yerlar, jami	yo'llar	yo'llar, ko'chalar va maydonlar	foydalanilmaydigan boshqa yerlar
1	«Bo'z suv» sh/x	1615	1017	65	-	41	1431	174	5	125	23	57	131
2	«Do'stlik» sh/x	283	100	3	-	33	240	57	5	31	11	16	38
3	«Qo'yliq» sh/x	82	26	-	-	-	126	8	-	2	-	2	44

qonuniy o'zgarishlar yozilib, ular quyidagi yer turlari (eksplikatsiya)¹ asosida olib boriladi (3-jadval).

Yerlarni ro'yxatga olish (xatlash) yer hisobotining tarkibiy qismi hisoblanadi va u o'z vaqtida o'tkazilishi zarur.

Yerlardan foydalanish ustidan nazorat olib borish maqsadida, vaqti-vaqti bilan nazorat o'lchovlari o'tkazilib turiladi. Bu o'lchovlar yoppasiga va tanlab o'tkazilishi mumkin.

Yer hisobotiga yil davomida bajarilgan xo'jaliklararo yer tuzish, xo'jaliklarning ichki yer tuzish loyihalari, o'tkazilgan nazorat o'lchovlari va yer tuzish ishlariga taalluqli bo'lgan kartografik hujjatlarda ko'rsatilgan ma'lumotlar asos bo'ladi. Bu ma'lumotlar mahsus shakllardan va kartalardan iborat bo'lib, ularga tushuntirish xatlari yoziladi. Yer hisoboti 22 va 22a hamda unga ilova qilinadigan shakllarda olib boriladi.

Yerdan foydalanish va yerdan foydalanuvchilarga qarab, yerlarning taqsimlanishi va shu yerlardan foydalanish to'g'risidagi 22-shakl quyidagi tartibda to'ldiriladi:

a) yerdan foydalanish va yerdan foydalanuvchilarga qarab yerlarning taqsimlanishi, shu yerlardan foydalanish to'g'risidagi

¹ Eksplikatsiya – lotincha so'z bo'lib, «yer turlarini tushuntirish» ma'nosini beradi.

**O'zbekiston Respublikasi bo'yicha qishloq xo'jaligi korxona va tashkilotlarining yertari
(2004 yil 1 - yanvar holatiga)**

№	Viloyatlar nomi	Umumiy maydon		Ekta yerlar		ko'pyillik daraxtlar bilan band yerlar	bo'z yerlar	pichanzorlar va yaylovlar		Qishloq xo'jalik yer turlari		Tomonqa yerlar		meliorativ qurilish holatidagi yerlar	o'rmonzorlar va bo'tazorlar	qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan yerlar
		jami	shundan sug'oriladigan	jami	shu jumladan, sug'oriladigan			jami	shundan sug'oriladigani	jami	shundan sug'oriladigani					
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	3211.8	490.1	416.6	416.6	8.4	8.8	1594.2	2028	460.8	35	38.8	36.2	122.8		999.8
2	Andhon	378.3	364	196.2	196.2	28	4.3	21.4	249.2	226.2	45.7	35.9	2	1.9		78.8
3	Buxoro	3482.4	270.4	198.3	198.3	21.8	5.4	2335.8	2561.3	225.4	56.3	44	4.2	97.8		762.8
4	Jizzax	1471.2	297.3	476	259.4	13.4	8.2	667.2	1164.8	273.1	30.3	20.1	6.9	10.1		218.9
5	Qashg'daryo	2483.7	499	664.6	416.3	31.5	23.5	1345.9	2065.5	450.8	71.1	43.9	20.2	3.1		295.8
6	Navoiy	5695.3	121.7	109.9	90	9.8	6.8	5061.1	5187.6	106.4	19.5	14.2	2.1	1.2		484.9
7	Namangan	597.5	370.5	195.9	195.9	35.1	3.1	121.6	357.7	234.1	39.9	31.8	1	6.5		192.4
8	Samarqand	1472.4	367.9	437.3	257.9	50.3	6	686.3	1189.9	307.9	78.7	57.6	4.4	4.1		195.1
9	Sirdaryo	1549.7	321.4	279.5	241.3	32.7	0.3	776.7	1089.2	272.8	57.9	46.9	1.1	45.6		333.9
10	Sirdaryo	386.5	289.8	255.5	255.5	6.2	1.1	30.9	293.6	272.7	18.1	14.9	4.8	2.2		67.1
11	Tojikiston	79	372	333.5	298.6	36.1	0.7	198.8	569.1	131.8	46.8	38.7	1.5	9.5		64
12	Farg'ona	512.3	348.2	250.3	250.3	37.1	5.1	20.4	307.8	292.3	63	48.4	1.7	7.7		192.1
13	Xorazm	518.3	273	207.6	207.6	13	5.1	100.9	326.6	225.1	45.3	37.6	1.4	21.2		123.8
Jami:		22570.4	6185.3	4621.2	3283.9	323.4	83.2	12963.2	17291	3609.4	607.6	463.8	77.5	362.1		4132.2

**O'zbekiston Respublikasi bo'yicha foydalanilayotgan jami yerlar
(2004 yil 1-yanvar holatiga)**

(ming ga)

4-jadval

Viloyatlar nomi	Umumiy maydon		Ekin yerlar		ko'pyillik daraxtlar bilan band yerlar	bo'z yerlar	pichanzorlar va yaylovlar		Qishloq xo'jalik yer turlari		Tomorqa yerlar		meliorativ qurilish holatidagi yerlar	o'rmonzorlar va bo'tazorlar	qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan yerlar
	jami	shundan sug'oriladigan	jami	shu jumladan, sug'oriladigan					jami	shundan sug'oriladigani	jami	shundan sug'oriladigani			
1 O'zбекистон Respublikasi	3211,8	490,1	416,6	416,6	8,4	8,8	1594,2	2028	460,8	35	28,8	26,2	122,8		999,8
2 Andijon	378,3	264	196,2	196,2	28	4,3	21,4	249,9	226,2	45,7	35,9	2	1,9		78,8
3 Buxoro	3482,4	270,4	198,3	198,3	21,8	5,4	2335,8	2561,3	225,4	56,3	44	4,2	97,8		762,8
4 Jizzax	1421,2	297,3	476	259,4	13,4	8,2	667,2	1164,8	273,1	30,3	20,1	6,9	10,3		218,9
5 Qashqadaryo	2483,7	499	664,6	416,3	31,5	23,5	1345,9	2065,5	450,8	71,1	43,9	20,2	31,1		295,8
6 Navoiy	5695,3	121,7	109,9	90	9,8	6,8	5061,1	5187,6	106,4	19,5	14,2	2,1	1,2		484,9
7 Namangan	597,5	270,5	195,9	195,9	35,1	3,1	123,6	357,7	234,1	39,9	32,8	1	6,5		192,4
8 Samarqand	1472,4	367,9	437,3	257,9	50,3	6	696,3	1189,9	307,9	78,7	57,6	4,4	4,3		195,1
9 Suroxdaryo	1549,7	321,4	279,5	241,3	32,7	0,3	776,7	1089,2	272,8	57,9	46,9	1,1	45,6		355,9
10 Sirdaryo	386,5	289,8	255,3	255,3	6,2	11	20,9	293,6	272,7	18,1	14,9	4,8	2,2		67,8
11 Toshkent	791	372	333,5	298,6	36,1	0,7	198,8	569,1	331,8	46,8	38,7	1,5	9,5		164,1
12 Farg'ona	572,3	348,2	250,3	250,3	37,1		20,4	307,8	292,3	63	48,4	1,7	7,7		192,1
13 Xorazm	518,3	273	207,6	207,6	13	5,1	100,9	326,6	235,1	45,3	37,6	1,4	21,2		123,8
Jami:	22570,4	4185,3	4021,2	3283,9	323,4	83,2	12963,2	17391	3689,4	607,6	463,8	77,5	362,1		4132,2

shakldagi hisobot hamma yer turlari bo'yicha 5 yilda 1 marta (4-jadval), qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlar bo'yicha har yili (5-jadval) tuziladi. Bu shakldagi yer hisobotini topshirish muddati hukumat ko'rsatmasiga asosan, o'zgartirilishi mumkin.

b) yer hisoboti quyidagilardan iborat:

- belgilangan tartibda to'ldirilgan shakl;
- ekin yerlari, bo'z yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar, pichanzorlar va yaylovlarning o'zgarishi haqidagi ma'lumotnoma;
- hisobotga tushuntirish xati;
- yer hisobotini tegishli idoralar tomonidan ko'rib chiqish va uni tasdiqlanganligi haqidagi hujjat.

Jadvallarning to'ldirilish tartibi qo'mita tomonidan ishlab chiqilgan ko'rsatma va nizomlar asosida tuman, viloyat va respublika yer resurslari bo'limlari, boshqarmalari va qo'mita yer tuzuvchilari tomonidan olib boriladi.

Ma'lumotnoma (6-jadval) 2 qismdan iborat bo'lib, ularga yil davomida yer maydonlari turlarida sodir bo'lgan o'zgarishlar ko'rsatiladi. Chunonchi:

– birinchi qismda qishloq xo'jaligida foydalanadigan yer turlarining ko'payishi va buning sabablari;

– ikkinchi qismda qishloq xo'jaligida foydalanadigan yerlarning kamayishi va buning sabablari ko'rsatiladi.

Umuman aytganda, yillik yer hisobotini olib borish o'ta muhim ahamiyatga ega. Chunki har bir xo'jalik bo'yicha yer maydonlarini va ularning holatini bilmay turib, qishloq xo'jaligi bo'yicha qilinishi zarur bo'lgan ishlarni rejalashtirib bo'lmaydi.

Nazorat savollari

1. Yer hisobini (balansini) olib borish deganda nimalarni tushunasiz?

2. Yer hisobining vazifasi va mazmuni nimalardan iborat?

3. Yer hisobotining turlari va mazmunlari nimalardan iborat?

4. Yer hisoboti shakllari va ma'nolari nimalardan iborat?

5. Yer hisobotini tuzish va tasdiqlash tartibi qanday?

6. Yer hisobotini tuzuvchi organlar kimlardan iborat va ularni javobgarligi nimada?

7. Yer hisoboti qay yerlarda (sohalarda) ishlatiladi?

6-jadval
Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlardagi sug'oriladigan yer maydonlarining 2003-yil
davomida o'zgarishi
(ming ga)

№	Viloyatlar nomi	2003-yil 1-yanvarga bo'lgan maydon	Ker paviishi										jami ko'payishi
			Boshqa yer turlaridan o'tishi						tomonlardan	yangi o'zlashilgan yerlar	shundan meliorativ qunilish holatidagi yerdan		
			qishloq xo'jaligidan boshqa korxonalaridan	zaxira yerlardan	ekin yerlardan	bo'z yerlardan	ko'p yillik daraxtzorlardan	pichanzorlardan				q/x da foyda-lanilmaydigan yerlardan	
	A	I	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	419,9					0,1						0,1
2	Andion	196,8					0,1						0,1
3	Buxoro	199,4					0,9						0,9
4	Jizzax	259,8					0,4			0,2			0,6
5	Qashg'adaryo	418,4				0,1	0,3	0,4			0,1	0,1	0,9
6	Navoiy	91,3											
7	Namangan	197,2											
8	Samarqand	261,1					1,7			0,2			1,9
9	Surxondaryo	242,8					0,1						0,1
10	Sirdaryo	256,3				0,1							0,1
11	Toshkent	299,9					1,2						1,2
12	Farg'ona	253,8					0,1	0,1					0,2
13	Xorazm	210,2				0,1	0,4						0,5
14	Toshkent sh.	0,5											
	Jami:	3307,4				0,3	5,3	0,5		0,4	0,1	0,1	6,6

6-jadvalning davomi
(ming ga)

Kamayishi													
Bo'sha yer turlariga o'tish					jalmi yerlar	so'jaliklarning ichki qurilishiga	komoralariga	meliorativ qurilish holatidagi yerlariga	yerakzor	jalmi kamayishi	2004-yil 1-yanvarga bo'lgan maydoni	farqi	
ekin yerlaridan	bo'z yerlardan	ko'p yillik daraxtzonlardan	pechanzonlardan										
q/xga oid bo'lmagan ehtiyojlarga yer ajratish	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25
				0.2				0.1			0.3	419.7	-0.2
0.1				0.2			0.1				0.4	196.5	-0.3
				0.2			0.1	0.6			0.9	199.4	-
0.2				0.2				0.1			0.5	259.9	0.1
				0.6			0.1	0.4			1.1	418.2	-0.2
0.2								0.4		0.2	0.8	90.5	-0.8
0.3				0.2			0.1	0.4			0.9	196.3	-0.9
				2.6			0.1	1.1		0.2	4	259	-2.1
0.1				0.2			0.1	0.5		0.2	1.1	241.8	-1
				0.2				0.1			0.3	256.1	0.2
0.3				0.8			0.1	0.1			1.3	299.8	-0.1
0.1				0.7			0.3	1.9			3	251	-2.8
				0.2			0.2	1.3			1.7	209	-1.2
1.2				6.3			1.2	7		0.6	16.3	3297.7	-9.7

3-§. O'zbekistonning tabiiy sharoiti va yer yuzasining asosiy xususiyatlari

1. O'zbekistanning yer yuzasi

Yer yuzasining tuzilishi jihatidan O'zbekiston hududi ikki qismga bo'linadi, katta (78,7 foiz) qismi tekislikdan, qolgan (21,3 foiz) qismi tog'lardan va tog' oralig'idagi batqoqlardan iboratdir. Respublikamiz yer yuzasi g'arb va shimoli-g'arbdan sharq tomon asta - sekin ko'tarilib boradi. O'zbekistonning past qismi okean sathidan 60-100 m. balandlikda bo'lib, Amudaryoning quyisida va Orol dengizi atroflarida joylashgan.

Tekisliklar. O'zbekistonning tekislik qismi Turon tekisligining bir qismi bo'lib, uning g'arbiy va shimoliy-g'arbiy qismini egallagan. Tekislikning eng shimoli-g'arbiy chekkasini Ustyurt platosi egallab yotadi. U atrofidagi tekisliklardan va Orol dengizi yuzasidan tik ko'tarilib turadigan yonbag'irliklar bilan o'rab olingan.

Orol dengizining janubiy-sharqiy qismida Qizilqum cho'li boshlanadi. Yer yuzasining tuzilishi xilma-xildir. Bu yerlarda past tog'lar, qum tepalar, do'ng qumlar, barxanlar keng tarqalgan.

O'zbekistonning geologik tuzilishi xilma-xil bo'lib, uning hududi asosan ikkita katta tektonik tuzilma, ya'ni Tyanshan orogeni tarqalgan yerlar va Turon plitasidan iborat.

O'zbekistonda yer yuzining tuzilishiga inson juda qadim zamonlardan boshlab ta'sir ko'rsata boshlagan. Odamlar yerlarni haydab, ekin ekish uchun ularni tekislashgan, ekinlarni sug'orish uchun daryolardan ariqlar chiqazishgan.

Insonning yer yuzasiga ta'siri bizning davrimizda texnikaning kuchli rivojlanishi bilan, ayniqsa, kuchaydi.

Tog'lari. O'zbekistonning shimoliy-sharqiy qismida G'arbiy Tyanshanning bir qancha tog' tuzimlari (Qorjantog', Ugam, Piskom, Chotqol) joylashgan. Bular sharqda O'zbekiston va Qirg'iziston Respublikalari chegarasida joylashgan. Keyin Talas, Olay tog'lari boshlanadi. Bu tog' tizimida Manas nomli cho'qqi bo'lib, uning okean sathidan balandligi 4482 m. dir.

Chotqol va Qurama tog' tizmlari orasida Ohongoron platosi joylashgan (balandligi 2500-3000 m. dan ziyod). G'arbiy Tyanshan tog' tizmalarining okean sathidan balandligi 2500-4000 m. bo'lib, ularning yuqori qismlarida doimiy qorlar va kichik muzlar uchraydi.

Zarafshon tizma tog'larining janubida Hisor tog' tizmasining janubiy-g'arbiy tarmoqlari (Yakkabog', Surxontog', Ko'hitang va boshqalar) uchraydi. O'zbekistonning eng baland cho'qqisi Hazrat Sulton (4643m.), Hisor tog'ida joylashgan.

Mirzacho'lning g'arbida Sangar-Nurota tog' oraligi botig'i bor. U shimol-sharqda Molguzar va Nurota, janubda Janubiy Nurota va Chimqor tog'lari bilan o'rab olingan. Ularning okean sathidan balandligi janubiy-sharqdan shimoliy-g'arbga tomon 800 dan 300 m.ga pasayib boradi.

2.O'zbekistonda tuproqlarning paydo bo'lishi

O'zbekistonning tuproq qatlami juda xilma-xil. Respublika hududidagi balandlik mintaqalarining vujudga kelishi va uning sabablari u bilan bog'liq bo'lgan qonuniyatlar asosida olimlar tomonidan tavsiya etilgan to'rtta: cho'l, adir, tog' va yaylov mintaqalarining har biri o'ziga xos iqlim, tuproq qoplamiga ega. Ularning har birida ro'y beradigan tabiiy-geografik jaroyonlar ham bir-biridan farq qiladi.

O'zbekiston hududida iqlim va boshqa turli tabiiy sharoit ta'sirida xilma-xil tuproq turlari tarkib topgan. Bular: qayir allyuvial tuproqlar; o'tloq bo'z tuproqlar; qumli cho'l tuproqlar; sug'oriladigan (madaniy) bo'z tuproqlar; och tusli bo'z tuproqlar; oddiy (tipik) bo'z tuproqlar; to'q tusli bo'z tuproqlar; to'q jigar tuproqlar va to'q o'tloq tuproqlardan iborat.

3. O'zbekistonning iqlimi

O'zbekiston iqlimining o'ziga xos asosiy jihatlari havo haroratining balandligi va yillik yog'in miqdorining juda kamligi, ya'ni qurg'oqchi ekanligidir. Respublika hududining asosiy qismi mo'tadil, janubiy qismi esa subtropik iqlim mintaqasida joylashgan.

Iqlimining tarkib topishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar O'zbekiston okean va dengizlardan juda uzoqda, Evrosiyaning ichki qismida joylashganligidir, shu bois, o'lkada bulutli kunlar kam, quyoshli kunlar ko'p, yog'inlar esa oz, kecha-kunduz va yil davomida

havo harorati keskin o'zgarib turadi. Bular respublika iqlimining asosiy xususiyatlaridir.

Respublika iqlimining tarkib topishi uning geografik o'rni quyosh radiatsiyasi, atmosferaga almashinishi va yer yuzasi tuzilishiga bog'liq. Geografik o'rniga bog'liq holda juda ko'p quyosh nurini oladi. 22 iyunda O'zbekistonning shimoli chekkasida xarorat 76° darajagacha ko'tariladi. Yozda kunning uzunligi 15 soatdan ko'proq davom etadi.

Respublikaning tekislik qismida - Qizilqum, Mirzacho'l, Qarshi cho'lida quyosh uzoq vaqt, ya'ni yiliga 4460 soat nur sochib turadi. Shu bois quyosh nurining sochilishi, ya'ni quyoshdan yer yuzasiga tushadigan issiqlik miqdori ancha katta bo'ladi. Yil davomida har bir sm^2 yuza quyoshdan 137-160 kkal radiatsiya oladi.

O'zbekiston yeri yuzasining tuzilishi ham iqlimi tarkib topishiga ta'sir ko'rsatadi. Respublikamizning g'arb va shimol tomonlari tekis va ochiq ekanligidan shu tomonlardan uning hududiga havo massalari erkin kirib keladi.

Qishda respublika hududida mo'tadil kengliklardan havo frontlari vjudga keladi. Bu frontlarda kenglik havo massalari bilan tropik havo massalari to'qnashib, siklonlar hosil bo'ladi va siklonlar yog'inlar (yomg'ir va qor) keltiradi.

Yozda respublika hududi, xususan, uning tekislik qismi juda isib ketadi. Tekisliklarda issiq Turon tropik havo massasi tarkib topadi. Turon tropik havosi juda quruq va chang-to'zonli, harorati ham juda yuqori bo'ladi.

Demak, O'zbekiston iqlimining tarkib topishiga uning geografik o'rni, quyosh nuri sochilishi, atmosferaning aylanib yurishi va yer yuzasi ta'sir etadi.

Issiqlikning taqsimlanishi joyning geografik kengligiga, quyosh nurining sochilishi miqdoriga, bu joyda uzoq turuvchi havo massasining xususiyatiga va yer yuzasining tuzilishiga bog'liqdir. Iqlimga ta'sir etuvchi omillarga bog'liq holda havo harorati mavsumiy tafavutlar hosil qiladi.

Respublikaning yozi juda issiq va uzoq bo'ladi. Tekislik va tog' etaklarida iyul oyi havosining o'rtacha harorati $+26^{\circ}$, $+30^{\circ}\text{C}$ bo'lib, janubda esa $+31^{\circ}$, $+32^{\circ}\text{C}$ gacha ko'tariladi. Eng yuqori havo harorati Termizda $+50^{\circ}\text{C}$ ga etadi. Qizilqumda qum yuzasi $+75^{\circ}$, $+80^{\circ}\text{C}$ gacha qiziydi.

Yoz faslida havo haroratining yuqori bo'lishi ekin va mevalar tez etilishiga imkon byeradi. Quyosh nuri ta'sirida mevalar shirador bo'lib yetiladi.

Qishda, yanvar oyida havoning o'rtacha harorati 0°dan pasayishi mumkin. Ustyurtda -10°, Toshkentda -1°, Termizda +2,8°C bo'ladi. Tog'li o'lkalarda haroratning taqsimlanishiga tog' tizmalari yo'nalishi, tog'larning past-balandligicha, quyoshga va havo oqimlarining yo'nalishiga nisbatan joylashganligi ta'sir etadi. Bu ta'sir tufayli havo harorati pasaya boradi.

Havo haroratining yillik o'rtacha tafovuti tekisliklarda 25-30°C, tog'larda esa 20-25°C atrofidadir. Tafovutning bu qadar kattaligiga sabab, asosan yozda havo haroratining juda yuqori yo'nalishidir.

Yog'inlar. O'zbekiston hududidagi yog'inlarning asosiy qismini Atlantika okeanidan esuvchi nam havo massalari keltiradi. Bu g'arbiy havo massalarining namligi o'lkamizga kelguncha ancha kuchayadi. Respublikada yomg'irlar hudud va mavsumlar bo'yicha juda notekis taqsimlangan.

O'zbekiston hududidagi yog'inlar miqdori joyning okeandan uzoq-yaqinligiga va nisbiy balandligiga, tog' tizimlarining qayerda joylashganligiga, tog'lar yonbag'ining quyoshga o'ng yoki teskariligiga va havo massalarining xususiyatiga bog'liq.

Respublikada yog'inlarning asosiy qismi qish va bahor oylariga to'g'ri keladi. Yillik yog'inlarning 30 foizi qish oylarida, 40 foizi esa bahor oylarida yog'adi.

Qor respublika hududining hamma joyida yog'adi, qor qoplami qalin emas va uzoq turmaydi.

Tog'larda esa qor ko'p yog'adi va qalin qor qoplami 2 oydan 6 oygacha tugamasligi mumkin. Tog'lardagi qor qoplamining qalinligi 1 m. dan ortadi.

Shamollar. O'zbekistonning shimoli qismida shamollar ko'proq shimoli-sharqiy yo'nalishda esadi. Shomollar yo'nalishi janubga tomon o'zgarib, avval sharqiy, so'ngra janubiy-sharqiy yo'nalishga o'tadi.

Yozgi jazirama issiqda quruq, chang-to'zonli shamollar esadi. Tog'li joylarda shomollarning yo'nalishi yer yuzasining tuzilishiga bog'liq. Bu joylarda ko'proq tog'-vodiy, fyon kabi mahalliy shomollar esadi. Tog'-vodiy shamollari respublikamizning barcha vodiylarida kuzatilgan.

Farg'ona vodiysidan «Farg'ona darvozasi» orqali Mirzacho'l tomon «Bekobod» (yoki Xavaos) shamoli esadi. Darvoza orqali Mirzacho'ldan Farg'ona vodiysi tomonga esuvchi shamol «Qo'qon shamoli» deyiladi.

Bekobod shamoli asosan qishda, ya'ni bosim darvozadan g'arbga past, sharqda esa yuqori bo'lganida esadi, shamolning tezligi sekundiga 30-40 m.gacha yetadi. Yozda shamol tezligi sekundiga 15-20 m. dan oshmaydi.

Qo'qon shamoli ko'pincha bahor va kuzda esadi. Bu paytda g'arbda havo bosimi yuqori bo'lib, g'arbiy shamollar kuchayadi, tezligi sekundiga 15-25 m.ga etadi. Bu shamol havo haroratini pasaytiradi.

Yil fasillari. O'zbekiston shu kenglikdagi boshqa o'lkalarga nisbatan ancha issiq bo'lganligidan unda yil fasillari o'zgacha kechadi. Fasillarning boshlanishi, muddati, obi-havosi o'ziga xos. Xususan, yozi uzoq va issiq, besh oydan ko'proq davom etadi, qishi esa qisqa va barqaror emas.

Bahor. Taqvim (kalendar) hisobiga ko'ra, mart, aprel va may oylari bahor hisoblanadi, aslida esa respublikamizda bahor fevral oyidan boshlanadi. Bu hol o'simliklarning tez avj olishiga va hayvonlarning jonlanishiga imkon byeradi. Mart oyida bodom, o'rik, ko'ksulton va sabzavot ekinlarining hosili yetiladi, may oyining boshlarida qulpinay, tut va gilos pishadi.

21 martda kun bilan tun tenglashadi.

Yoz. Iyun, iyul va avgust oylari yoz oylari hisoblanadi. Respublikamizda yoz may oyidan boshlanib, oktyabrgacha davom etadi. Yoz jazirama issiqligi va qurg'oqchiligi bilan boshqa fasillardan keskin farq qiladi. Bu faslda ob-havo ancha barqarorlashib, bulitsiz ochiq, jazirama issiq kunlar ko'p bo'ladi.

Eng yuqori havo harorati Toshkentda $+44^{\circ}$, $+45^{\circ}\text{C}$ gacha, Termiz va Qizilqumda $+50^{\circ}\text{C}$ gacha ko'tarilishi mumkin.

Kuz. Sentyabr oyi ham yoz fasli hisoblanadi, obi-havo yozdagidan kam farq qiladi. Respublikamizda kuz oktyabr oyidan boshlanadi. Oktyabrdan ob-havo o'zgaradi, kunlar qisqarib, havo harorati pasaya boshlaydi, kechalari salqinlashadi. Tunda qirov tushadi, yomg'ir yog'ib, ba'zan qorga aylanadi. Kuz tog'larda barvaqt boshlanib, soviq erta tushadi.

Qish. Dekabr oyining ikkinchi yarmidan qish boshlanadi. Qishda sovuq kunlar iliq kunlar bilan almashinib turadi. Janubda qish iliq bo'lib, uncha barqaror emas, ayrim yillardagina haqiqiy qish bo'lishi mumkin. O'tlar va lalmi ekinlar rivoji ba'zan qishda ham davom etadi.

Qishning 26 dekabrden 5 fevralgacha bo'lgan 40 kunlik eng sovuq davri — «qish chillasi» deyiladi.

4-§. O'zbekiston Respublikasining tuproq turlari va ulardan foydalanish

1. Tuproqlarning asosiy tiplari va tipchalari

Zonal kengliklar bo'yicha tuproq-iqlim mintaqalari tizimida O'zbekiston o'zining tekislikdagi qismi bilan janubiy mintaqqa, ya'ni sur tusli qo'ng'ir, qumli-sahro va taqir tuproqli sahro mintaqasiga kiradi. Tik (balandlik) mintaqqa tizimida esa, respublikaning sharqiy qismi tog' oldi va past tog'larda bo'z tuproqlar, o'rta balandliklardagi tog' mintaqasida jigarrang va qo'ng'ir tusli, tog'-o'rmon va baland tog'larda och qo'ng'ir rangli tuproqlar mavjud.

Mahalliy bo'linish tizimiga ko'ra, O'zbekiston O'rta Osiyo tuproq-iqlim tizimiga mansub.

Zonal kenglik va balandlik mintaqalarida tarqalgan avtomorf tuproqlar orasida gidromorf tuproqlar ham uchraydi. Avtomorf va gidromorf tuproqlar xususiyatlarini o'zida mujassamlagan oraliq yarimgidromorf tuproqlar ham mavjud.

7-jadval

O'zbekiston Respublikasida tarqalgan asosiy tuproq tiplari va tipchalari

Tarab raq.	Tuproqlar	Maydoni, ming ga.	Solishtirma nisbati, foiz
	I. Balandlik mintaqasi		
1.	Baland tog' och qo'ng'ir tuproqlari	540	1,2
2.	O'rta tog' jigarrang va qo'ng'ir tuproqlari	1660	3,7
3.	To'q rangli bo'z tuproqlar	1050	2,4
4.	Tipik bo'z tuproqlar	3050	6,8
5.	Och rangli bo'z tuproqlar	2590	5,8
6.	O'tloq bo'z va bo'z-o'tloqi tuproqlar	780	1,8
7.	Bo'z tuproq mintaqasi o'tloqi tuproqlari	670	1,5
8.	Bo'z tuproq mintaqasi botqoq-o'tloq tuproqlari	70	0,2
	Barcha yerlar	10410	23,4
	II. Sahro mintaqasi		
9.	Sur tusli qo'ng'ir tuproqlar	11025	24,8
10.	Sahro-qumli tuproqlar	1370	3,1
11.	Taqir tuproqlar va taqirlar	1780	4,1
12.	O'tloq-taqir va taqir o'tloqi tuproqlar	460	1,0
13.	Sahro mintaqasi o'tloqi tuproqlari	1790	4,1
14.	Sahro mintaqasi botqoq-o'tloqi tuproqlari	50	0,1
15.	Siltro'yxoklar	1270	2,9
16.	Qumlar	12100	27,2
17.	Boshqa yerlar (konlar, jarliklar, suv sathi va boshqalar)	4155	1,3
	Barcha yerlar	34000	76,6
	Jami yerlar	44410	100,0

Sug'oriladigan tuproqlar o'zigaxos, alohidatuproq tiplari bo'lib, sug'orma dehqonchilikda ularning o'zlashtirilish davri va madaniylashganlik darajasi muhim rol o'ynaydi.

Tuproq hosil qiluvchi jinslar kelib chiqishining xilma-xilligi, ularning minerologik tuzilishi murakkabligi, turli xil gidrogeologik sharoitlar, quruq kontinental iqlim va o'simliklar majmuasi har xil tuproqlarning shakllanishi uchun sharoit yaratadi.

O'zbekiston hududida balandlik va sahro mintaqalari tuproqlari keng tarqalgan (7-jadval).

O'zbekiston tuproqlarining bahosi va bu tuproq ulardan qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalanish ko'p jihatdan ularning u yoki bu tuproq-iqlim mintaqalarida joylashganligi bilan bog'liq (2-rasm).

2. Balandlik mintaqa tuproqlari

Och qo'ng'ir o'tloqi-dasht tuproqlari baland tog'larda 3000-3300 metr balandlikdan boshlab tarqalgan. Ular asosan elyuviy va delyuviy yotqiziqlarda hosil bo'lib, odatda, tub tog' jinslari tuproqlari bilan aralashgan, tarkibi dag'al skletli, ko'pincha eroziyaga uchragan. Mayda toshli tuproqlarning qalinligi, odatda, katta bo'lmaydi, ayrim hollarda 2 metrdan oshadi. Chirindili qavatning chuqurligi 30-60 sm. Shimoliy ekspozitsiyalardagi mayda zarrachali tuproqlarning chimli qatlamida 4-6 foiz chirindi mavjud, janubiy yonbag'irlarning mayda toshli tuproqlarida chim bo'lmaydi, yuqori qismidagi chirindi miqdori 2-3 foizdan oshmaydi. Bu yerlardan yozgi yaylovlar sifatida foydalaniladi. Iqlim sovuqligi sababli mazkur hududlarda dehqonchilik qilinmaydi.

Jigar rang tuproqlar asosan dengiz sathidan 1200-1600 metr balandlikdagi o'rta va past tog'liklarda uchraydi. Ular elyuviy, delyuviy va toshli prolyuviyda yotqiziqlarda rivojlanadilar. Mayda toshli va mayda tarkibli tuproqlar chuqurligi bir necha metrga etadi.

Chirindili qatlam chuqurligi 30 sm. dan 100 sm. gacha bo'ladi. Yuvilib ketmagan jigar rang tuproqlarining yuqori qatlamida 4 foizdan 8 foizgacha chirindi mavjud, yuvilib ketgan tuproqlarda 1,5-3 foiz atrofida. Yuvilib ketmagan va qisman yuvilgan jigar rang tuproqlar mintaqa doirasida 30 foizni tashkil etsa, o'rta va kuchli yuvilib ketgan tuproqlar maydoni 70 foizni tashkil etadi.

Iqlim sharoiti va tuproqlarning potensial unumdorligi jigar rang tuproqlarda yuqori hosil olishga asos bo'ladi. Ammo yonbag'irlarining

nishabligi, bo'linganligi va o'ta qiyaligi bois bu yerdagi tuproqlar qishloq xo'jalik o'simliklarini o'stirish uchun istiqbolli tuproqlar qatoriga kiritishga imkon bermaydi. Ulardan yaylovlar sifatida foydalaniladi. O'rmonlarda archa yog'ochi, yovvoyi mevalar, dorivor o'tlar tayyorlanadi.

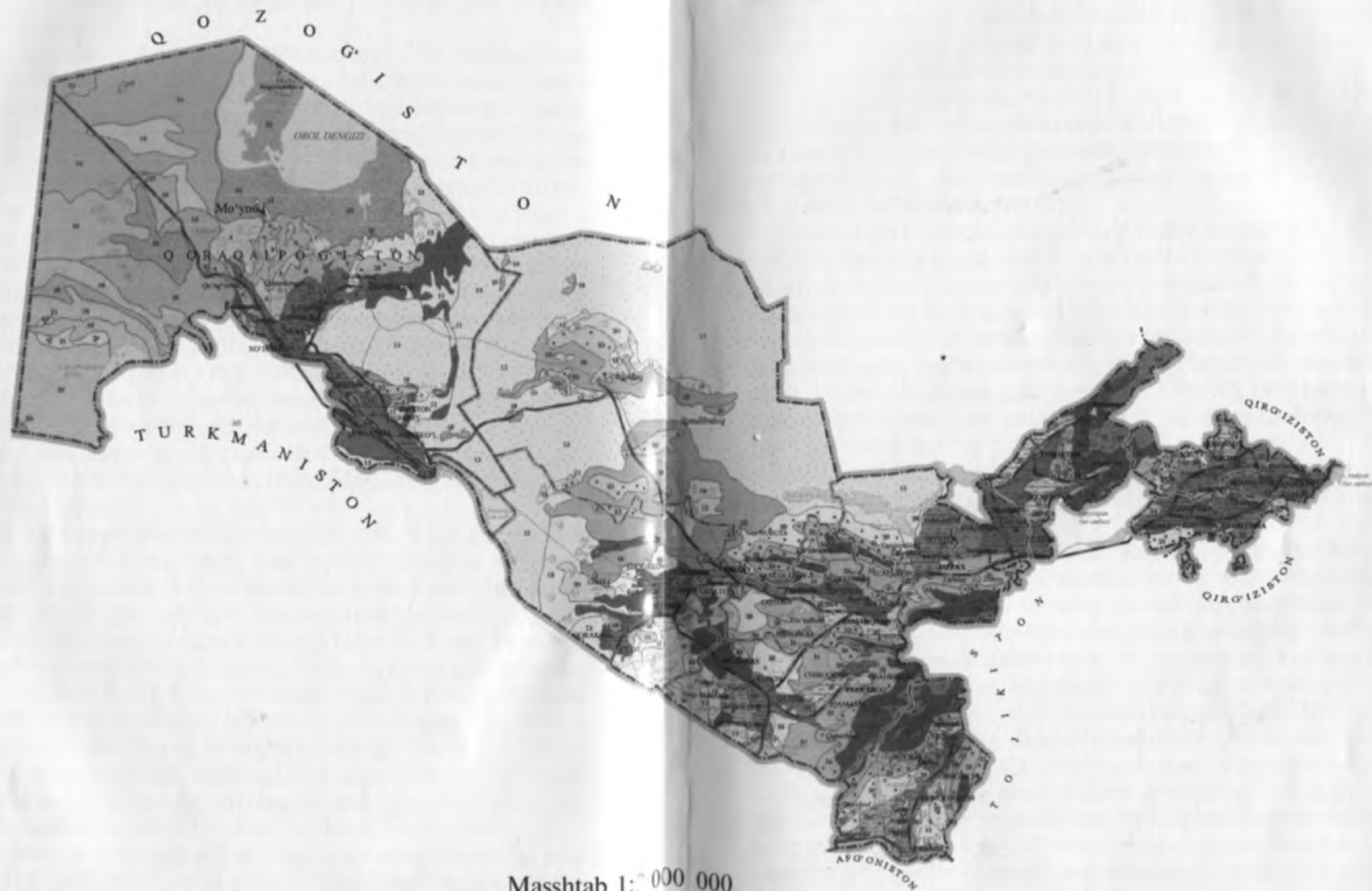
To'q rangli bo'z tuproqlar dengiz sathidan 700-1000 metrdan to 1400-1600 metrgacha balandlikdagi tog'oldi tekisliklarining yuqori qismi maydonlarini egallaydi. To'q rangli bo'z tuproqlar asosan elyuviy, delyuviy va tub tog' jinslarining prolyuvial, ba'zan lyoss va lyossimon yotqiziqlarida rivojlanadi. To'q rangli bo'z tuproqlarning mexanik tarkibi o'rta qumoq, chirindili qatlam chuqurligi 70-80 sm. dan iborat. Haydaladigan qatlamda chirindi miqdori 0,8 foizdan 3 foizgacha bo'lib, chuqurlashgan sari uning miqdori keskin kamayadi. Yer relyefi o'r-qirli bo'lganligi sababli tuproqlar turli darajadagi yemirilishga uchragan. Bu yerlardan bahorgi va kuzgi yaylovlar sifatida foydalaniladi, tekis relyefli mayda tuproqli yer uchastkalarida lalmikorlik rivojlangan (bu joylar yog'ingarchilik bilan ta'minlangan bo'lsa). Lalmikorlikni kengaytirish istiqboli relyef bilan chegaralangan, chunki u mexanizatsiya yordamida yerga ishlov berishga to'sqinlik qiladi. Bu yerdagi sharoit asalarichilik hamda dorivor o'simliklar, yovvoyi va rezavor mevalar yetishtirish uchun qulaydir. Shuningdek, ushbu hudud o'rmon o'simliklari va mevali daraxtlarni ekish uchun qulay.

Tipik bo'z tuproqlar dengiz sathidan 350 metrdan to 1000 metrgacha balandlikda bo'lgan tog' yonbag'irlarining bo'lingan qismlarida, tog' yonbag'ridagi tekisliklarda va daryolar terrasalarida tarqalgan. Bu yerdagi tuproqlar mexanik turkibiga ko'ra, loyli va qumloqli bo'lib, asosan lyossimon tuproqli yerlardir. Relyef joylashuvi sharoitlari va yuvilib ketish darajasiga ko'ra, haydaladigan qatlamda chirindi miqdori 0,8-2,5 foizni tashkil etadi. Ushbu mintaqada lalmikorlik va sug'oriladigan dehqonchilik rivojlangan. Tipik bo'z tuproqlardagi lalmikorlik respublikamizdagi barcha lalmikor yerlarning (yog'ingarchilik bilan qisman ta'minlangan) 70 foizini va barcha sug'oriladigan yerlarning 17 foizini tashkil etadi. Bu tuproqlar respublika uchun muhim yer fondi hisoblanadi.

Och tusli bo'z tuproqlar tog' etagi qiya tekisliklarida va past tog'larning quyi qismida tarqalgan. Ular tarqalishining yuqori chegarasi dengiz sathidan 350-600 metr balandlikda joylashgan. Bu

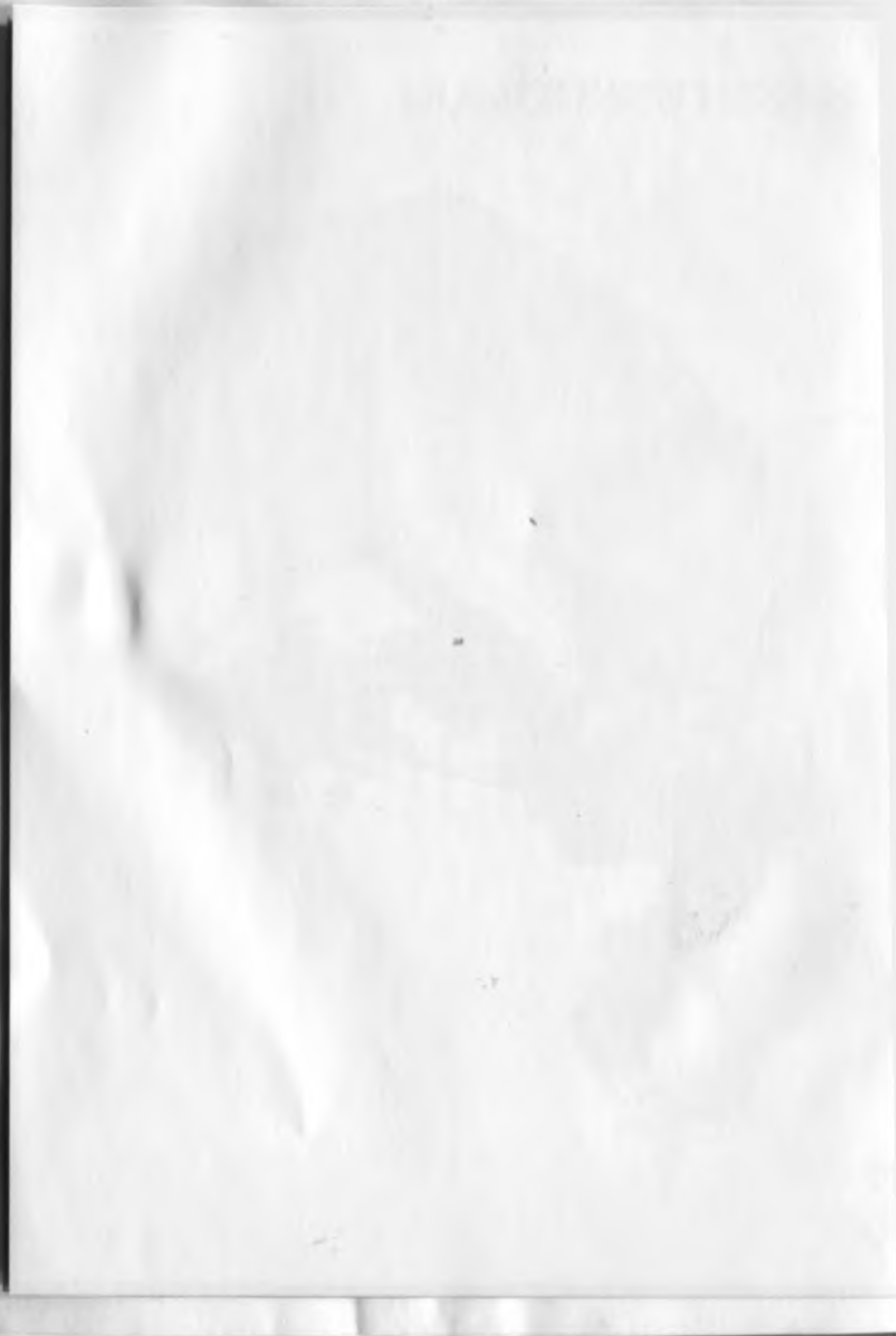
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TUPROQLARI

Masshtab 1: 000 000

2-rasm.

1848

yerlarda tuproq hosil qiluvchi asosiy jinslar lyosslar va suv oqizmalarining allyuvial-prolyuvial yotqiziqlaridir. Och tusli bo'z tuproqlar yuqori balandlikdagi mintaqa tuproqlariga nisbatan mexanik tarkibi jihatidan eng yengil va organik moddalari miqdori jihatidan kambag'al hisoblanadi. Haydaladigan qatlamida chirindi miqdori 0,5 foizdan 1,5 foizgacha. Och tusli bo'z tuproqlar mintaqasida lalmikor (yog'ingarchilik bilan ta'minlanmagan) yerlarning 10 foizi va sug'oriladigan maydonlarning 18 foizi joylashgan. Yangi sug'oriladigan yerlarning (Mirzacho'l, Jizzax, Qarshi dashtlari) katta qismi och tusli bo'z tuproqlar mintaqasida. Bu tuproqlar sug'orish ta'sirida sho'rlanadi, sho'rlanish darajalari hududning sun'iy drenajlashganligiga bog'liq.

O'tloqi-bo'z tuproqlar daryolarning yuqori terrasalarida va tog' etagi tekisliklarining past qatlam qismlarida tarqalgan bo'lib, yer osti suvlari mo'tadil namlanishi sharoitida rivojlanadi. Bu tuproqlar o'zining qulay suv-fizik xossalari bilan ajralib turadi, ular tarkibida chirindi miqdori bo'z tuproqlardagidan ko'proq bo'lib, namlanish holati ham qulay. Sug'oriladigan o'tloqi-bo'z tuproqlar, asosan och tusli bo'z tuproqlar mintaqasida tarqalgan. Ularning katta qismi turli darajada sho'rlangan, sho'rlanish darajasi esa ular relyefning qaysi qismida joylashishiga bog'liqdir.

Bo'z tuproqlar mintaqasi o'tloqi tuproqlari daryolarning quyi terrasasida, daryo deltalarida va tog' oldi qiya tekisliklarida tarqalgan. Ular yer yuzasiga yaqin joylashgan yer osti suvlari bilan doimo mo'tadil ravishda namlanib, chirindi miqdorining yuqoriligi bilan (5 foizgacha) ajralib turadi. O'tloqli tuproqlar haydalganda ularda chirindi miqdori kamayadi, bu esa ularning unumdorligi pasayishiga olib keladi. Tipik vato'q tusli bo'z tuproqlar mintaqasining sug'oriladigan o'tloqi tuproqlari qulay agrokimyoviy va agronomik xossalarga ega. Och tusli bo'z tuproqlar mintaqasidagi o'tloqli tuproqlar yetarli darajada drenajlashmagan relyef sharoitlarida joylashgan. Shu tufayli yer osti suvlari tuproqning namlanishigakattata'sir ko'rsatadi, tipik bo'z tuproqlar mintaqasiga nisbatan o'tloqi tuproqlar ko'proq sho'rlanadi. Zovurlarning ishchi holati yomonlashsa, ular juda qisqa vaqt ichida sho'rxok tuproqqa aylanadi. Sust drenaj sharoitida sug'orish bu tuproqlarning fizik-kimyoviy xususiyatlarini yomonlashtiradi. Och rangli bo'z tuproqlar mintaqasi sug'oriladigan o'tloqi tuproqlarida chirindi miqdori 1-2 foizdan oshmaydi.

Bo'z tuproqlar mintaqasining botqoq-o'tloqi tuproqlari o'tloqi tuproq maydonlari massivlari orasida relyefning pastqam qismlarini ishg'ol etadi. Yer yuzasiga yaqin joylashgan yer osti suvlari (1 metrgacha) ta'sirida yuqori namlanish mavjudligi tufayli ushbu tuproqlar organik moddalarning ko'pligi jihatidan farqlanadi. Zovurlar qurilib, yer osti suvlari chuqurligi 2 metrdan pasayganda botqoq-o'tloqi tuproqlar havo bilan to'yinadi va o'tloqi tuproqlarga aylanadi. Bu yerlar maydoni kichik bo'lgani uchun ularning xo'jalik ahamiyati oz.

3. Sahro mintaqasi tuproqlari

Sahro mintaqasi tuproqlarining o'ziga xos xususiyatlari-chirindi miqdorining pastligi, karbonat miqdorining yuqoriligi, sho'rlanishning keng tarqalganligi, ayrim joylarning sho'rxokligi va gipsning mavjudligidir.

Sur tusli qo'ng'ir tuproqlar, asosan tuproq hosil qiluvchi qadimiy geologik jinslarda rivojlangan. Uchlamchi davr qatlami va boshqa qadimgi qatlamlar jinslarining elyuviysi yotqiziqlari tuproq hosil qiluvchi jinslar hisoblanadi.

Bu tuproqlarning yuqori qatlamida 0,3 foizdan 0,7 foizgacha chirindi mavjud. Sur tusli qo'ng'ir tuproqlardan yil davomida, asosan yaylov sifatida foydalaniladi. Ularning uncha katta bo'lmagan qismigina sug'oriladi, chunki bu tuproqlarning melkozemli qatlamida chirindi miqdori juda kam bo'lib, ularning tagida suv o'tkazmaydigan zich yoki tuzli, yumshoq, sho'rlanishga moyil, gips qatlamlari yotadi va irrigasiya sharoitiga ko'ra sug'orish uchun qisman yaroqlidir. Sug'oriladigan sur tusli qo'ng'ir tuproqlar juda noqulay agronomik, agrokimyoviy va suv-fizik xususiyatlarga ega. Haydaladigan qatlamdagi chirindilar miqdori 0,4-0,6 foizni tashkil qiladi, ularning barchasi turli darajada sho'rlangan, ularda karst paydo bo'lishi, cho'kish jarayonlari rivojlangan. Ayrim hollardagi gipsning miqdori 60 foizgacha yetadi. Gips qatlamining zichlanishi ildizlarning rivojlanishiga to'siq bo'ladi. Bu yerlarning melioratsiyasi juda murakkab bo'lib, ko'p mablag' talab etadi.

Sahro-qumli tuproqlar Qizilqumda, Amudaryoning qadimgi deltasi tekisligida tarqalgan. Ular qumli, qumloq eol va allyuviy yotqiziqlarda rivojlangan. Ulardagi chirindi miqdori 0,3 foizdan 0,6 foizgacha. Bu yerlardan yil mobaynida yaylov sifatida foydalaniladi.

Tuproq notekis relyefli (tizmali-past-baland qumlar) yerlarda shakllanganligi sababli ular sug'orish uchun o'zlashtirilsa, jiddiy tekislash ishlarini bajarish talab etiladi. Tuproqda qovishqoqlik mavjud emasligi bois kuchsiz shamol ham sug'orish uchun rejalashtirilgan tuproqlar kukunga aylantishi olib keladi.

Sug'oriladigan sahro-qumli tuproqlar o'zining noqulay agronomik xususiyatlari bilan ajralib turadi. Ular tarkibida chirindi kam (0,3-0,4 foizgacha), defolatsiyaga uchrashi oson, sug'orish uchun juda ko'p miqdorda suv, shuningdek, ko'p o'g'it talab etadi. Yer osti suvlarining sathi ko'tarilsa, ular gidromorf bosqichga o'tib ketadi.

Taqirli tuproqlar va taqirlar Amudaryo, Zarafshon daryolari, Qashqadaryo va Surxondaryo vodiylari va deltalarida, shuningdek, Qizilqum va Ustyurt past tekisliklarida rivojlangan. Ular allyuviy va delyuviy yotqiziqlarda shakllangan.

Taqirli tuproqlardagi o'simlik qoplamasi (qatlami) juda siyrak yoki umuman yo'q. Shu sababli ularda organik moddalar kam. Bunday tuproqlarning ustki qatlamida 0,4-1,0 foiz chirindi mavjud. O'zining mexanik tarkibi bo'yicha bu tuproqlar og'ir va sho'rxok tuproqlar sirasiga kiradi, suvni yomon o'tkazadi. Sahro mintaqalaridagi taqir tuproqlar sug'orilib, muvaffaqiyatli o'zlashtirilishi, ular tez madaniylashtirilishi va yaxshi hosil berishi mumkin.

O'tloqi-taqir tuproqlar deltalar tekisliklarida rivojlangan. Bu yerdagi yer osti suvlarining chuqurligi 3-5 metr atrofida bo'ladi.

Tuproqdagi chirindi miqdori, bundan avval rivojlangan tuproqlardagi chirindi darajasiga bog'liq bo'lib, 0,7 foizdan 2,0 foizgacha etadi. Deyarli barcha o'tloqi-taqir tuproqlar u yoki bu darajada sho'rlangan, sug'orilganda esa sho'rlanish jarayoni kuchayadi. Shunga qaramay, o'tloqi-taqir tuproqlar sug'orish maqsadida o'zlashtirish uchun eng yaxshi hisoblanadi.

O'tloqi tuproqlar daryolar sohillari va deltalarida yer osti suvlari bilan o'rtacha va kuchli namlanish sharoitida rivojlangan. Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro viloyatlari yerlarining katta qismi sahro mintaqasi o'tloqi tuproqlaridan iborat. Bunday yerlar Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham mavjud. O'tloqi tuproqlar tarkibida chirindi 0,5 foizdan 2,0 foizgacha bo'ladi. Balandroq joylashgan hududlardagi o'tloqi tuproqlar mexanik tarkibi jihatidan engil bo'lib, kam sho'rlangan. Pastliklardagi o'tloqi

Toshkent viloyati O'rtachirchiq tumanidagi Saidovul fermer xo'jaligi Tuproq kartasiga ma'lumotlar

№ tuproq ayirmalari	O'zlashtirilgan davri	Mexanik tarkibi			Chirindi		Harakatdagi mg/kg muqori, R_2O_3
		0-30	30-100	100-200	Qatlam qalinligi, sm	%	
1	Eskidan sug'oril.	Og'ir qumqli	O'rta qumli qatlamli og'ir qumli	Og'ir qumli	51-70	2,1-2,5	13,5-40
2	Eskidan sug'oril.	Og'ir qumqli	Yengil va o'rta qumli qatlamli og'ir qumli	Yengil va o'rta qumli	42-50	1,39-1,43	17,5
3	Eskidan sug'oril.	Og'ir qumqli	Og'ir qumli	O'rta qumli qatlamli og'ir qumli	51-70	1,43-2,0	
4	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	Yengil qumli qatlamli og'ir qumli	Qumli va yengil qumli qatlamli og'ir qumli	32-50	1,14-1,18	12,0
5	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	Yengil qumli va qumli qatlamli og'ir qumli	Qumli va yengil qumli qatlamli og'ir qumli	51-62	2,29	
6	Eskidan sug'oril.	Engil qumli	Og'ir qumli qatlamli o'rta qumli	O'rta va og'ir qumli	45-50	1,1-1,8	
7	Eskidan sug'oril.	Engil qumli	O'rta qumli	Shag'al	51-65	1,1	35,0
8	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	Og'ir qumli	Og'ir qumli	51-65	2,1	
9	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	O'rta qumli qatlamli og'ir qumli	Og'ir qumli	43-50	1,9	
10	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	O'rta qumli	Shag'al	51-60	1,1	
11	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	Og'ir qumli	Shag'al	31-60	1,89-2,0	60,0
12	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	Yengil qumli qatlamli og'ir qumli	Shag'al	38	1,53	
13	Eskidan sug'oril.	O'rta qumli	O'rta qumli	Shag'al	30	1,37-2,0	

№ tuproq ayirmalari	Sho'rlanishi				Darajasi		Joylanish chuqurligi, sm			Maydoni, ga		Bemirli bali	Umimorlik klassi
	Darajasi	Qumli qoldiq	Cl	SO ₄	Tush arilashganligi	Zichlik	Shag'al	Gley	Yer o'zi suvi m	Umimiy	Sug'oriladigan kichiklari		
1	Sho'rlanmagan	0,070	0,007	0,013	-	Kam zichlangan			2-3	36	33	61	VII
2	Sho'rlanmagan				-	Kam zichlangan			2-3	18	16	48	V
3	Sho'rlanmagan				-	Kam zichlangan			2-3	35	31	68	VII
4	Sho'rlanmagan	0,062	0,004	0,013	-	Kam zichlangan			2-3	13	12	60	VI
5	Sho'rlanmagan				-	Kam zichlangan			2-3	12	11	73	VIII
6	Sho'rlanmagan				-				2-3	3	3	57	VI
7	Sho'rlanmagan				Kam		100		2-3	16	14	55	VI
8	Sho'rlanmagan				O'rta				2-3	6	5	36	IV
9	Sho'rlanmagan				Kuchli				2-3	3	3	32	IV
10	Sho'rlanmagan				Kuchli		100		2-3	4	3	37	IV
11	Sho'rlanmagan				Kuchli		51-70		2-3	44	41	29	III
12	Sho'rlanmagan				Kuchli		57	17-20	2-3	9	8	29	III
13	Sho'rlanmagan				Kuchli		30		2-3	17	15	23	III
					Shartli, R_2O_3 49					216	195		

Tuproqlar mexanik tarkibining tuzilishi

Tuproqlarning mexanik tarkibi	Zarrachalar, foiz	Miqdori
	loylida	qumli
Loyli	60 dan ko'p	40 dan kam
Og'ir qumoli	45 dan 60 gacha	55 dan 40 gacha
O'rta qumoli	30 dan 45 gacha	70 dan 55 gacha
Yengil qumoli	20 dan 30 gacha	80 dan 70 gacha
Qumoli	10 dan 20 gacha	90 dan 80 gacha
Qumli	10 dan kam	90 dan ko'p

Mexanik tarkib tuproqni tashkil qiluvchi zarrachalarning katta-kichikligini tavsiflaydi. Tuproqning tarkibini har xil kattalikdagi qumli va loyli zarrachalar tashkil qiladi. Loyli zarrachalarni kattaligi 0,01 mm. dan kichik, qumli zarrachalarni esa 0,01 mm. dan yirikroq bo'lgan zarrachalar tashkil qiladi.

Tuproqdagi qumli va loyli zarrachalar tuproq miqdorining necha foizini tashkil qilishiga qarab: loyli, qumoli, qumli tuproqlar deb ataladi (9-jadval).

Kartalardagi ma'lumotlarda tuproqning mexanik tarkibi, haydov qatlami (0-30 sm), ildiz oziqlanadigan chuqurlik (30-100sm) va tuproq tagi gruntlari (100-200 sm) alohida ko'rsatilgan.

Sho'ranganlik darajasi o'simlik o'sishi uchun zarur bo'lgan, suvda eruvchan tuzlarning tuproqdagi miqdorini ko'rsatadi. Bu qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligiga kuchli darajada ta'sir ko'rsatuvchi muhim belgilardan biridir.

Tuproqning sho'rlanish darajasi uning tarkibidagi tuzlar miqdori va sifatiga qarab ajratiladi (10-jadval).

Datalarning sho'rlanish yuvishda tuproqning sho'ranganlik darajasi hisobga olinadi.

Sho'rlanish darajasi	Miqdori, foiz	
	Hamma tuzlar	Xlor
Sho'rangan	0,3 dan kam	0,01 dan kam
Kuchli sho'rangan	0,3 dan 1,0 gacha	0,01 dan 0,04 gacha
Shuningdek	0,03 dan kam	0,01 dan 0,04 gacha
O'rta sho'rangan	0,1 dan 2,0 gacha	0,01 dan 0,04 gacha
Shuningdek	0,3 dan 1,0 gacha	0,04 dan 0,1 gacha
Kuchli sho'rangan	0,2 dan 3,0 gacha	0,04 dan 0,1 gacha
Shuningdek	0,1 dan 2,0 gacha	0,1 dan 0,3 gacha
Sho'rxoqlar	3,0 dan ko'p	0,3 dan ko'p

Tuproqlarning emirilishi deganda suv ta'sirida tuproqlarning emirilishi ko'zda tutiladi. Suv ta'siri ostida tuproqning yoki bu darajada emirilishi undagi gumus (chirindi) qavati qisqarishiga, o'simlik uchun ozuqa hisoblangan moddalar kamayib ketishiga olib keladi. Shuningdek, kartada yuvilmali tuproqlar, ya'ni qiyaliklardan suv bilan yuvilib, pastlikda to'planiladigan tuproqlar ajratiladi. Bu tuproqlarda gumus (chirindi) qavatining profil bo'yicha qalinligi gumus miqdori juda ko'pligi bilan ajralib turadi va shuningdek, azot, fosfor va kaliy miqdori juda ko'p bo'ladi.

Suv bilan emirilgan va yuvilmali tuproqlar murakkab relyefli har xil nishabli yerlarda bo'lib, sug'orishda va dalalarni qayta ishlashda qiyinchilik tug'diradi.

Tuproqlarning shakillanishi (skeletligi) tuproqlarning qayta ishlashda qiyinchilik tug'diradigan har xil yiriklikdagi shag'al, chag'ir toshlar, mayda toshchalar aralashganligini ko'rsatadi. Skeletli tuproqlar ko'pincha kam qavatli bo'lib, asosan toshloqlardan, shag'alchali toshlardan va mayda toshchalar aralashgan maydonali iborat bo'ladi. Bu tuproqlar kuchli suv o'tkazuvchanligi, yer osti suvlari tez oqib chiqib ketishi, suv sig'imining kamligi va gumus, azot bilan kam ta'minlanganligiga ko'ra ajralib turadi.

Suv rejimini maqbul darajada saqlash uchun bu tuproqlarni kam miqdorda tez-tez sug'orib turish kerak.

Yer osti suvlarining chuqirligi tuproqlarning yer osti suvlari bilan namlanish darajasini va suvlardan o'simliklar qay darajada foydalanishini ko'rsatadi. Ko'pincha quriq tuproqlar — bo'z tuproqlar, taqir tuproqlar va sur tusli qo'ng'ir tuproqlar — yer osti suvlari chuqur (5 m. chuqurda) joylashgan sharoitda rivojlanadi.

Namlangan tuproqlar (o'tloq va bo'z o'tloq) yer osti suvlari 1-3 m., chuqurlikda joylashganda rivojlanadi. Tuproqlarning suv rejimida bular o'z aksini topib, vegetativ sug'orish miqdorlari va vaqtlarini belgilashda hisobga olinishi kerak. Yuqorida nomlari ko'rsatilgan tuproqlarning biridan ikkinchisiga o'tish qismida paydo bo'ladigan tuproqlar (o'tloqi — bo'z, o'tloqi taqir)da yer osti suvlari chuqurligi 3-5 m. da bo'ladi. Bu sharoitda g'o'zaning yer osti suvlaridan foydalanishi cheklangan va u ko'pincha gruntning mexanik tarkibiga hamda qatlamlikka bog'liq. Kapillyar yoriqlar orqali yer osti suvini eng yuqoriga ko'tarib berish qobiliyati, asosan loyli va qumoqli yerlarda juda yaxshi, qumlarda, qumoqli yerlarda va qumli va qumloqli keltirmalardan iborat bo'lgan

keskin qatlamli yerlarda esa juda yomondir. Yer osti suvlari sathi 1 m. dan yuqori joylashganda namlikka o'ta to'yingan botqoq o'tloqi va botqoqli tuproqlar paydo bo'ladi. Yer osti suvlarining yaqinligidan suvga juda to'yingan va havoning yetishmasligi natijasida bu tuproqlarda gleyli qavat (berchli) hosil bo'ladi, bu o'simliklarning o'sishi uchun noqulay sharoit yaratadi. Kulrang va ko'kimtir rangga bo'yalgan gleyli gorizont o'zining katta zichikda joylashgani va yopishqoqligi tufayli zaharli birikmalar (temir oksidlar, syerovodorod va boshqalar) paydo bo'lishi bilan ajralib turadi. Tuproqlarda o'ta qalin bo'lgan gleyli gorizont g'o'za ildizining rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi, o'sishdan to'xtatib, uning nobud bo'lishiga olib keladi.

Botqoqlangan tuproqlar yer osti suvlarining sathini pasaytirish uchun meliorativ va agrotexnik tadbirlarni, ya'ni, tuproqning yer osti suvlarini chuqurlashtirish va yuqori madaniylashtirilgan haydov holati yaratishni talab qiladi.

Agar yer osti suvlari minerallashgan bo'lsa, bu tuproqning sho'rlanishiga asosiy manba bo'lib hizmat qiladi.

Eksplikatsiyadagi ohirgi ustunda xo'jalikning yerdan foydalanish bo'yicha har qaysi tuproq ayirmalari maydoni ko'rsatiladi.

Kartada eksplikatsiyadan tashqari tuproqlarning agronomik ishlab chiqarish bo'yicha guruhlariga ajratilganligi ko'rsatiladi. Hamma tuproqlar xossalari bo'yicha agronomik ishlab chiqarishga nisbatan bir xil bo'lgan guruhlariga birlashtiriladi. Bu guruhlarning har biridan foydalanish uchun taxminiy tavsiyanomalar beriladi.

Xo'jaliklarga tuproq kartalariga qo'shilib, ularning tabiiy, ishlab chiqarish sharoitlari va tuproq tavsifnomasi yozilgan tushuntirish xatlari beriladi. Bu tushuntirish xatida, shuningdek, xo'jalik yerlaridan unumli foydalanish bo'yicha har qaysi tuproq ayirmalari maydoni ko'rsatiladi.

Kartada eksplikatsiyadan tashqari tuproqlarning agronomik ishlab chiqarish bo'yicha guruhlariga ajratilganligi ko'rsatiladi. Bunda xossalari bir xil bo'lgan tuproqlar agronomik ishlab chiqarish bir xil bo'lgan guruhlariga birlashtiriladi.

Har qaysi guruhdan foydalanish uchun taxminiy tavsiyanomalar beriladi. Ularda ekinlarini joylashtirish va ekin maydonlari tarkibi, almashlab ekishni joriy qilish, agrotexnik va meliorativ tadbirlar majmuasini tuproqning ishlab chiqarish qobiliyatini oshirish, qishloq xo'jalik o'simliklaridan yuqori hosil olish uchun joriy qilish bo'yicha tavsiyanomalar yozilgan bo'ladi.

1. Tuproq kartasining meliorativ tadbirlar ishlab chiqishdagi ahamiyati

Respublikamizda ko'pgina tumanlarda tuproq meliorativ holatining yomonligi, uning sho'rlanishi bilan bog'liqdir. Sho'rlanish yer osti suvlari tabiiy sizib, oqib chiqib ketishi yomon bo'lgan maydonlarda drenajsiz sug'oriladigan dehqonchilik qilinishi oqibatidir. Bunday hol O'zbekistondagi cho'l mintaqasining tekislik tumanlarida keng tarqalgan bo'lib, unga qarshi kurash sug'orish uchun o'zlashtiriladigan yangi yerlardagi asosiy muammolardan biri sanaladi, eskidan sug'oriladigan yerlarda esa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini jadallashtirishda qator muammolarni keltirib chiqaradi.

Yangi o'zlashtirilgan yerlardan tuproq meliorativ sharoitlarining noqulayligi ular bir necha yil sug'orilgandan so'ng yer osti suvlari keskin ko'tarilishiga sabab bo'ladi. Natijada ikkilamchi sho'rlanish jarayoni boshlanadi va o'simliklarning hosildorligi keskin kamayib, ko'pgina yerlar qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib ketadi.

Sho'rlangan yerlarning sho'rlanish darajasi, sho'rlanish tartibi, sho'rli qatlamlar chuqurligi, mehanik tarkibi va tuproq gruntlari tuzilishi, yer osti suvi chuqurligi va ularning minerallashtirilganligi bo'yicha farqlanadi. Meliorativ ishlar muvaffaqiyati yerlarning meliorativ holatini aniqlovchi hamma omillar hisobga olinishiga bog'liq bo'ladi.

Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati respublikamizning sug'oriladigan mintaqasidagi fermer va dehqon xo'jaliklari yerlarini tekshiruvdan o'tkazish davomida chuqur o'rganiladi.

Jamoa va davlat xo'jaliklarining tuproq kartasi va bu kartaning tushuntirish xatida tuproq meliorativ holati tavsifi hamda hamma asosiy ko'rsatkichlari keltirilgan. Shularga asoslanib, tuproqning sho'rlanish xususiyati va joylar sharoitini hisobga olgan holda meliorativ ishlar rejasi tabaqalashtiriladi. Shunday qilib, tuproq kartasi xo'jalikda har qaysi sug'orilgan maydonda sho'rlanishga qarshi kurashish usullarini, eng kerak tadbirlarini tanlab olish va meliorativ tadbir o'tkazish uchun birlamchi asos hisoblanadi.

Sho'rlangan yerlar bo'yicha meliorativ tadbirlar o'tkazishning birinchi galdagi vazifalari quyidagilardan iborat:

- har qaysi xo'jalikning tabiiy va irrigatsiya — xo'jalik sharoitini hisobga olib, suvdan foydalanish tarmoqlari bo'yicha rejali me'yori

bo'yicha respublikaning ko'pgina irrigasiya tarmoqlari uchun g'o'za va beda o'stiriladigan hududlarda bir yil davomida belgilanadigan suv miqdori 10-12 ming m³/ga dan oshmasligi zarur;

- sug'orish texnikasini yaxshilash, yana ham takomillashgan, me'yorida sug'orilganda bir tekis namlanishni ta'minlaydigan va sug'orish kartalarida suv oqib chiqib ketmasligi uchun egatli sug'orish usulini qo'llash kerak. Sug'orilgandan jo'yaklar shunday olinishi zarurki, u qiyaliklarda tuproq yuvilib ketmasligi va egatning pastki qismida ortiqcha suv to'planmasligini ta'minlasin. Relyefning xususiyatlarini, tuproq qoplanishini va ekinlar talabini hisobga olgan holda tabaqalashgan sug'orish rejimini qo'llash ijobiy ahamiyatga ega. Sug'orish texnikasini yaxshilash yer osti suvlarining oziqlanishini anchagina kamaytiradi;

- tuproqning kesakli, g'ovakli holatini tiklash va unda namlikni aniqlash uchun dalalarni o'z vaqtida qayta ishlash zarur;

- sug'oriladigan kartalar yuzasini tekislash lozim. Sho'rlangan sug'oriladigan maydonlar ko'pincha yomon tekislangan va oz suv bilan jo'yak bo'ylab sug'orish uchun kam moslashgan bo'ladi. Jo'yakli sug'orishda yer yaxshi tekislangan bo'lishi zarur;

- sug'orish tarmoqlarida suvning yerga singib, isrof bo'lishiga qarshi kurashish kerak. Suvdan foydalanish bo'yicha tadbirlarni tartibga solish hamma yerda ham yer osti suvi ko'tarilishining oldini to'liq ololmaydi. Lekin, bu borada oz bo'lsa-da, foyda byeradi. Shuning uchun ham, ayniqsa, suvlarni kanallarda yerga singib, isrof bo'lishi qarshi kurashish zarur.

Tuproqning sho'rlanish jarayoni va sho'rlanish jadalligi yer osti suvi chuqurligiga va uning minerallashtirilganligiga, tuproqning kapillyar xossalriga bog'liq bo'ladi. Sho'rlangan tuproqlarda agrotexnik tadbirlarni o'tkazishda qayta ishlov berish, almashlab ekish, sho'rni yuvish va vegetatsion sug'orishlarga alohida ahamiyat berish zarur.

Sho'rlangan tuproqlarni kuzda chuqur qilib haydash yog'inli qish sharoitida tuproqning davriy sho'rsizlanishiga imkon yaratadi. Sug'orishdan keyingi chuqur (10-15 sm.) kultivatsiya esa tuproq yuzasidan bug'lanishni ancha kamaytiradi. Natijada sug'orishdan so'ng hosil bo'ladigan sho'rlanishning oldi olinadi. Lekin tuproqqa qayta ishlov berish faqat kam sho'rlangan tuproqlargagina foyda beradi. Almashlab ekishda kuchli rivojlangan beda va ekinlarni yaxshilab sug'orish o'rtacha sho'rlangan sug'oriladigan

tuproqlarning sho'rlanish tartibiga kuchli ta'sir qiladi. Bu yer osti suvlarini 50-100 sm. ga pasaytirib, yer yuzasidan bug'lanishni ancha kamaytiradi va tuproqning suv-fizik xususiyatlarini yaxshilaydi. Natijada 2-3 yil ichida ildiz oziqlanadigan qavatdan tuzlar qayta taqsimlanib, ancha past gorizontga tushib ketadi.

Sug'oriladigan tuproqlarda beda almashlab ekishni joriy qilish sho'rlanish rejimi boshqaruvining muhim usullaridan biri bo'lib, kam va o'rtacha sho'rlangan sug'oriladigan tuproqlar davriy sho'rlanishini kamaytiradi va to'xtatadi.

V.A. Kovda va boshqalarning tekshirishlari shuni ko'rsatidiki, kuchli sho'rlangan sug'oriladigan tuproqlarda davriy sho'rlanishni boshqarish va paxtadan yaxshi hosil olish uchun sug'orishlar oralig'idagi nisbiy namlikni dala nam sig'imiga nisbatan 80-85 foizdan kamaytirmay ushlab turish zarur. Shunga mos holda yillik sug'orishlar soni sho'rlangan tuproqlarda 2-3 marta ko'p bo'ladi. Sho'rlangan tuproqlarda bug'lanish ayni ko'paygan davrda sug'orishlar o'rtasidagi vaqt 10-12 kundan oshmasligi kerak, chunki tuproqdagi sho'rni sho'rsizlantiruvchi sug'orish davri 5-6 kun bo'ladi. Ildiz oziqlanuvchi qavatdan yengil eriydigan tuzlarni ishqorsizlantirish uchun qishda yaxob suvi beriladi, bu profilaktika deb ataladi. O'zbekiston sharoitida bunday sug'orish tabiiy sho'rsizlanish jarayonini tezlashtiradi.

Ilmiy-tekshirish institutlari ma'lumotlariga qaraganda, qishki profilaktik sug'orishda samarali natijaga 1500 - 5000 m³/ga miqdorda suv berilganda erishilar ekan.

Sho'rxoqlar va kuchli sho'rlangan tuproqlarda qishloq xo'jalik ekinlarini o'stirish uchun tuzlarni jadallik bilan yuqori qatlamlardan pastki qavatga oldindan yuvib tushirish zarur. Tuzlarni bunday yuvish uchun marza (chek)lar olinib, suv profilaktik miqdordagidan ko'p beriladi. Sho'rlangan tuproqlarda qishloq xo'jalik ekinlarini rasomodida o'stirish uchun, agar 1-2 foiz tuz va grunt suvi yaqin bo'lsa, sho'rni yuvish uchun suvi me'yori 5000-6000 m³/ga bo'ladi. Tuproqda kuzga borib, doim tuz yig'ilsa, bu tadbir bir necha yil davomida muttasil o'tkazilishi zarur.

Yangi o'zlashtirilgan yerlardagi shunga o'xshash sho'r yuvishda katta samaraga yaxshi ishlab turgan kollektor-drenaj tarmoqlari orqali erishish mumkin.

Tavsiya qilinayotgan tadbirlardan meliorativ samaraga bu tadbirlarni shu joyning iqlimi va xo'jalik sharoiti uchun eng ma'qul vaqtda o'tkazish orqali yerishiladi. Shunday qilib, tuproqlar sho'rlanishining oldini olish bo'yicha meliorativ ishlar tizimi xo'jalikka tegishli tuproq kartalarida ajratilgan tuproqlarning agronomik ishlab chiqarish guruhlarini bo'yicha tabaqalashtiriladi.

Nazorat savollari

1. Tuproq kartalarida qanday ma'lumot beriladi?
2. Tuproq kartalaridan foydalanish tartibi qanaqa?
3. Mineral o'g'itlar miqdorini nimalar asosida belgilanadi?
4. Tuproqni mexanik tarkibi va uni skeletliliigi deganda nimani tushunasiz?
5. Tuproq kartasining meliorativ tadbirlar ishlab chiqishdagi ahamiyati nimada?
6. Gidromodel deganda nimani tushunasiz va uni sug'oriladigan yerlarni rayonlashtirishdagi ahamiyati nimadan iborat?

2. Mineral o'g'itlardan to'g'ri foydalanish uchun tuproq kartalarini va agrokimyo kartogrammalarini qo'llash

O'zbekiston Respublikasida g'o'za va boshqa o'simliklardan yuqori hosil dehqonchilik madaniyatini o'stirish va mineral o'g'itlardan keng foydalanish hisobiga olinadi.

Tuproq sug'orilganda o'simlik o'sishi va rivojlanishi uchun suv rejimi bo'yicha qulay sharoit yaratish, suvning va ozuqa moddalarining yuqori harakatchanligi, tuproqning yuqori darajada biologik faollashishi va issiqlik yig'ishi natijasida o'zida katta biologik massani to'plashga imkoniyat yaratadi. Ammo tuproqning tabiiy imkoniyatlaridan to'liq foydalana olmaslik, chunki unda asosiy ozuqa elementlari etarli bo'lmasligi mumkin.

Tajribalar shuni ko'rsatadiki, tuproq tarkibidagi o'simlik oziqlanadigan moddalarning miqdori, ya'ni, tabiiy unumdorligi hisobiga paxtadan qo'shimcha 12-15 s/ga hosil olish mumkin, xolos. O'zbekiston tuproqlarida yuqori yoki past hosildorlikni belgilaydigan ozuqa elementlari, asosan: azot, fosfor va ayrim paytlarda kaliydir.

Tuproqda azotning o'zida ushlab turuvchi vosita, asosan tuproqning organik moddalari tarkibiga kiruvchi gumus yoki chirindilar. Azotning

mineralli birikmalari - (nitratlar, ya'ni, azot kislotasi tuzlari, ammiak gumus umumiy miqdorining 1-2 foizini tashkil qiladi, xolos. Bular organik moddalarning chirishidan hosil bo'ladi va o'simliklarda yaxshi o'zlashtiriladi.

Chirindi, asosan o'simliklarning qoldiqlaridan iborat bo'lib, organik kislotalar va boshqa birikmalar holatida ugleroddan tashkil topgan. Bundan tashqari, o'simliklar qoldiqlari qiyin o'zlashtiriladigan azot, fosfor va kaliy birikmalaridan iborat bo'lib, organik moddalarning chirishi natijasida o'simliklar o'zlashtiradigan mineral holatlarga o'tadi.

Shunday qilib, gumus tuproqning unumdorligini ta'minlaydigan o'ziga xos manba hisoblanadi.

Tuproqlarning tabiiy unumdorligi uning tarkibidagi gumus miqdoriga bog'liq bo'ladi.

O'zbekistonning paxta etishtiriladigan tumanlari tuproqlari tarkibidagi gumus va azot miqdoriga qarab har xil bo'ladi. Dasht mintaqasidagi tuproqlar tarkibida 0,5-0,8 foiz gumus va 0,04-0,08 foiz azot bo'lib, ular ozuqa moddalarga kambag'aldir. Bu birikmalarga och tusli, ayniqsa, tipik bo'z tuproqlar boyroqdir. Gumus va azotga eng boy tuproqlar — bu gidromorf tuproqlar, ya'ni o'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlardir. Ularda gumus 1,5 dan 2,5 foizgacha, ayrim joylarda 8 foizgacha, azot esa 0,1-0,2, kamdan-kam yerlarda 0,4 foizgacha borligi kuzatiladi. Mineral o'g'itlar bilan olib borilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, dasht tuproqlari azotli o'g'itlarni ishlatganda yaxshi unumdor bo'lib, keyingi o'rinni och tusli bo'z tuproqlar va tipik bo'z tuproqlar egallaydi.

O'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlarga faqat azotli o'g'itlar solish hosildorlik salmog'ini oshirishga ta'sir ko'rsatmaydi. Shunday qilib, tuproq tarkibidagi azot va gumus miqdori bir tomondan, tuproqlarning azotli o'g'itlarga nisbatan talabi va ikkinchi tomondan, uning foyda berishi bilan bog'liq ekanligi kuzatiladi. Bu tuproqlarning sharoitga qarab, azotli o'g'itlarni taqsimlash miqdori mineral o'g'itlarni qo'llash bo'yicha tavsiyanomalarda o'z aksini topgan.

O'zbekiston tuproqlari fosforiga juda boy, fosfor kislotasining yalpi miqdori bu hudud tuproqlari 0,2-0,3 foizni tashkil qiladi. Ammo fosforning katta qismi o'simlik o'zlashtirishi qiyin, shuningdek, qiyin yeriydigan holatda bo'lib, asosan СаGO , ko'rinishidadir. Tuproqlarimizning yana bir xususiyati shundan iboratki, ularga solingan fosforli o'g'itlar tezda qiyin eriydigan birikmalarga aylanib qoladi.

Gidromorf tuproqlar o'ziga katta miqdorda fosfatlarni biriktirib olish qobiliyatiga ega.

Fosforli o'g'itlarni muntazam solish tuproqlarda faqat yalpi fosforgina emas, balki harakatchan fosfor to'planishiga ham olib keladi. Shuning uchun ham harakatchan fosforgia eskidan sug'oriladigan, madaniylashtirilgan tuproqlar boy, yangi o'zlashtirilgan tuproqlar esa kambag'aldir. Dala o'simliklar oziqlanadigan holatdagi fosfor bilan ta'minlanganligiga ham ana shu hol sabab bo'ladi. Misol uchun, beda ekilgan yerlar tuprog'i tarkibida bedasi o'rib olingandan so'ng fosfor miqdori juda kamayib ketadi, chunki beda ko'p miqdorda fosforni o'zlashtiradi. Xo'jalik yerlarining har qaysi dalasi harakatchan fosfatlar bilan ta'minlanganligini hisobga olish uchun agrokimyo kartogrammalari tuziladi.

Tuproqning fosfor bilan ta'minlanganligi bo'yicha kartogrammalarda quyidagi ajratishlar qabul qilingan (mg) kg, tuproqda harakatchan fosfor:

Juda past	- 0 -15
Past	- 16 -30
O'rtacha	- 31- 45
Yuqori	- 45 - 60
Juda yuqori	- 60 dan ko'p.

Kartogrammalarda maydonlar fosforming miqdoriga qarab shunga mos ravishda rang bilan bo'yab ko'rsatiladi, ya'ni, och yashil rangdan juda past, to'q ko'k ranggacha yuqori ta'minlanganlikni bildiradi.

Hosil yetishtirishda azot va fosfor bilan bir qatorda kaliyning ham ahamiyati katta. O'zbekistondagi sug'oriladigan yerlarning ko'p qismi kaliyga boy: uning miqdori 2-2,5 foiz K_2O . Yalpi kaliy miqdorining ko'pligi va tarkibidagi kaliyli minyerallar tutgan moddalarning kuchli chirishi natijasida o'simlik o'zlashtiradigan harakatchan kaliy tuproq tarkibida juda ko'pdir.

Ilgari respublika tuproqlariga kaliyli o'g'itlar solish shart emas, deb hisoblanardi. Keyingi paytlarda, uzoq yillar faqat paxta yetishtirish va har doim yuqori miqdorda azotli va fosforli o'g'itlarni ishlatish natijasida o'simlik o'zlashtiradigan harakatchan kaliy miqdori kamayib ketgani kuzatilayapti.

Harakatchan kaliy deganda tuproqning mayda zarrachalari yuzasida ushlanib turuvchi; suvda eruvchan kaliy tuzlari ko'zda tutiladi. Harakatchan kaliyga dasht tuproqlari va bo'z tuproqlar boy. O'tloqi

va botqoq o'tloqi, shuningdek, qumli va yirik skeletli tuproqlar o'z tarkibida bu modda kamligi bilan ajralib turadi.

Tuproq tarkibidagi kaliy miqdorini ko'rsatuvchi agrokimyo kartogrammalarida bu elementlar bilan ta'minlanganlikni quyidagicha ajratish qabul qilingan (tuproqda harakatchan K_2O ning miqdori mg (kg – da):

Juda past	- 100 gacha
Past	- 101-200
O'rta	- 201- 400
Juda yuqori	- 401- dan ko'p.

Kartogrammada tuproqdagi kaliy miqdorining har xilligi shtrix chiziqlar bilan belgilanadi.

3. Mineral o'g'itlarni qo'llash rejasi

Fermer va dehqon xo'jaliklarida mineral o'g'itlar qo'llash rejalari tuziladi. Bunda quyidagi hujjatlar qo'llanma bo'lib hizmat qiladi:

- xo'jalikning tuproq kartasi;
- agrokimyo kartogrammalar;
- qishloq xo'jalik ekinlariga mineral o'g'itlarni qo'llash bo'yicha tavsiyanoma.

Har qaysi dala yoki bir-biriga o'xshash dalalar guruhi uchun g'o'zaga solinadigan o'g'itlarning yillik miqdorini aniqlashda tuproq xususiyatlarini (tuproq iqlim mintaqasi, tuproq tiplari, uning madaniylashtirilganligi, agrotexnik turlari, ekiladigan ekinlarning hillari), rejalashtirilgan hosildorlikning kattaligini hisobga olish zarur. Yuqorida qayd etib o'tilganlarni hisobga olib, minyeral o'g'itlarni solish bo'yicha Qishloq va suv xo'jalik vazirligi tomonidan tavsiyanoma ishlab chiqilgan. O'tkazilgan tajribalar shuni ko'rsatadiki, fosforli va kaliyli o'g'itlar solish bo'yicha bu elementlarga kambag'al (ta'minlanganligi juda past va past darajada) bo'lgan tuproqlarda hosildorlik ancha yuqori bo'lar ekan. Shuni hisobga olib, quyida solinadigan o'g'itlarning miqdori belgilanadi va taqsimlanadi (11-jadval).

Bir yillik miqdordagi o'g'itlarni muddatlar bo'yicha taqsimlashda tuproqlarning quyidagi xususiyatlarini hisobga olish zarur: Azot o'g'itlari yer osti suvi yaqin va yer osti suvining sizib oqib chiqib

**Tuproqlarning fosfor va kaliy bilan ta'minlanganligini hisoblab
chiqish koeffitsiyenti**

Ta'minlanganlik darajasi	Kartogramma bo'yicha miqdori, tuproqda mg/kg		Tuproqlarning ta'minlanganlik koeffitsiyenti
	R ₂ O ₅	K ₂ O	
Juda past	15 gacha	100 gacha	1,25
Past	16-30	101-200	1,00
O'rta	31-45	201-300	0,75
Yuqori	46-60	301-400	0,50
Juda yuqori	60 dan yuqori	401 dan yuqori	

ketishi kuchli bo'lgan tuproqlarga haydash oldidan berilmaydi, mexanik tarkibi yengil bo'lgan tuproqlarga oziqlantirish davrida ozozdan bo'lib solinadi.

Fosforli o'g'itlarni yerga chuqur solish kerak. Ko'p qismini yer haydalayotganda yoki bahorgi haydashda yerlarda yuvilganidan keyin solish lozim.

Tuproqlarga ishlov berish va sug'orishda ularning agrofizik xususiyatlarini hisobga olish. Tuproqlarning unumdorligini belgilovchi omillardan muhimi uning havo va suv rejimini aniqlovchi fizik xossaligidir. Bu o'simlik ozuqa elementlarini ildiz tizimi orqali suv bilan crigan holida oladi (12-jadval).

Ma'lumki, hamma tuproqlar o'simlikning o'sishi va rivojlanishi uchun qulay fizik xususiyatlarga ega emas. Strukturasiz yoki changli tuproqlarda sug'orishdan so'ng qatqaloq hosil bo'lishi, suv o'tkazuvchanligi yetarli bo'lmasligi, aeratsiyaning kamayib ketishi, boshqa vaqtlarda esa, o'ta suv o'tkazib yuborishi, suv ushlab qolish qobiliyati pastligi va boshqalar salbiy omillar hisoblanadi.

**Tuproqlarning guruhleri bo'yicha g'ozaga beriladigan mineral
o'g'itlarning yillik miqdori, kg/ga**

Paxtaning sovet navi hosildorligi, s/ga	Eskidan sug'oriladigan bo'z, bo'z o'tloqi tuproqlar			Eskidan sug'oriladigan och tusli o'tloqi tuproqlar		
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
20-25	120	85	75	115	85	60
25-30	150	105	60	140	115	75
20-35	175	115	90	165	120	90
35-40	200	120	100	200	130	100
	225	125	115	225	135	115

Paxtaning sovet navi hosildorligi, s/ga	To'q tusli o'tloqi va o'tloqi botqoqli			Kam qavatli, shag'al toshlar ustidagi va suv eroziyalariga uchragan tuproqlar		
	N	P ₂ O ₅	K ₂ O	N	P ₂ O ₅	K ₂ O
20-25	120	110	60	130	90	60
	130	115	75	160	115	75
25-30	130	115	75	160	115	75
	145	120	90	180	120	90
35-30	145	120	90	180	120	90
	160	140	100	200	125	100
35-40	160	140	100	200	125	100
	175	160	115	225	135	115

Yangi o'zlashtirilgan va yangi sug'oriladigan bo'z, bo'z o'tloqi va och tusli o'tloqi tuproqlarga, azot va fosfor miqdori 10-12 foizga ko'p solinadi.

Tuproqlardagi agrofizik xossalari to'g'ri hisobga olinib, agrotexnik tadbirlar ishlab chiqilsa, bu salbiy omillar ta'siri kam bo'ladi. Shu boisdan ham agrotexnik tadbirlar ishlab chiqishda tuproqning mexanik tarkibi, agregatligi, zichligi, g'ovakligi, suv ushlab turish va suv o'tkazuvchanlik qobiliyatlarini hisobga olish kerak. Endi yuqorida tilga olingan fizik xususiyatlarning ahamiyatini ko'rib chiqamiz.

Tuproqning tashkil qilgan zarrachalarning katta-kichikligi, ya'ni mexanik tarkibi shu tuproqning fizik xususiyatlarini belgilaydi.

Loyli va og'ir qumoqli tuproqlar yuqori suv sig'imi va kuchsiz suv o'tkazuvchanligi, sug'orilgandan so'ng changlanish xususiyatlari bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, ularga ishlov berishda solishtirma qarshiligi juda kuchli, sug'orilgandan so'ng qatqaloq hosil qilib, zichlanib qoladi va o'simlikning o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bunday tuproqlarda loyqaning ko'pligi (diametri 0,001 mm. dan kichik) tuproq strukturasi paydo bo'lishiga imkoniyat yaratadi.

Yengil mexanik tarkibli tuproqlar ancha g'ovakli tuzilishga ega bo'lib, kuchli suv o'tkazuvchanlik va kam suv ushlab qolish qobiliyatlariga ega. Bu tuproqlar yuza qismida qatqaloq umuman hosil bo'lmaydi, lekin ular shamol eroziyasiga uchraydi.

O'rta qumoqli tuproqlar yuqorida paydo qilingan tuproqlarning o'rta qismini tashkil qilib, ularga nisbatan kam zichlangan va qatqaloqlangan, eng yaxshi fizik xususiyatlarga ega bo'ladi.

Tuproqning mexanik tarkibiga bog'liq bo'lgan ko'pgina fizik xususiyatlari undagi namlik rejimiga katta ta'sir ko'rsatadi. Shu boisdan

sug'orish muddatlari va me'yorlari belgilanayotganda (gidromodul rayonlashtirishda) tuproqning mexanik tarkibi asosiy ko'rsatgich sifatida hisobga olinadi.

Tuproqning agregatlari unda hajmi 0,25 mm, agronomik qiymati katta bo'lgan kesakli struktura miqdoriga qarab belgilanadi. Bu o'simlikning suv-havo rejimidan yaxshi xabardor bo'lishni ta'minlab, tuproq unumdorligi uchun sharoit yaratilishiga olib keladi.

O'zbekistonning sug'oriladigan tuproqlarida suvga chidamli agregatlar nisbatan kam. G'o'za, beda almashlab ekishni joriy qilish va yuqori miqdorda organik o'g'itlarni solish, shuningdek, to'g'ri sug'orish bu agregatlar miqdori bir necha marta ko'payishiga imkon yaratadi va o'z navbatida, tuproqning suv-fizik xossasi yaxshilanishiga olib keladi. Tuproqda suvga chidamli agregatlar ko'p bo'lsa, u kam zichlashadi, sug'orilganda changga aylanmaydi va qatqaloq hosil qilmaydi.

Sug'oriladigan tuproqlar unumdorligining yuqoriligi ularning mikroagregatligiga bog'liq bo'ladi. Tuproqning loyqa zarrachalari va agronomik moddalari bir-biriga yopishib, mayda kesakchalar, ya'ni diametri 0,01 dan 0,1 mm. gacha bo'lgan mikroagregatlar hosil qiladi. Bundan tashqari, lyoss va lyossimon yotqiziqlardan paydo bo'lgan tuproqlarda yirik changli zarrachalar (0,05-0,01 mm) ko'p miqdorda bo'ladi.

Tuproq tarkibida mikroagregatlar va yirik chang zarrachalar ko'p bo'lishi uni g'ovaklashtiradi va suv-fizik xususiyatlarini yaxshilaydi. Tuproq gruntlari shunday zarrachalardan tashkil topgan bo'lsa, suvning tepaga ko'tarish qobiliyatini oshiradi va o'simliklar oziqlanishi uchun kerak bo'lgan tuproq eritmasi harakati juda yaxshilanaishiga va o'simliklar uni oson o'zlashtirishiga sharoit yaratadi.

Tuproqlarning aeratsiya sharoiti ularning joylanish zichligiga bog'liq. Tuproq qancha yumshoq, g'ovakli bo'lsa, u bilan atmosfera orasidagi havo almashish sharoiti shuncha yaxshilanadi. Tuproq aeratsiyasining yaxshi bo'lishi tuproqda foydali mikroorganizmlar rivojlanishiga va o'simlik ildiziga qulay sharoit yaratadi.

Tuproqning zichligi uning hajmiy og'irligi, ya'ni 1 m^3 tuproqning gramm hisobidagi og'irligi bilan ifodalanadi. Keyingi tekshirishlar shuni ko'rsatadiki, g'o'zaning o'sishi va ildiz tizimi rivojlanishi uchun eng yaxshi sharoit 1,1-1,3 g/sm³ hajmiy og'irlikda bo'lar ekan. Sug'orilib, dehqonchilik qilinadigan yerlarda tuproqning suv-fizik xususiyatlaridan eng muhimi uning namlikni ushlab qolish qobiliyatiga egaligi va suv o'tkazuvchanligidir.

Tuproqning namlikni ushlab turish qobiliyati uning mexanik tarkibiga bog'liq. Mexanik tarkibi engil bo'lgan tuproqlar qumli va engil qumoq, og'ir qumoqli va loyli yerlarga qaraganda namlikni kam ushlab qoladi. Tuproq ushlab turgan suvning eng ko'p miqdori, dala suvi sig'imi, deyiladi. Bu ko'rsatkich sug'orish me'yorlari belgilanayotganda hisobga olinadi.

Suv o'tkazuvchanligi yoki suvning tuproqqa shimilish tezligiga qarab 1 soat sug'orishda oqib keladigan suv miqdorini bilish va har xil tuproqda belgilangan suv me'yoring sug'orish vaqtini hisoblash imkoniyatini beradi.

Qulay fizik xususiyatlarga to'g'ri ishlab chiqilgan agrotexnika yordamida, birinchi navbatda, tuproqni asosiy va navbatdagi qayta ishlash orqaligina erishish mumkin.

Yerni haydash, kesaklarni maydalash ishlarining sifati uning namlanganlik darajasiga bog'liq. Tuproq yetilmasdan, nami ko'pligicha haydalsa, haydalma qavat juda qattiqlashib qoladi, natijada, maydalanganda maydalanib ketmasdan bo'laklarga bo'linadi. Nami qurib qolgan yerlar haydalganda tuproq katta bo'laklarga ajraladi, maydalanganda esa kesaklari changga aylanib, strukturasiz bo'lib qoladi.

Qayta ishlashda namlik maqbul darajada bo'lsa, tuproq maydalangan kesakchalarga bo'linib ketadi. Bunda yetilgan holat, misol uchun, og'ir qumoq tuproqlarda namlik 15-16 foizligida bo'ladi. Shuni qayd etish lozimki, tuproq yetilgan holatda ishlansa, butun vegetatsiya davomida kam zichlashadi. Bunday tuproqlarda hajm og'irlik 1,20-1,36 g/sm³ bo'lib, g'o'zaning rivojlanishiga maqbul sharoit yaratiladi. Tuproq nami ko'p bo'lgan vaqtda ishlov berilgan tuproqlarning hajmiy og'irligi 1,40-1,46, vegetatsiya ohiriga kelib, 1,48-1,56 g/sm³ bo'ladi. Shuning uchun ham suv o'tkazuvchanlik, aeratsiya anchagina kamayadi va tuproqning ozuqa rejimi yomonlashadi, natijada, g'o'za rivojiga salbiy ta'sir etadi.

Tuproqni har xil namlikda ishlash u mayda kesakchalarga bo'linishi, ya'ni fizik yetilish — sug'oriladigan tipik bo'z tuproqlarda va o'tloqi tuproqlarda namligi — 14-16 foiz, tuproq solishtirma og'irligiga nisbatan sug'oriladigan bo'z tuproqlarda 18-20 va 22-27 foiz bo'ladi.

G'o'zani kultivatsiya qilish uchun tuproq sug'oriladigan tipik bo'z tuproqlarda sug'orilgandan keyin 4-6 kun o'tgan, sug'oriladigan bo'z o'tloqi, o'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlarda esa, 5-8 kun o'tgandan keyin maqbul darajada yetiladi.

Qayd etib o'tish kerakki, tuproqqa ishlov berishda hosil bo'lgan agregatlar, ya'ni mayda kesakchalar ko'p suv ushlab turish qobiliyatiga ega. Sug'orish - g'o'za va boshqa ekinlar o'stirishdagi agrotehnika majmuining ajralmas qismidir. U, o'z navbatida, tuproq namligini o'simlik uchun kerakli holda saqlab turish uchun qulay sharoit yaratadi.

Tuproqning dala sig'imi miqiyosidagi namlik 70 foiz bo'lganda g'o'za rivojlanishi uchun sharoit yaratiladi. Sug'orish muddatini shunday hisob-kitob bilan belgilash kerakki, u dala namligi shu ko'rsatikichdan past tushmasligi ta'minlasin.

Sug'orish me'yorlari tuproq-iqlim mintaqalari, tuproqlar va gruntlarning mexanik tarkibi, yer osti suvining chuqurligi hisobga olingan holda belgilanadi. Bularga va sug'orishlar o'rtasidagi vaqtga bo'ladigan yog'ingarchilik miqdori va tezligiga har xil tuproq-iqlim mintaqalari ta'sir qiladi. Tuproqning mexanik tarkibi dala nam sig'imini, ya'ni tuproqda ushlanib turadigan suvning maksimal miqdorini aniqlaydi. Qumloq va yengil qumoq tuproqlar suvni kam tutib turish qobiliyatiga ega. Shuning uchun bu tuproqlar kam miqdorda va tez-tez sug'orib turiladi.

Og'ir tuproqlar, soz va og'ir qumoq tuproqlar suvni ko'p miqdorda ushlab turish qobiliyatiga va kam suv o'tkazuvchanlik xususiyatiga egaligi uchun, ularga ko'p miqdorda suv berilib, kam sug'oriladi.

Yer osti suvlari yaqin bo'lsa, g'o'za tuproq qatlamlari orqali ko'tarilgan suvlardan foydalanadi. Shuning uchun ham gidromorf tuproqlarda sug'orish suvlari kam miqdorda beriladi. Agar yer osti suvlari chuqur joylashgan tuproqlarda sug'orish me'yori tuproqning bir metr qavati namligiga ketadigan miqdorda olinsa, gidromorf tuproqlarga esa, 50-70 sm qavat uchun ketadigan suv me'yori belgilanadi. O'rta qumoqli yerlar, masalan, Mirzacho'lning och tusli bo'z tuproqlari eng yaxshi suv o'tkazish qobiliyatiga ega. Bunga qarama-qarshi og'ir qumoqli tuproqlarda kapilyarlar to'yicha suvning harakati yer osti suvi yaqin joylashgan bo'lsa ham juda sust bo'ladi. Shunday qilib, tuproqning mexanik tarkibi tuproq nomi rejimiga katta ta'sir qiladi. Yuqorida ko'rsatib o'tilgan omillarni hisobga olgan holda O'zbekistonning sug'oriladigan zonalari 9 xil gidromodul hududlarga bo'linadi.

Gidromodul rayon deb atalishiga sabab shuki, tuproqning mexanik tarkibi va yer osti suvi chuqurligiga qarab tuproqlar har xil

O'zbekistonning sug'oriladigan mintaqalari uchun gidromodul rayon tiplari

Suv o'tkazuvchanlik darajasi	Yer osti suvining chuqurligi			
	3 dan past	2-3	1-2	1 dan yuqori
Kuchli (0,7 m dan yuqori), qumli toshloq va qumli yotqiziqlar to'shalgan har xil mexanik tarkibli tuproqlar	I	-	-	-
O'rta (0,7-1,5 m chuqurlikda) qumli toshloq to'shalgan qumoqli tuproqlar, engil qumoqli va qumlogli tuproqlar	II	IV	VI	VIII
Kuchsiz qumoqli va loviy tuproqlar	III	V	VII	IX

hajmda suv talab qiladi yoki gidromodul — bu, bir gektar yerni sug'orish uchun ketadigan suv miqdori (l/sek—da), demakdir. Tuproq-iqlim mintaqasi va gidromorfologik sharoitni hisobga olgan holda ko'rsatilgan gidromodul rayonlashtirish tipiga asosanib, sug'orish suvi olish va sug'orish me'yori belgilanadi.

Tuproq kartalaridagi ma'lumotlar tuproq ayrimalari qaysi gidromodul rayonga tegishli ekanligini aniqlashga imkon beradi. Jamoa va shirkat xo'jaliklari tuproq kartasida berilgan sug'orish miqdori va me'yori har qaysi tuproq ayirmasi uchun emas, balki o'xshashligi bir-biriga yaqin bo'lgan tuproqning agronomik ishlab chiqarish guruhlari bo'yicha beriladi.

Toshkent viloyati Bo'ka tumanida tuproqlarning agronomik ishlab chiqarish guruhlari bo'yicha g'o'zani sug'orish rejimi 13-jadvalda ko'rsatilgan.

Bo'ka tumanining turli tuproqlarida sug'orish me'yori har xil ekan, chunonchi, yangi sug'oriladigan tipik bo'z tuproqlardagrunt suvlari chuqur joylashgan, shuning uchun bu me'yor 5200 m³/ga ni tashkil qiladi (14-jadval).

3-gidromodulga qarashli, yangidan sug'oriladigan va eskidan sug'orilib kelingan tipikbo'z tuproqlar yer osti suvlarining chuqurligi bilan bir oz farq qiladi. Yer osti suvlarining chuqurligi 3-5 m bo'lgan sug'oriladigan bo'z tuproq yerlarning suvni ko'tarish qobiliyati katta bo'lganligi sababli, yer osti suvlaridan qo'shimcha namlik oladi. Bu esa, o'z navbatida, sug'orish me'yorini 3-gidromodul uchun hisoblab chiqazilganga nisbatan pasaytirishga olib keladi. Sug'orish me'yori tuproqning nam sig'imi imkoniyatiga bog'liq holda va tuproq qavatini namlash uchun ketadigan suvning miqdorini hisobga olib taqablashtirilgan.

Bo'ka tumani agronomik ishlab chiqarish guruhlari uchun g'ozaning sug'orish rejimi

Cidromodul rayonlari	Agro ishlab chiqarish guruhlari	Tuproqlar	Tuproq gruntlarining mexanik tarkibi	Yer osti suvining chuqurligi, m	Sug'orish sxemasi	Sug'orish soni	Sug'orish me'yori, m ² /ga	Suv olish me'yori, m ³ /ga
3	I	Eskidan sug'oriladigan tipik bo'z tuproqlar	Og'ir va o'rta qumochli	3-5	1-3-1	5	800-1000	4700
3	II	Yangidan sug'orilayotgan tipik bo'z tuproqlar	Og'ir va o'rta qumochli	5 dan past	1-3-1	5	900-1100	5200
3	III	Yangidan sug'orilayotgan tipik bo'z tuproqlar yuvilgan	O'rta qumochli	10 dan past	1-3-1	6	700-900	5200
3	IV	Yangidan sug'orilayotgan shorlangan tipik bo'z tuproqlar	O'rta qumochli	3-5	1-3-1	5	700-900	4300
5	V	Eskidan sug'oriladigan bo'z o'tloqi	Og'ir qumochli	2-3	1-2-1	4	700-900	3500
5	VI	Yangidan sug'oriladigan bo'z o'tloqi shorlangan	Og'ir qumochli	1-3	1-2-1	4	700-900	3500
5	VII	Yangidan sug'oriladigan o'tloqi bo'z	Og'ir o'rta qumochli	2-3	1-4-1	6	-	-
5	VIII	Eskidan sug'oriladigan o'tloqi	Og'ir qumochli 1-2 m. chuqurlikda tosh shag'al	1-3	1-3-0	4	800-900	3500
4	IX	Yangidan sug'oriladigan o'tloqi	Qumoch-qumochli oqiziqilar ustidagi o'rta qumoch	1-3	1-3-1	5	600-880	3800
6	X	Yangidan sug'oriladigan botqoq o'tloqi va botqoq	Shag'al qumochli va qumochli, shag'alli votqiziqilar ustida paydo bo'lgan	0,5-1,5	0-3-1	4	600-700	2600

*/ birinchi raqam - g'ozaga gulga kirguncha sug'orish soni mayning oxiri-iyun oyining boshi; ikkinchisi - gullash davrida; uchinchi - pishish bosqichida.

Maksimal sug'orish me'yorini og'ir va o'rta qumoqli tuproqlar uchun belgilash taklif qilinadi.

Nishabliklar bo'yicha joylashgan qalin lyosslar ustida paydo bo'lgan, nam sig'imi kam bo'lgan, eroziyaga uchragan, yangidan sug'oriladigan tipik bo'z tuproqlarga alohida sug'orish rejimi zarur. Metrli qavati uchun 2800 m³/ga, eskidan sug'oriladigan og'ir qumoqli tuproqlarga solishtirganda 3100-3200 m³/ga. Chunki relyefning past-balandligi, suv o'tkazuvchanligi yuqori bo'lganligi uchun tez quriydi hamda kam gumuslidir. Bu yerlarda kam miqdorda suv bilan tez-tez sug'orib turish sxemasini qo'llash zarur. Ba'zi xo'jaliklarida qiyalikdan o'tkaziladigan sug'orish texnikasini o'rganish bo'yicha tajriba shuni ko'rsatidiki, mazkur sug'orish tuproq yuvilib ketishiga va sug'orish suvi isrof bo'lishiga olib kelar ekan. Shu bilan birga, tuproqning namligi va yetilishi bir xil bo'lmaydi, yerni qayta ishlashda qiyinchilik tug'iladi, g'o'zaning rivojlanishi va hosili pishib yetilishi bir tekisda bormaydi.

Nishab yerlarni sug'orishda nishablik shakllari va qiyalikni hisobga olish zarur. Nishablik shakllari, asosan bir xil qiyalik bo'lib, pastlikka tushgan sari tekislanib boradi. Shunga asosan, sug'orish usulini va sug'orish suvi oqimini bir maromga solish mumkin. Nishabligi 1,5 bo'lgan bir xil qiyalikda namlikni o'rganish shuni ko'rsatdiki, to'rtinchi sug'orishdan oldin qiyalikning yuqori qismida 17,5, o'rta qismida — 13,4 va past qismida - 9,7 foiz egatlar uzunligi 200 m. namlik bo'lgan, ya'ni yuqori qismida sug'orish vaqti kelmagan bo'lsa-da, pastki qismida sug'orish zarur ekanligi ko'rinib turibdi.

Bu ko'rinishni yo'qotish uchun sug'orishning original usuli qo'llaniladi (shunga o'xshagan dalalar uchun), nishablikning yuqori qismi bir egat o'tkazib, dalaning o'rtasida esa suvni bo'lib, har qaysi egat bo'yicha sug'oriladi.

6-§. Yerlarning hozirgi vaqtdagi sifat holati va kadastr bahosi

1. Sug'oriladigan yerlarning sifat bahosi

Vazirlar Mahkamasining 1998-yil 26-dekabridagi «Qishloq xo'jaligi ishlab chiqaruvchilari uchun yagona yer solig'ining muvoqqat (bazaviy) asos stavkalarini tasdiqlash to'g'risida»gi 539-sonli qaroriga binoan, 1999-yilda respublikamizning tuproq kartalariga

o'zgartirishlar kiritish va sug'oriladigan yerlarda tuproqlar bonitirovkasini amalga oshirish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida, sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining sifati, tuproqlari holati, ularning kadastr guruhlar bonitet klasslari va ballari bo'yicha taqsimlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar olindi.

Yuqorida qayd etilgan sug'oriladigan dehqonchilik respublikamizning tog'li tekislik qismlarida joylashgan. Bu esa, o'z navbatida, tuproqlarning paydo bo'lish jarayoni xarakterini, dehqonchilik madaniyati darajasini, ulardan foydalanish hamda qishloq xo'jalik yerlarining sifatiy farqini belgilaydi.

Tog' oldi mintaqalaridagi sug'oriladigan dehqonchilikdagi asosiy tuproqlar sho'rlanish bilan bog'liq meliorativ tadbirlarni talab etmaydi, ammo bu yerlar irrigatsiya va suv eroziyasi jarayonlari kuzatiladi.

Tekislik mintaqasidagi sug'orilib dehqonchilik qilinadigan tuproqlarda sho'rlanishga qarshi kurash ishlari, asosan melioratsiya fondida olib boriladi va bunday maydonlar qadimgi dehqonchilik madaniyati mavjud bo'lgan Buxoro, Xorazm, Farg'ona va boshqa vohalarni hamda keyingi yillarda o'zlashtirilgan hududlardagi Mirzacho'l, Jizzax, Sherobod, Qarshi dashtlari, Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlari, markaziy Farg'onani o'z ichiga oladi.

Sug'oriladigan yerlar tuproq sharoiti, mexanik tarkibi, sho'rlanish darajasi, gips mavjudligi, toshloqligi, eroziyagamoyilligi va boshqa xususiyatlari bo'yicha farqlanadi.

Tog' oldi hududlaridagi vertikal (tik) mintaqa tuproqlari sug'oriladigan barcha yerlarning 43 foizini tashkil etadi, bunda to'q tusli bo'z tuproqlar — 0,8, tipik bo'z tuproqlar — 17,3, och tusli bo'z tuproqlar 18,1, bo'z o'tloqi, o'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlar—6,8 foiz.

Tekislik sahro hududlardagi tuproqlar sug'oriladigan yerlarning 57 foizidan iborat. Unda taqir tuproqlar—8,2 foizni, o'tloqi-taqir, o'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlar 47 foizni, sur tusli qo'ng'ir, sahro-qumloq tuproqlar, sho'rxoklar —1,8 foizni tashkil qiladi.

Umuman, respublika bo'yicha o'rta qumloq tarkibli tuproqlar salmog'i yuqori bo'lib, jami sug'oriladigan yerlarning 47 foizini tashkil etadi.

Bunday tuproqlarning suv-fizik xususiyatlari mo'tadil, ular yetarli nam saqlovchi va suv o'tkazuvchan bo'lib, tuzlarning yuvilishi va ishlov berilishi oson.

Mexanik tarkibi og'ir qumoqli tuproqlar sug'oriladigan yerlarning 25 foizini tashkil etadi. Ular bir qator noqulay suv-fizik hossalarga. Bu tuproqlar suvda oson eruvchan, tuzlardan yuvilishi qiyin, ishlov berish qurollariga qattiq qarshilik ko'rsatadi (energosi g'im yuqori), tez qurib qoladi va qurish jarayonida yuza qismida qatqaloq hosil bo'ladi.

Yengil qumloq tarkibli tuproqlar sug'oriladigan yerlarning taxminan 23 foizida tarqalgan. Bu tuproqlar kam namlik saqlaydi, tez quriydi, shamol va suv eroziyasiga moyil, qat'iy sug'orish tartibini talab qiladi.

Sug'oriladigan yerlarning taxminan 4 foizi qumloq va qumli tuproqlardir. Ularning tabiiy unumdorligi past bo'lib, yomon suv-fizik xossalarga ega, shamol va suv eroziyasiga moyil.

Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi past tekisliklar yer osti sizot suvlarining tabiiy oqimlariga ega emas. Bu yerdagi iqlimning quruqligi, atmosfera yog'ingarchiligining kamligi va bug'lanishi yuqoriligi sababli, tuproqlar ustki qatlamida suvda tez eruvchan tuzlar yig'ilib qoladi (akumlyasiyalanadi). Shu bois sug'oriladigan dehqonchilikni rivojlantirishda tog' oldi mintaqalarining pastki qismida zamin ostidagi qatlamda zamonaviy va qadimiy qoldiq sho'rlanish mavjudligini va ikkilamchi sho'rlanish xavfi borligini hisobga olish kerak.

Sulfat - xlorid tuzlarining yig'ilishi va sho'rlanish jarayonining keskinligi qadimdan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Navoiy, Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo viloyatlari sahro mintaqasida va och tusli bo'z tuproqlarda hamda Markaziy Farg'onada kuzatiladi.

Hozirga kelib respublikadagi sho'rlangan yerlar jami sug'oriladigan yerlarning 60 foizini, shundan kuchsiz sho'rlangan yerlar 45-50, o'rtacha va kuchli sho'rlangan yerlar 6 foizni tashkil qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining, Buxoro, Xorazm hamda Jizzax viloyatlarining barcha tumanlari (Baxmal, G'allaorol qisman Jizzax va Zomin tumanlaridan tashqari) va Sirdaryo viloyatining hamma tumanlari (Xovosdan tashqari) hamda Andijon viloyatining Baliqchi, Bo'z, Ulug'nor tumanlari, Qashqadaryo viloyatining Koson, Usmon Yusupov, Kasbi, Nishon, Bahoriston, Muborak va qisman Qarshi tumanlari, Navoiy viloyatining Konimex, Xatirchi, Navoiy, Qiziltepa tumanlari, Namangan viloyatining Mingbuloq

o'zgartirishlar kiritish va sug'oriladigan yerlarda tuproqlar bonitirovkasini amalga oshirish bo'yicha tadqiqotlar olib borildi.

Amalga oshirilgan ishlar natijasida, sug'oriladigan qishloq xo'jaligi yerlarining sifati, tuproqlari holati, ularning kadastr guruhlarini bonitet klasslari va ballari bo'yicha taqsimlanishi to'g'risidagi ma'lumotlar olindi.

Yuqorida qayd etilgan sug'oriladigan dehqonchilik respublikamizning tog'li tekislik qismlarida joylashgan. Bu esa, o'z navbatida, tuproqlarning paydo bo'lish jarayoni xarakterini, dehqonchilik madaniyati darajasini, ulardan foydalanish hamda qishloq xo'jalik yerlarining sifatiy farqini belgilaydi.

Tog' oldi mintaqalaridagi sug'oriladigan dehqonchilikdagi asosiy tuproqlar sho'rlanish bilan bog'liq meliorativ tadbirlarni talab etmaydi, ammo bu yerlar irrigatsiya va suv eroziyasi jarayonlari kuzatiladi.

Tekislik mintaqasidagi sug'orilib dehqonchilik qilinadigan tuproqlarda sho'rlanishga qarshi kurash ishlari, asosan melioratsiya fondida olib boriladi va bunday maydonlar qadimgi dehqonchilik madaniyati mavjud bo'lgan Buxoro, Xorazm, Farg'ona va boshqa vohalarni hamda keyingi yillarda o'zlashtirilgan hududlardagi Mirzacho'l, Jizzax, Sherobod, Qarshi dashtlari, Qoraqalpog'istonning shimoliy tumanlari, markaziy Farg'onani o'z ichiga oladi.

Sug'oriladigan yerlar tuproq sharoiti, mexanik tarkibi, sho'rlanish darajasi, gips mavjudligi, toshloqligi, eroziyagamoyilligi va boshqa xususiyatlari bo'yicha farqlanadi.

Tog' oldi hududlaridagi vertikal (tik) mintaqa tuproqlari sug'oriladigan barcha yerlarning 43 foizini tashkil etadi, bunda to'q tusli bo'z tuproqlar — 0,8, tipik bo'z tuproqlar — 17,3, och tusli bo'z tuproqlar 18,1, bo'z o'tloqi, o'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlar—6,8 foiz.

Tekislik sahro hududlardagi tuproqlar sug'oriladigan yerlarning 57 foizidan iborat. Unda taqir tuproqlar—8,2 foizni, o'tloqi-taqir, o'tloqi va botqoq o'tloqi tuproqlar 47 foizni, sur tusli qo'ng'ir, sahro-qumloq tuproqlar, sho'rxoklar —1,8 foizni tashkil qiladi.

Umuman, respublika bo'yicha o'rta qumloq tarkibli tuproqlar salmog'i yuqori bo'lib, jami sug'oriladigan yerlarning 47 foizini tashkil etadi.

Bunday tuproqlarning suv-fizik xususiyatlari mo'tadil, ular yetarli nam saqlovchi va suv o'tkazuvchan bo'lib, tuzlarning yuvilishi va ishlov berilishi oson.

Mexanik tarkibi og'ir qumoqli tuproqlar sug'oriladigan yerlarning 25 foizini tashkil etadi. Ular bir qator noqulay suv-fizik hossalarga. Bu tuproqlar suvda oson eruvchan, tuzlardan yuvilishi qiyin, ishlov berish qurollariga qattiq qarshilik ko'rsatadi (energosig'im yuqori), tez qurib qoladi va qurish jarayonida yuza qismida qatqaloq hosil bo'ladi.

Yengil qumloq tarkibli tuproqlar sug'oriladigan yerlarning taxminan 23 foizida tarqalgan. Bu tuproqlar kam namlik saqlaydi, tez quriydi, shamol va suv eroziyasiga moyil, qat'iy sug'orish tartibini talab qiladi.

Sug'oriladigan yerlarning taxminan 4 foizi qumloq va qumli tuproqlardir. Ularning tabiiy unumdorligi past bo'lib, yomon suv-fizik xossalarga ega, shamol va suv eroziyasiga moyil.

Amudaryo va Sirdaryo havzalaridagi past tekisliklar yer osti sizot suvlarining tabiiy oqimlariga ega emas. Bu yerdagi iqlimning quruqligi, atmosfera yog'ingarchiligining kamligi va bug'lanishi yuqoriligi sababli, tuproqlar ustki qatlamida suvda tez eruvchan tuzlar yig'ilib qoladi (akumlyasiyalanadi). Shu bois sug'oriladigan dehqonchilikni rivojlantirishda tog' oldi mintaqalarining pastki qismida zamin ostidagi qatlamda zamonaviy va qadimiy qoldiq sho'rlanish mavjudligini va ikkilamchi sho'rlanish xavfi borligini hisobga olish kerak.

Sulfat - xlorid tuzlarining yig'ilishi va sho'rlanish jarayonining keskinligi qadimdan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Navoiy, Surxondaryo, Qashqadaryo, Jizzax, Sirdaryo viloyatlari sahro mintaqasida va och tusli bo'z tuproqlarda hamda Markaziy Farg'onada kuzatiladi.

Hozirga kelib respublikadagi sho'rlangan yerlar jami sug'oriladigan yerlarning 60 foizini, shundan kuchsiz sho'rlangan yerlar 45-50, o'rtacha va kuchli sho'rlangan yerlar 6 foizni tashkil qiladi.

Qoraqalpog'iston Respublikasining, Buxoro, Xorazm hamda Jizzax viloyatlarining barcha tumanlari (Baxmal, G'allaorol qisman Jizzax va Zomin tumanlaridan tashqari) va Sirdaryo viloyatining hamma tumanlari (Xovosdan tashqari) hamda Andijon viloyatining Baliqchi, Bo'z, Ulug'nor tumanlari, Qashqadaryo viloyatining Koson, Usmon Yusupov, Kasbi, Nishon, Bahoriston, Muborak va qisman Qarshi tumanlari, Navoiy viloyatining Konimex, Xatirchi, Navoiy, Qiziltepa tumanlari, Namangan viloyatining Mingbuloq

tumani, Samarqand viloyatining Jomboy, Oqdaryo, Go'zalkent, Paxtachi, qisman Pastdarg'om va Samarqand tumanlari, Surxondaryo viloyatining Angor, Jarqo'rg'on, Qiziriq, Termiz, Sherobod, Muzrabot va qisman Qumqurg'on tumanlari, Toshkent viloyati Chinoz, Bo'ka va Bekobod tumanlarining bir qismi, Farg'ona viloyatining Oltiariq, Oxunboboyev, Bog'dod, Buvayda, Yozyovon, Dang'ara, Furqat va qisman O'zbekiston tumanlari yerlari turli xil darajada sho'rlangan.

Faqatgina keyingi 10 yil mobaynida sho'rlangan yerlar maydoni qariyb 120 ming gektarga ko'paydi, shu jumladan, kuchli sho'rlangan yerlar qariyb 43 ming gektarga oshdi.

Tuz yig'ilish va sho'rlanish jarayoni, ayniqsa, Qoraqalpog'iston Respublikasi va Xorazm viloyatida faollashdi; kuchli va o'rtacha sho'rlangan yerlar maydoni ko'payib, 43 va 53 foizni tashkil etdi. Samarqand viloyatida esa karbonat magniyli sho'rlanish keskinligi kamaymayapti.

Yangi sug'oriladigan yerlar asosiy qismining sho'rlanishi gipslashgan va melioratsiya qilinishi qiyin bo'lgan tuproqlar shakllanishi bilan birga yuz bermiqda. Gips qatlamlari o'simlik rivojlanishini, suvda eruvchan tuzlarning yuvilishi qiyinlashtiradi.

Gipslashgan yerlarning umumiy maydoni 350 ming gektarga yaqin. Gipslashgan tuproqlar Qoraqalpog'iston Respublikasining Qo'ng'iro't tumanida, Buxoro viloyatining Peshku, Qorovulbozor va Jondor, Jizzax viloyatining Zarbdor va Zafarobod, Qashqadaryo viloyatining Nishon, Muborak va Usmon Yusupov, Navoiy viloyatining Qiziltepa, Navoiy va Xatirchi, Namangan viloyatining Pop va Chust, Surxondaryo viloyatining Muzrabot, Sherobod va Angor, Sirdaryo viloyatining Mehnatobod va Xovos, Farg'ona viloyatining Yoz'yovon va Oxunboboyev tumanlarida, Xorazm viloyatining Hazarasp tumanida tarqalgan.

Yerga mexanizmlar bilan ishlov berishni chegaralovchi va tuproqlarning unumdor qatlami hajmini kamaytiruvchi salbiy omil- **yerning toshloqligi.** Oxirgi yillarda Namangan, Farg'ona, Navoiy va boshqa viloyatlarda toshloq adir yerlar o'zlashtirildi, bu esa mazkur toifadagi sug'oriladigan yerlar maydonini 150 ming gektarga ko'payishiga olib keldi.

Toshloq yerlar Andijon viloyatining Buloqboshi va Andijon, Buxoro viloyatining Shofirkon, Qorovulbozor va G'ijduvon, Jizzax

viloyatining Forish tumanida, Qashqadaryo viloyatining Shahrisabz, G'uzor va Kitob, Navoiy viloyatining Qiziltepa va Nurota, Namangan viloyatining Chust, Pop va Yangiqo'rg'on tumanlarida, Samarqand viloyatining Qo'shrabot va Bulung'ur, Surxondaryo viloyatining Boysun, Sariosiyo va Qiziriq, Toshkent viloyatining Bo'stonliq, Bekobod, Quyichirchiq, Toshkent, Yuqorichirchiq va Ohangaron, Farg'ona viloyatining Farg'ona, So'x, Rishton, O'zbekiston va Quva tumanlarida, Xorazm viloyatining Hazarasp tumanida tarqalgan.

Tuproqlarning ishlab chiqarish mahsuldorligiga salbiy ta'sir ko'rsatuvchi va unumdorligi pasayishiga olib keluvchi omillardan biri **suv va irrigatsiya eroziyasidir**. Eng kuchli irrigatsiya eroziyasi jarayonlari tog' oldi mintaqalaridagi to'q tusli va tipik bo'z tuproqlar mintaqasida ko'rinadi. Suv eroziyasiga uchragan sug'oriladigan yerlarning umumiy maydoni 8 foizni tashkil etadi, shundan 2 foizi o'rtacha va kuchli darajada eroziyaga uchragan.

Andijon viloyati Buloqboshi, Jalolquduq, Qo'rg'ontepa, Marhamat, Izboskan va Andijon, Jizzax viloyati Jizzax, G'allaorol, Zomin va Baxmal, Qashqadaryo viloyati Kitob, Shaxrisabz, G'uzor, Dehqonobod, Chiroqchi va Yakkabog', Navoiy viloyati Nurota va Xatirchi, Namangan viloyati Pop, Chust, Yangiqo'rg'on va Kosonsoy, Samarqand viloyati Bulung'ur, Urgut, Qo'shrabot, Kattaqo'rg'on, Nurobod va Narpay, Surxondaryo viloyatining Boysun va Sariosiyo, Toshkent viloyatining Bo'stonliq, Parkent, Yangiyo'l va Chinoz, Farg'ona viloyatining So'x va Farg'ona tumanlarining sug'oriladigan yerlari irrigatsiya eroziyasiga duchor bo'lgan.

Tuproqning shamol eroziyasi yoki deflyatsiyaga uchrashi shamol kuchli faoliyat ko'rsatuvchi mintaqalarda, ayniqsa, tumanlarning Qo'qon guruhida, asosan qumloq, qumli va yengil qumoq tuproqlarda keng tarqalgan. Jami sug'oriladigan yerlarning 15 foizi shamol eroziyasiga uchragan bo'lib, shundan 7 foizi o'rtacha va kuchli darajalarda. Oxirgi yillarda shamol kuchlik mintaqalarda qattiq shamol eroziyasiga uchragan maydonlarning ancha qismi o'zlashtirildi.

Qoraqalpog'iston Respublikasi, Xorazm, Buxoro, Surxondaryo viloyatining Sariosiyo va Boysun tumanlaridan tashqari va Navoiy viloyatining barcha tumanlari, Andijon viloyatining Bo'z, Ulug'nor tumanlari, Jizzax viloyatining Arnasoy va Forish tumanlari, Qashqadaryo viloyatining Usmon Yusupov, Muborak, Kasbi va Bahoriston tumanlari, Namangan viloyatining Mingbuloq tumani,

Sirdaryo viloyatining Xovost, Boyovut va Mehnatobod tumanlari, Toshkent viloyatining Bekobod tumani, Farg'ona viloyatining Buvayda, Dang'ara, Uchko'prik, Yozyovon, Bog'dod, Oxunboboyev va Furqat tumanlari maydonlari shamol eroziyasiga chalingan.

Shu bilan birga, bu salbiy holatlarlar ko'pincha birgalikda ta'sir ko'rsatadi va yerlarning umumiy sifatini baholashga (ya'ni tuproqlar bonitirovkasiga) tegishli ravishda ta'sir qiladi.

2. Tuproq bonitirovkasi

Yer sifatini baholashda asosiy omil uning unumdorligi hisoblanadi, u esa bonitet bali bilan belgilanadi. Tuproq bonitirovkasi - agrotexnika va dehqonchilik intensivligining o'rtacha darajasidagi tuproq sifati hamda uning ishlab chiqarish imkoniyatining solishtirma bahosidir. Bonitirovka tuproqning ham madaniylashtirish jarayonida o'rnatilgan, ham tabiiy xossalarni hisobga olishdan kelib chiqadi. Qishloq xo'jalik ekinlari unumdorligining darajasi mazkur xossalarni bilan chambarchas bog'liqdir.

O'zbekistondagi sug'oriladigan dehqonchilik sharoitlari uchun bonitirovka g'o'zaga moslab amalga oshiriladi. Bonitirovkaning g'o'za talablarini hisobga olgan holda belgilangan ballari paxta majmuasidagi barcha qishloq xo'jalik ekinlari ekiladigan, sug'oriladigan tuproqlar sifatini ham aks ettiradi.

Bonitirovka paytida tuproqning quyidagi asosiy xossalari va tabiiy sharoitlari hisobga olinadi: tipi yoki tipchalari, sug'orish davri, madaniylashtirilganlik darajasi, mexanik tarkibi, shakllantiruvchi onajinslari, qatlamining sug'orish suvlarini o'tkazuvchanligi, sho'rlanish darajasi, toshloqlik, gipslanganlik va hokazo. Baholash yopiq yuz balli shkala bo'yicha amalga oshiriladi. Yuqori unumdorlikka ega bo'lgan eng yaxshi tuproqlar eng yuqori baho - 100 ball bilan baholanadi. Bu baho qishloq xo'jalik ishlab chiqarishining hozirgi zamon darajasida gektaridan 40 s. paxta xom ashyosini olish uchun qabul qilingan, ya'ni 1 ball baho 0,4 s/ga ga to'g'ri keladi. Tuproq unumdorligini pasaytiruvchi, turli xil asosiy xossalarni majmuasi bilan xarakterlanuvchi tuproq ayirmalarini baholashda tegishli pasaytirish koeffitsiyentlari qo'llaniladi. Masalan, sho'rlanish, mexanik tarkibi, suv o'tkazuvchanligi, gipslanganligi va hokazo.

Tuproqning tabiiy unumdorligi, sug'oriladigan yerlarning unumdorlik bo'yicha salohiyat imkoniyatlari va qishloq xo'jaligida foydalanish uchun yaroqliligi hisobga olinib, respublikadagi sug'oriladigan yerlar sifati jihatidan o'nta klassga bo'lingan. Ular o'z navbatida 5 ta qishloq xo'jalik kadastr mintaqalariga (guruhlarga) birlashtirilgan. Sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlari tuproqlari bonitirovkasi yakunlari Qoraqalpog'iston Respublikasi, viloyatlar, tumanlar va xo'jaliklar bo'yicha ko'rsatilgan.

Birinchi kadastr guruhiga yangi o'zlashtirilgan yerlarning oz qismi kiritilgan. Ular sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlari maydonining 0,3 foizini tashkil etadi. Ularda gumus miqdori juda kam, unumdorlik past, gipslanish darajasi juda yuqori. Bu yerda, salbiy omillar yuqori darajadako'rinadi. Bu, avvalo, kuchli sho'rlanish, gipslanish va eroziyaga uchrashdir. Shuning uchun bu guruh yerlar sug'oriladigan dehqonchilik uchun shartli ravishda yaroqli deb belgilangan. Tabiiy sharoitlarning umumlashgan bahosi bo'yicha bu guruh tuproqlari yomon hisoblanadi va bonitet ballari 20 gacha bo'lgan I va II klass yerlarini o'z ichiga oladi. Tabiiy unumdorlikni hisobga olib, bu yerlarda tubdan meliorativ ishlar o'tkazilmadan turib, qishloq xo'jalik ekinlari o'stirish yaxshi samara bermaydi. Ushbu tuproqlarning past unumdorligi asosiy fondlar, asbob-uskuna bilan yuqori darajada ta'minlanishni, qo'shimcha ishlov va madaniy-texnik melioratsiyani (masalan, toshlarni terib tashlash) talab etadi. Bu esa, o'z navbatida, mahsulot yetishtirish uchun kerak bo'ladigan mablag' va ish vaqti xarajatlari oshishiga olib keladi. Unumdorlik imkoniyatlari pastligi tufayli o'g'itlarga bo'lgan talab ancha katta, ammo ularni qo'llash deyarli samarasizdir. Birinchi kadastr guruhi yerlari Jizzax, Buxoro, Navoiy, Namangan, Surxondaryo, Farg'ona va Xorazm viloyatlarida ko'p bo'lib, ular kichik mahalliy uchastkalar sifatida mavjud.

Ikkinchi kadastr guruhiga III va IV klass yerlari kiradi. Ularning maydoni sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlari maydonining 23,1 foizini tashkil etadi. Sifati bo'yicha tuprog'i o'rtacha 21-40 bonitet ballariga teng. Bular yangi o'zlashtirilgan va yangi sug'oriladigan yerlarning katta qismi bo'lib, faol o'zlashtirish bo'yicha, o'rtacha 12 s/ga ni tashkil etadi. Ushbu guruhlar tuproqning suv eroziyasiga, ikkilamchi sho'rlanishga va boshqa xil salbiy holatlarga o'rta va past darajada moyil. Bu yerlardan qishloq xo'jaligida noto'g'ri foydalanilsa, tuproq tanazzuliga (degradatsiyasi) uchrashi, ya'ni ikkilamchi

sho'rlanish, chirindi va ozuqa moddalarining kamayish, qiya joylarning yuvilib ketish jarayonlari ro'y berishi mumkin.

Ushbu guruh yerlarida aholi zich joylashgan. 1 sentner mahsulot uchun sarf bo'ladigan mehnat va mineral o'g'itlar xarajatlari nisbatan kam. Paxta, g'alla va em-xashak yetishtirish bilan bir qatorda mevachilik va qishloq xo'jaligining boshqa sohalarini ham rivojlantirish mumkin. Bunday yerlar, asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand, Sirdaryo va Toshkent viloyatlarida tarqalgan.

Uchinchi kadastr mintaqasi yerlariga V va VI klass yerlar kiradi. Ular yangidan va eskidan sug'oriladigan, yetarli darajada madaniylashgan yerlarning katta qismini tashkil etadi. Bu mintaqa maydoni sug'oriladigan, qishloq xo'jaligiga yaroqli ckin yerlarining 43,0 foizidan iborat. Sifati bo'yicha tuprog'i o'rtacha 41-60 bonitet ballariga teng. Bonitet ballari bo'yicha paxtaning o'rtacha normativ hosildorligi 20 s/ga. Ayni paytda bu ko'rsatkich 16 dan 24 s/ga o'rtasida o'zgarib turadi.

Bu zona tuproqlari irrigatsiya eroziyasiga chalingan, ikkilamchi sho'rlangan va boshqa salbiy hodisalarga o'rta va kamroq darajada uchragan. Xo'jalik ishlarida noto'g'ri foydalanish oqibatida tuproq degradatsiyasi sodir bo'lishi mumkin bo'lgan shunday yerlarda ikkilamchi sho'rlanish, gumus va ozuqaning kamayishi, yerlarni yuza qatlamning yuvilishi uchraydi. Bu mintaqa aholi zich bo'lib, yaxshi o'zlashtirilgan. Yetishtiriladigan 1 sentner hosil uchun ketgan mehnat va mineral o'g'itlar nisbatan kamayib boradi. Ularda paxta, don va yem-xashak yetishtirish bilan birga bog'dorchilik va boshqa yo'nalishlarni ham rivojlantirish mumkin. Bunday yerlar, asosan Qoraqalpog'iston Respublikasi, Jizzax, Qashqadaryo, Samarqand, Sirdaryo va Toshkent viloyatlaridadir.

- To'rtinchi kadastr guruhiga VII va VIII klass yerlari kiritilgan. Bular madaniylashgan vodiy (qadimdan sug'oriladigan va yaqindan sug'oriladigan) yerlar bo'lib, 61-80 ballga ega. Uzoq muddat sug'orish va madaniylashtirish jarayonlarida yuzaga kelgan, ushbu tuproqlar ijobiy xossalari va barqaror unumdorligi bilan ajralib turadi, sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlarining 26,1 foizini tashkil etadi. Tuproqlar unumdorligini kamaytiruvchi va ularning ishlab chiqarish imkoniyatlariga ta'sir etuvchi salbiy omillar, asosan tuproq tarkibidagi chirindilar va ozuqa elementlari kamayishida, irrigatsion eroziyasi

kichik markazlarida va mayda dog'li ikkilamchi sho'rlanish rivojlanishida namoyon bo'ladi.

Agrotexnik tadbirlarga rioya etilsa ushbu guruh yerlarida barcha qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirishi, bu jarayonda sarflangan xarajatlarni qoplab, katta foyda olish mumkin.

G'o'zaning o'rtacha me'yoriy hosildorligi bonitet ballari bo'yicha 28 s/ga. Shu bilan birga, 24 s/ga dan 32 s/ga gacha o'zgarib turadi. Qishloq xo'jalik ekinlarini yetishtirish uchun sarflanadigan mehnat va mablag'lar nisbatan kam.

Ushbu yerlarning katta qismi Andijon, Buxoro, Qashqadaryo, Samarqand, Toshkent Farg'ona va Xorazm viloyatlarining qadimdan sug'oriladigan mintaqalarida joylashgan.

Beshinchi kadastr guruhiga voha tuproqlari kiritilgan. Ular qadimgi shaharlar va aholi yashash joylari hamda ular atrofida, ancha barqaror va yuqori unumdorlikka ega. Salbiy omillar sifatiga deyarli ta'sir qilmaydigan bunday yerlarda qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi deyarli o'zgarmaydi.

Ushbu kadastr guruhiga IX va X klass yerlari kiritilgan. Bonitet ballari 81 dan ortiq. Ularda g'o'zaning me'yoriy hosildorligi ballar bo'yicha 32 s/ga. 1 s. mahsulot yetishtirish uchun sarflangan mehnat xarajatlari respublikadagi o'rta darajadan 30-35 foiz past. Bunday yerlar maydoni sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlarining 2,9 foizini tashkil etadi.

Alohida qimmatini, yuqori zaxirali salohiyatini va unumdorligini, mahsulot birligi uchun zarur bo'lgan xarajatlar nisbatan pastligini hisobga olib, ushbu guruhdagi yerlarning yuqori ballik faoliyatini qo'llab-quvvatlash maqsadida agrotexnik darajani takomillashtirish, ekologik tozaligini ta'minlash va ulardan faqat qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalanish zarur.

Tuproq xaritalari va tuproq bonitirovkasiga tuzatishlar kiritish natijalari shuni ko'rsatdiki, oxirgi yillarda yerlarning sifat holati yomonlashgan, sho'rlanish, yer osti suvlari sathining ko'tarilish jarayonlari davom etmoqda, suv va shamol eroziyasi rivojlanmoqda.

Oxirgi o'n yillikda yerlar sifati jihatidan ancha o'zgardi. To'rtinchi va beshinchi kadastr guruhlariga kiruvchi bonitet ballari 60 dan ortiq bo'lgan eng qimmatli yerlar maydoni 10,4 foizga, jumladan,

to'rtinchi guruh yerlari 4,9, beshinchi guruh yerlari 5,5 foizga kamaydi.

Shu bilan birga, ikkinchi va uchinchi kadastr guruhlaridagi o'rtachadan past sifatli yerlar maydoni 14 foizga ortdi. Umumiy meliorativ holati yomonlashuvi hamda unumdorligi past 165 ming gektardan ortiq yerlarni o'zlashtirish va qishloq xo'jalik oborotiga jalb etish bilan bog'liq.

Lalmikor yerlar baholanganda ular tabiiy yog'ingarchilik bilan o'rtacha ta'minlangan va ta'minlanmagan guruhlariga bo'linadi. Ushbu bo'linish tuproq mintaqalari joylashuviga xosdir. Jigarrang va to'q tusli bo'z tuproqlar yuqori balandliklardagi mintaqada yog'ingarchiliklar bilan ta'minlangan lalmikor yerlarga to'g'ri kelsa, tipik bo'z tuproqli lalmikorlik yerlar o'rtacha mintaqaga, yarim ta'minlangan va och tusli bo'z tuproqlar past mintaqalarga, yog'ingarchiliklar bilan ta'minlanmagan lalmikor yerlarga to'g'ri keladi.

Respublikamiz aholisining asosiy qismi qishloq joylarida yashaydi va asosan qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan band. Shu sababli, qishloq aholisining yashash sharoiti tuproq unumdorligi va ishlab chiqarish samaradorligiga bog'liq. Demak, rejalashtirish va qishloq xo'jaligida yer resurslaridan foydalanishni tashkil qilish, ishlab chiqarish va sug'oriladigan yerlar unumdorligini tiklash dasturini amalga oshirish, shuningdek, sug'orilmaydigan yerlardan foydalanishga kompleks yondashish ham dolzarb hisoblanadi.

Ammo respublika qishloq xo'jaligida foydalanilayotgan yerlarning holati, sifati va ulardan foydalanish darajasini qoniqarli, deb bo'lmaydi. Chunki qishloq xo'jaligida:

- yer manbalaridan ilmiy asosda foydalanish, almashlab ekish yo'lga qo'yilmagan;
- yerlardan, ayniqsa, sug'oriladigan yerlardan foydalanishda, • ekinlarni joylashtirishda yer kadastr hujjatlari talablariga (tuproq strukturasiga, meliorativ holatiga, sho'rlanish darajasiga, toshloqliligiga, zichlanganligiga, eroziya ta'siriga uchraganligiga, gipslanganligiga, suv bilan ta'minlangan darajasigavayer yuzasining baland-pastligiga) amal qilinmayapti;
- salbiy jarayonlarni bartaraf qilish bo'yicha uzoq muddatga mo'ljallangan tadbirlar, ishlarni vaqtida va kerakli hajmda bajarish rejasi yo'q;
- zarur qishloq xo'jalik texnikasi yetishmasligi sababli ba'zan

yerlarni yuza haydash va kerakli o'g'itlar bilan yetarli darajada ta'minlanilmaslik hollariga yo'l qo'yilmoqda;

- foydalanib kelinayotgan, sug'oriladigan, sifatli yerlar yetarli darajada asoslanmagan holda turli qurilishlarga ajratilmoqda;

- ba'zi hollarda yerlarga xo'jasizlarcha munosabatda bo'linmoqda, ayniqsa, respublika yer fondining 50 foizini tashkil qiluvchi yaylovlarga deyarli e'tibor yo'q.

Shu bois, O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligida foydalanilib kelinayotgan yerlarning sifati yildan-yilga pasayib, ayrim qishloq xo'jaligi uchun yaroqsiz holga kelishi natijasida, ularni foydalanilmaydigan va sug'orilamaydigan boshqa yer turlariga o'tkazish hollari ro'y bermoqda. «O'zdavyerloyiha» instituti Yer kadastri sho'ba korxonasi olib borayotgan ishlar natijasidan ma'lum bo'lishicha, O'zbekiston Respublikasidagi barcha sug'oriladigan yerlarning o'rtacha ball boniteti 1972-yilda 62 bo'lgan bo'lsa, 1980-yilda — 59, 1985-yilda — 63, 1990-yilda — 58, 2000-yilda — 55 ballga tushib qolgan.

Oxirgi 15 yil ichida meliorativ holati yomonlashishi, o'ta sho'rlanishi, eroziya ta'siri va boshqa salbiy jarayonlar natijasida, 30 ming gektarga yaqin sug'oriladigan yer qishloq xo'jaligida foydalanib bo'lmaydigan darajaga kelgan va ular sug'orilmaydigan boshqa turdagi yerlar tarkibiga o'tkazilgan.

Bunday salbiy jarayonlarni to'xtatish, qishloq xo'jaligida foydalanishdan chiqib qolgan sug'oriladigan yerlarni tiklash, sifatini (ball bonitetini) ko'tarish O'zbekiston Respublikasi qishloq va suv xo'jaligi vazirligi hamda Yer resurslari geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha qo'mitasi va ular tasarrufidagi tashkilotlarning asosiy vazifasidir.

Nazorat savollari

1. Sho'rlangan yerlarni aniqlashdan maqsad nima?
2. Ekin yerlarining sho'rlanishi sababi nimalarga bog'liq?
3. Sug'oriladigan yerlarini sho'rlanish darajasini qanday aniqlanadi?
4. Yerni sho'rini yuvish hajmi qaysi usullarda aniqlanadi?
5. Sug'oriladigan yerlarni sho'rlanishini qanday qilib oldini olish mumkin?
6. Sug'oriladigan yerlarni sho'rlanishini qanday tartibda aniqlanadi?

II. DAVLAT YER KADASTRI ISHINING MAQSADI, TARKIBIY QISMI VA AHAMIYATI

1-§. Tuproq va kadastr ishlarining tarixi

O'zbekistonda tuproq tekshiruv hujjatlaridan foydalanish, ularning vazifasi va hajmi, qishloq xo'jaligining rivojlanish darajasi va dehqonchilikning umumiy madaniyati reja-topshiriqlar bilan aniqlanar edi. Shu sababli, 1964-yilgacha tuproq tekshiruv hujjatlaridan yer tuzish bo'yicha loyiha ishlarida deyarli foydalanilmagan. Sug'oriladigan mintaqalarda almashlab ekish tuproq sharoitlarini hisobga olmay joriy etilar, bularga ikkinchi jahon urushiga qadar kimyoviy ishlar uchun qilingan 1:50000 masshtabdagi agrotuproq kartalari asos qilib olinar edi.

1954-yil 31-dekabrda hukumati yer fondining yagona davlat hisoboti haqida qaror chiqardi. Yerdan foydalanishning ro'yxati va yerning davlat hisobotini o'tkazish tartibi haqidagi ko'rsatmada yer turlaridan foydalanishning to'g'riligini tasdiqlash maqsadida tuproqning sifati va hossalari haqida ma'lumotlar zarurligi ko'rsatilgan. Bunday ma'lumotlarda: ifodalanishi zarur bo'lgan ko'rsatkichlarga tuproq tiplari, mexanik tarkibi, gumus qavatining chuqurligi, sho'rlanganlik darajasi, yer osti suvining chuqurligi, suv ta'sirida yuvilgan yerlarning miqdori va boshqalar kiradi. Bu ko'rsatkichlar aks ettirilgan ma'lumotlarni faqat yirik masshtabdagi tuproq kartalaridan olish mumkin bo'lgan. Shuning uchun O'zbekiston Respublikasi qishloq xo'jaligi vazirligi yer tuzish boshqarmasi qoshida 1956-yili tuproq tekshiruv ishlarini olib boradigan guruh tashkil qilindi va 1959-yili 102 ta tumanda tuproq kartalari tayyorlandi.

Keyinchalik tuproq unumdorligini oshirib borish, o'g'itlar va suvdan foydalanishni yaxshilash, yangi yerlarni o'zlashtirish, ularni qayta ishlashni to'g'ri amalga oshirish, kam mehnat va mablag' sarf qilib, ko'p miqdorda mahsulot olish maqsadida 1959-yili tuproq agroximik xizmati ko'rsatishni tashkil qilish haqida sobiq O'zbekiston Qishloq xo'jaligi vazirligi Tuproqshunoslik instituti qoshida Respublika tuproq tekshiruv ekspeditsiyasi tashkil qilindi va u 1961-yil iyun oyida «Uzgiprozem» loyihalash instituti tarkibiga kiritildi.

Bu qarorlar asosida qilinadigan ishlar hajmi qo'llanmalar bo'yicha sug'oriladigan zonalarda 1:10000, lalmikor yerlarda 1:25000 va 1:50000, yaylovlarda 1:100000 masshtabda tuproq tekshiruv ishlarini o'tkazish belgilandi.

Qo'llanmada sug'oriladigan tuproqlarning xossalari va eng muhim genetik ishlab chiqarish belgilari, shirkat, fermer va davlat xo'jaliklarining tekshirilgan tuproq va qishloq xo'jaligi kompleksi xossalari o'z aksini topgan. Bu esa, o'z navbatida, tuproqlar to'g'risida ma'lumotlarni ko'paytiradi, xo'jaliklarda foydalanish uchun katta imkoniyat yaratadi va tuproq kartalarini ma'lumotlar bilan boyitadi, chunki ular agronomik ishlab chiqarish va agronomik iqtisodiy mohiyatni oshirdi.

Xo'jalikning tuproq kartasida tuproq to'g'risidagi eng muhim ma'lumot yer maydonlarida ko'rsatilgan: uning nomi, sug'orilayotgan davri, ishlab chiqarish qobiliyatini tavsiflovchi madaniylashganligi, tuproq va uning qatlamlari mexanik tarkibi, sho'rlanish darajasi, suv va shamol eroziyasiga uchraganlik, toshlar bilan aralashganlik darajasi va qishloq xo'jaligi yer turlarining maydonlari.

Bularga qo'shimcha ravishda kartada yana tuproqlarni qayta ishlash bo'yicha asosiy yo'l-yo'riqlar, ekinlarni sug'orish, o'g'itlar solish miqdorlari, sho'rlanishga qarshi kurashda qo'llaniladigan almashlab ekish rejalari berilgan. Ish davomida biron savol paydo bo'lib qolsa, laboratoriya va dala tekshiruv ishlari natijalari orqali takomillashtirib borilgan.

1959-1967-yillar davomida respublikaning sug'oriladigan zonalaridagi fermer va dehqon xo'jaliklari maydonida tekshiruv ishlari tugallanib, 4,3 million gektar yerga yirik masshtabda tuproq kartalari tuzilgan, shu jumladan, 3,3 million ga 1:10000 masshtabda bajarilgan.

Birinchi marta, paxta yetishtiradigan xo'jaliklarning yerlari sifati bo'yicha tavsiflanib, «pasportlash» ishlari o'tkazilgan. Bu, o'z vaqtida, yer fondi tarkibini tekshirib ko'rish va o'g'it solish, sug'orish rejasi, sho'rangan va eroziyaga uchragan yerlarning melioratsiyasi to'g'risida taklif va maslahatlarga o'zgartirishlar kiritish, shuningdek, sug'oriladigan xo'jaliklar ichidagi bo'sh yotgan yerlarni o'zlashtirish manbalarini qidirib topish va hisoblab chiqish imkonini beradi.

1966-1967-yillar ichida olingan tuproq tekshiruv hujjatlari asosida respublikaning sug'oriladigan yerlarini ro'yxatdan o'tkazish (xatlash)

amalga oshirilgan. Qishloq xo'jaligi yer turlarining sifatini ko'rsatuvchi qaydnomalar tuzilib, hamma paxtakor xo'jaliklarga topshirilgan.

O'z navbatida, tuproq tekshiruv ishlari tugallangandan so'ng hujjatlarni umumlashtirish ishlari olib borilib, viloyat va tumanlarning rangli tuproq kartalari tuzilgan va raqamlashtirilgan. Bu hujjatlar har xil tuproqlarning geografik tarqalishi, sifati va maydoni, o'zlashtirish uchun yaroqligini tavsiflaydi.

Jamoa va davlat xo'jaliklariga tuproq xaritalari qilingandan so'ng yer tuzish tashkilotlariga yerlarning miqdorini hisobga olishdan tashqari, sifatini hisobga olish uchun ham imkon tug'iladi.

Shu bilan birgalikda, kelajakda hosildorlikni oshirishni rejalashtirishda agrotexnikani to'g'ri olib borish va tuproq unumdorligini oshirish tadbirlarini ishlab chiqishda tuproq tekshiruv hujjatlaridan foydalanishni hayot taqozo etdi.

«Uzgiprozem» instituti bu hujjatlardan yangi yerlarni o'zlashtirishda, eroziyaga qarshi tadbirlarda, tumanlar bo'yicha rejalashtirish sxemasida, yangi xo'jaliklar va chorvachilik kompleksini tashkil qilishda, xo'jaliklarni ichki yer tuzish bo'yicha loyihalash va rejalashtirish tashkilotlarida, ilmiy tekshirish ishlarini olib boruvchi tashkilotlarda, sug'orish rejalari va gidromodulini rayonlashtirishda hosildorlikni belgilash va yangi yerlarni o'zlashtirishning istiqbolli rejalarini tuzishda foydalandi.

1968-yilda «Tuproqni suv va shamol eroziyasidan himoya qilishning kechiktirib bo'lmaz tadbirlari haqida»gi Qaroriga asosan, tog'li lalmikor mintaqalarning yuvilishi bo'yicha tuproq tekshiruv ishlari o'tkazilgan.

Bu qarorda qayd etiladiki, eroziyaga uchragan tumanlardagi ko'pgina fermer va dehqon xo'jaliklari qishloq xo'jaligi ekinlaridan juda past va beqaror hosil olayotgani ko'rsatilgan. Shuning uchun ham tuproq tekshiruv ishlarini olib boruvchigining yer maydonlari taqsimotchisining vazifasi shu tuproqlarni aniqlash va kartasini tuzish, eroziya harakati rivojlanishiga qarshi va tuproq unumdorligini oshirish bo'yicha asosiy tadbirlarni ishlab chiqishdan iborat bo'ladi.

Shuni ta'kidlab o'tish kerakki, respublikaning tog'li lalmi yerlari oq dog' bo'lib ko'rinar edi. Faqat ayrim maydonlarda mayda nisbatda tuproq tekshiruv ishlari o'tkazilgan, bu esa tuproq qatlami to'g'risida ozgina bo'lsa ham ma'lumot berdi. Shuning uchun ham tog' tuproqlari haqida klassifikatsiya va sistemaga solish masalasi yetarli ishlab chiqilmagan, tog' tuproqlarini tekshirish va kartasini tuzish qo'llanmasi

yo'q edi. Shuning uchun tog' lalmi yer mintaqalari kartasini tuzish zarur bo'lgan.

Tog'li yerlarda dala tekshiruv ishlarini o'tkazish davomida alohida uslubiy qo'llanmalar ishlab chiqish kerak bo'lgan. Buning uchun suv eroziyasiga uchragan tuproqlarning holatini va ularni kartalashtirish, bunda har xil qiyaliklardagi tuproq genezisi mohiyatini hisobga olish, tuproq paydo qiluvchi ona jinslarning har xilligi, paydo bo'lgan tuproqlarning har xil qalinlikdagi va relyefning judayam past-balandligidagi komplekslar mohiyatini aniqlash zarur bo'ldi.

Tuproq erozion kartalari va kartogrammalarini tuzishda asosiy e'tibor suv eroziyasiga uchragan tuproq ayirmalarini aniqlash va xaritada ko'rsatish, shuningdek, yuvilganlik darajasi joylari nishabligi va past-balandligi tuzilishi, tuproqning tosh aralashganligi va tuproq qavatining qalinligi, ya'ni suv eroziyasiga qarshi tadbirlar loyhasini tuzish va ishlab chiqish uchun kerak bo'lgan ma'lumotlarga qaratilgan. Yuqorida ko'rsatilgan uslubda respublikamizda tuproq erozion kartalari qilingan yerlarning umumiy maydoni 5,55 mln gektarni tashkil qiladi.

O'zbekiston hukumatining 1969-yil 2-oktyabrdagi 1591-r sonli qarori bilan «Uzgiprozem» instituti qoshida Yer Kadastr filiali tashkil qilindi. Bu filial respublikada kadastr ishlarini boshlab, yerlar siaftini baholash, tuproq bonitirovkasi va miqdorini hisobga olgan holda ularni iqtisodiy jihatdan baholash bo'yicha hozirgacha ish yuritib kelmoqda.

Natijada, yerni kadastrlash ishlarini o'tkazish qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini ilmiy asosda olib borishdagi davlat ahamiyatiga ega muhim tadbirlaridan biri bo'lib qoldi.

Respublikada yerni baholash ishlarini keng miqyosda olib borishda fermer va dehqon xo'jaliklaridagi sug'oriladigan yerlarda tuproq bonitirovkasi va iqtisodiy baholash ishlarini o'tkazish uchun uslubiy ko'rsatmalar ishlab chiqish katta ahamiyat kasb etadi. Bunda tuproq tekshiruv hujjatlari yerlarning xossalari tavsiflash uchun (tuproqni bonitirovkalashda) asos qilib olinadi.

2-§. Xo'jaliklarning yirik masshtabli tuproq kartalarini yaratish

Davlat va shirkat xo'jaliklarining (sobiq) tuproqlarini tekshirish va tuproq kartasi tuzish ishlari O'zbekiston hukumatining 1959-yil 20-apreldagi «O'zbekiston Respublikasi davlat va fermer xo'jaliklarida

tuproq tekshiruv ishlarini o'tkazish va tuproq-agrokimyo xizmatini tashkil qilish to'g'risida»gi 270-qaroriga binoan o'tkazildi. Bu qarorga asosan, O'zbekistonda tuproqshunoslik va o'g'itlar bo'yicha xizmat tashkil qilinib, unga quyidagi vazifalar yuklangandi:

- fermer va dehqon xo'jaliklarining agronomik tuproq kartalarini tuzish va tuproqni asrash, unumdorligini oshirish va holatini yaxshilash bo'yicha tadbirlarni rejalashtirish;

- mahalliy va sanoat o'g'itlarini to'g'ri ishlatish bo'yicha qo'llanma berish;

- Sobiq O'zbekiston Respublikasi Vazirlari Kengashi Qishloq xo'jalik vazirligiga va O'zbekiston qishloq xo'jaligi fanlar akademiyasiga «Tuproq tekshiruv ishlarini o'tkazish, tuproq kartalarini tuzish, meliorativ va agrotexnik tadbirlarning tabaqalashtirilgan sistemasini ishlab chiqish bo'yicha» ko'rsatma, uslubiy qo'llanmalar va tadbirlar ishlab chiqish va nashr etish topshirildi;

- nashr etilgan bu dasturlar, ko'rsatmalar va uslubiy qo'llanmalar ijrosi O'zbekiston hududida tuproq tekshiruv ishlarini olib boruvchi tashkilotlar uchun majburiy vazifa deb belgilandi.

Bundan maqsad fermer va dehqon xo'jaliklarini tuproq kartalari bilan ta'minlash va shu tuproq xaritalari yordamida almashlab ekish sxemasini to'g'ri ishlab chiqish, o'g'itlardan yaxshi foydalanish, sug'orish va qayta ishlov berishni to'g'ri yo'lga qo'yish, shuningdek, tuproq eroziyasiga, botqoqlanishga va sho'rlanishga qarshi tadbirlar ishlab chiqishdir.

O'zbekiston hududida tuproq tekshiruv ishlarining bajarilishi natijasida quyidagilar amalga oshirildi:

- xo'jaliklarning sug'oriladigan yerlariga 1:10000, lalmikor yerlariga 1:50000 va tog'li yaylov yerlariga 1:100000 masshtabda tuproq kartalari tayyorlandi;

- sug'oriladigan maydonlarning muhim agronomik ishlab chiqarish xususiyatlarini aks ettiruvchi (kartogrammalar, tuproq va uning qatlamlari mexanik tarkibi, chirindi va azotning tuproqdagi miqdori) maxsus kartogrammalar tuzildi;

- tuproq kartalariga tushuntirish xatlari yozildi.

Bu xatlarda mavjud maydonning tabiiy sharoitlari haqida asosiy ma'lumotlar, xo'jalikning tuproqlari va ularni agronomik tavsiflash,

shuningdek, tuproqning unumdorligini oshirish, shoʻrlanishga va eroziyasiga qarshi kurash boʻyicha tavsiyalar tayyorlash zarurligi aniqlandi:

- qishloq xoʻjaligi yer turlari boʻyicha kontur, tuproqlar toʻgʻrisida maʼlumot va agrofond kartogrammalar qilish uchun ekinlarning hosildorligi boʻyicha maʼlumotlarni aniqlandi.

Xoʻjaliklar boʻyicha oʻtkazilgan tuproq tekshiruv ishlari va tuzilgan tuproq kartalari asosida:

- tumanlarning 1:25000 yoki 1:50000 masshtabda tuproq kartasini tuzish va tushuntirish xati nazarda tutildi;

- viloyatlarning 1:100000 masshtabda tuproq kartasi tuzilishi rejalashtirildi.

Respublikamizda koʻp yillar davomida bajarilgan ishlar natijasida oʻrtirilgan tajribani va hozirgi vaqt talabini hisobga olgan holda, tuproq tekshiruv ishlarining tarkibi va ularni bajarish toʻgʻrisida quyidagi qisqa maʼlumot berilmoqda.

Tayyorgarlik ishlari:

- ish joyi va hajmi aniqlanadi hamda bu ishlarni bajarish rejasi ishlab chiqiladi;

- ish bajariladigan tumanlar tuproqlarining gidrogeologiyasi, iqlim va boshqa tabiiy sharoitlarini izohlovchi va oʻtgan yillardagi hujjatlar yigʻiladi va oʻrganiladi. Reja, kartografiya asoslari tanlab olinadi va oʻtgan yillarda qilingan tuproq kartalaridan koʻchirmalar tayyorlanadi;

- tuproqning fizik xossalari oʻrganish boʻyicha guruhlardagi tuproqshunoslar tuproqning tabiiy sharoitlarini aniqlashdan tashqari tekshirilayotgan tumanlarning ayrim tuproqlari fizik xossalari qanday oʻrganilganligini aniqlaydilar;

- shu bilan birgalikda qishloq xoʻjaligi ixtisoslashganligini tavsiflovchi agrotehnika, meliorativ tadbirlar va qishloq xoʻjaligi ekinlarining hosildorligi haqida maʼlumotlar yigʻiladi;

- zaruriy izohlar, anjomlar va hujjatlar tayyorlanadi.

Dala sharoitida tuproq tekshiruv ishlari. Sugʻoriladigan maydonlarda tuproq tekshiruv ishlarini bajarishda karta hujjatlariga asos boʻlib, xoʻjalikning chegarasi aniq koʻrsatilgan 1:10000

masshtabda yer tuzish rejasi xizmat qiladi, lalmikor yerlar uchun va tog'li yaylovlar uchun esa 1:25000 nisbatdagi kartalar ishlatiladi.

Tuproqni tekshirishdan oldin tekshiriladigan maydonni aylanib, tuproqlarning tarqalish qonuniyati bilan tanishiladi va tuman bo'yicha sistematik ro'yxati qayta ko'rib chiqiladi. Bu ro'yxatga dala tekshiruv ishlari natijasida aniqlangan o'zgarishlar kiritiladi. Har bir xo'jalikdan dalada tuproq tekshiruv ishlari boshlanishi oldidan tuproqshunos xo'jalik maydonini aylanib, o'zining tekshiruv ishlari olib borish marshrutlarini, qayerlarda asosiy chuqurlar kovlanishi kerakligini belgilab chiqadi.

Tuproqlarni tekshirish va tuproq kartasi tuzish uchun asosiy chuqurlar, (razrezlar) yarim chuqurliklar va chuqurchalar kovlanadi va yozib boriladi.

Asosiy chuqurlar tuproq morfologiyasini, u paydo bo'lgan jinslarni chuqur o'rganish va laboratoriyada kimyoviy, fizikaviy tekshirish hamda boshqa hususiyatlarini bilib olish uchun namunalar olish maqsadida kovlanadi. Tuproqning butun profili va ona jinsi ko'p qismini ko'rsatish va ochib berishi uchun kovlangan asosiy chuqur chuqurligi 200 sm. dan kam bo'lmasligi kerak.

Yarim chuqurlar tuproq qalinligiga qarab 100-150 sm. chuqurlikda kovlanadi. Bu chuqurlar tuproqning ona jinsigacha bo'lgan boriq profilni ko'rsatishi kerak. Chuqurchalar tuproq ayrimalari chegaralari va ularning ayrim belgilarini, shuningdek, asosiy chuqur qayerdan kovlanishi kerakligini aniqlash uchun chuqurligi 30-70 sm. qilib kovlanadi.

Kovlanadigan chuqurlar soni tekshirilayotgan maydonning murakkablik toifasiga va tekshiruv nisbatiga bog'liq bo'ladi. Murakkablik toifasi va tuproq kartasi tuzishning masshtabiga qarab bir chuqurlik necha gektarga to'g'ri kelishi 15-jadvalda ko'rsatilgan. Kovlanadigan chuqurlarning asosiy, yarim chuqur va chuqurchalar o'rtasidagi nisbati quyidagicha: topografik hujjatlarda ishlanganda 1:4:5; ayerofoxyomka hujjatlarida ishlanganda esa 1:4:2 nisbatda.

Kam to'liqsimon tekisliklarda va pastlik yerlarda, asosan tuproqlarning har xilligi, baland-pastligi sabab bo'lgan joylarda kovlanadigan chuqurlar soni tekis maydonlardagiga qaraganda ko'proqni tashkil qilishi kerak, qolgan qismlari esa yerning tuzilish boshlang'ich ma'lumotida bo'lishi kerak.

Kovlangan bir chuqurga to'g'ri keladigan gektar miqdori

Tuproq o'lchovining masshtabi	Joylardagi gektar					Kartada santimetr kvadrat				
	Murakkablik toifasi					Kartada sm ²				
	I	II	III	IV	V	I	II	III	IV	V
1:2000	3	2	1,5	1,0	0,5	75	50	37	25	12
1:5000	7	5	4	3	2	24	20	16	12	8
1:10000	25	20	18	15	10	25	20	18	15	10
1:25000	80	65	50	40	25	12,8	10,4	8,0	6,4	4,0
1:50000	150	130	110	80	50	6,0	5,2	4,4	3,2	2,0

Tog'li sharoitlarda va bo'linib ketgan tekisliklar tuzilishi ishlaganda kovlangan chuqurlar qiyalikning har xil ekspozitsiyasini xarakterlashi lozim. Murakkablik toifasi bo'yichabir xil tipdagi maydonlarda, ular xo'jalik faoliyati ta'sirida o'zgarishga uchragan bo'lsa, kovlanadigan chuqurlar sonini ko'paytirish mumkin. Kovlangan chuqurlar kartada (X) belgi va raqamlar bilan, asosiy chuqurlar 3 mm. tomonli kvadrat bilan, yarim chuqur esa uch tomoni pastga qaragan uch burchak bilan ko'rsatiladi. Tuproq ayimlari yagona raqamga ega bo'lishi kerak.

1:5000 va 1:2000 masshtabda tuproq kartasi tuzishda reja asosida maxsus asboblarda yordamida har 20-50 mm oraliqda katak chiziladi va kovlanadigan chuqurning o'rni belgilanadi. Kovlangan chuqurlar yordamida tuproqning morfologiyasi o'rganiladi. Tuproq qirqmasi tavsifi dala daftariga yozib boriladi. Amaldagi tuproqlar sistematik ro'yxati bo'yicha tekshirilayotgan tuproqning diagnostik ko'rsatmalari asosida dala sharoitidagi nomi aniqlanadi.

Tuproq qirqmasining tavsifi yozib bo'lingandan so'ng laboratoriyada tekshirish uchun uning genetik qatlamlaridan namunalar olinadi. Tuproq qirqmasining tagidan boshlab yuqoriga qarab olinadigan, bu namunalardan har birining og'irligi 0,5 kg. dan kam bo'lmasligi kerak.

Agar genetik qatlam quvvati 10 sm. dan oshmasa, namuna qatlamning borliq qavatidan hamda tuproqning yuza qismidan alohida, ya'ni haydaladigan yerlarda haydalma qavatdan va haydov osti qavatidan olinadi.

Sho'rlangan yerlarda tuz yoki biror boshqa moddalar zaxirasini hisoblash uchun zarur bo'lgan namunalar genetik qatlamlarning hamma qismidan, qatlam katta bo'lganda esa undan bir necha namuna olinadi.

Olingan namunalar maxsus xaltachalarga solinib, xaltachalar og'zi iplar bilan bog'lanadi. Har bir namunaqog'ozchagayoziladi vaolingan bir necha namunalarni birga to'plab, ularga qirqma raqami yoziladi. Agar namuna o'ta nam bo'lsa, maxsus qog'ozga yoki polietilen plyonkaga o'rab qo'yiladi.

Tekshirish uchun olingan suvlar shisha idishlarga solinib, idish mahkam berkitiladi. Idishga yopishtirilgan qog'ozchaga suv namunasining raqami yoziladi.

Tuproq namunalari, tuproq paydo qiluvchi jinslar va yer osti suvlari, tuproq qirqmalarining tavsiflanishi yozilayotgan paytda dala daftari ro'yxatiga olinadi. Tuproq namunalari olinib bo'lingandan so'ng kovlangan chuqur ko'mib tashlanadi. Ko'milgan chuqurlik ustiga tuproqning gumusli qavati, albatta, qayta solinishi kerak.

Tuproq qirqmalarining tuzilishi, o'simliklar va landshaft elementlarining boshqa ko'rinishlari aerosuratlari deshifrovka qilish ma'lumotlarida xo'jalik faoliyatining tuproq konturlariga tushiriladi. Ya'ni, u yoki bu xildagi tuproqlarning tarqalish maydoni ko'rsatiladi.

Uzoq yillar davomida qayta ishlash, sug'orish, botqoq yerlarning suvini qochirish, sho'rsizlantirish ishlari bilan bog'liq holda o'zgarishga uchragan tuproqlar alohida konturlarga ajratiladi.

Yirik nisbatda tuproq kartalari tayyorlashning asosiy vazifasi joylardagi suv va shamol eroziyasiga uchragan tuproqlarni aniqlab, ularni kartogrammaga tushirishdir.

Kartada ajratilgan tuproq ayirmalari konturlari katta-kichikligiga qarab, bir necha tuproq qirqmalari bilan asoslanishi kerak. Har kuni daladan qaytilgandan so'ng tuproq ayirmalari chegaralari tush bilan chizib chiqiladi.

Tugatish (kameral) ishlari:

- dala sharoitida olingan yer osti suvlari va tuproq namunalari kimyoviy va boshqa laboratoriya tekshiruvlaridan o'tkaziladi;
- analitik tekshiruv ma'lumotlari asosida tuproq tekshiruv hujjatlari qayta ishlanadi, solishtirib ko'riladi va umumlashtiriladi;
- fermer va davlat xo'jaliklarining yakuniy tuproq kartasi tuziladi;
- tuproq kartasiga tushuntirish xati yoziladi.

Toshkent viloyati Zangiota tumanidagi «Nazarbek» fermer xo'jaligining tuproq kartasi va tuproqlarining gektarlar bo'yicha ma'lumoti (eksplikatsiyasi) qayd etilgan tartibda bajarilgan.

Qishloq xo'jaligidagi har bir yer uchastkasiga egalik qiluvchi (yerdan foydalanuvchi) xo'jaliklar bo'yicha o'rnatilgan tartibdagi tuproq kartalari asosida, tumanlar, viloyatlar va respublika bo'yicha tuproq kartalari ishlab chiqiladi.

Bu kartalar qishloq xo'jalik ishlarini olib borishda katta ahamiyatga ega. Chunki tuproq turlariga qarab ekinlar joylashtiriladi.

3-§. Davlat yer kadastrining tarkibiy qismi va ahamiyati

1. Yer kadastrining tarkibiy qismi

Yer kadastrining tarkibiy qismlari quyidagilardan iborat:

- yerga egalik qilish va yerdan foydalanishga bo'lgan huquqni ro'yxatdan o'tkazish tartibi;
- yer maydoni hisoboti;
- yerning sifatini aniqlash;
- tuproq bonitirovkasi;
- yerlarni iqtisodiy baholash.

Yer kadastri ma'lumotlari turli xil xalq xo'jaligi masalalarini hal qilish rejasini tuzishda o'ta muhim ahamiyatga ega. Xususan, ulardan davlat yer fondi tarkibi va holatini tahlil qilish va baholash, yer manbalaridan barcha turlari va xalq xo'jaligining tarmoqlari bo'yicha unumli foydalanishni, tuproq unumdorligini saqlash va tiklash va ularni muhofaza qilish, yer munosabatlarini qonun asosida tartibga solish, yer uchastkalariga oid huquqlarni ro'yxatga olish va kafolatlashni ta'minlash uchun yer solig'ini, kredit-garov tizimini, yer narxini belgilash ishlarini, yer loyihalarini tuzishni, yerlarni olib qo'yish, ajratib berish hollarida ko'riladigan zararni qoplash ishlarini, qishloq xo'jaligi va o'rmon xo'jaligi korxonalarining xo'jalik faoliyatlarini baholashni rivojlantirish uchun foydalaniladi.

Oliy Majlisning XII sessiyasi qabul qilgan «Davlat yer kadastri to'g'risida»gi Qonun, «Yer kodeksi» va boshqa Qonunlar bilan birga yer qonunchiligining yaxlit tizimini tashkil qiladi.

Yangi qonunda agrar munosibatlarda hozirgi kunda kuzatilayotgan chuqur izlanishlar o'z aksini topgan. Unda yer kadastri yuritishni amalga oshiruvchi muassasalar faoliyatlari yer uchastkalariga oid hujjatlarni davlat ro'yxatiga olish, baholash masalalarida zamon talablariga javob bera oladigan bo'lmog'i lozimligi qat'iy belgilab qo'yilgan. Yer solig'ini to'g'ri hisoblash, yerning me'yoriy narxini aniqlash, yer bilan bog'liq sarmoya faoliyati va garov munosibatlari singari holatlar bilan bog'liq yuridik jihatlar qonunda batafsil aks etgan. Bu esa yer kadastridagi barcha sohalarni tartibga solishda muhim ahamiyatga ega. Qonun talablaridan kelib chiqqan holda ishlab chiqarishning har qanday vositalaridan to'g'ri va samarali foydalanish ko'p jihatdan uning eng muhim xususiyatlari qanchalik chuqur va har tomonlama o'rganilganiga bog'liq. Bu, eng avvalo, yerga tegishli bo'lib, undan oqilona foydalanish, umuman, sug'oriladigan dehqonchilik mintaqalarida esa, ayniqsa, uning xususiyatlarini chuqur o'rganish, ilmiy asosdagi tadbirlar majmuini ishlab chiqishga izchillik bilan yondashish va amalda to'plangan tajribaga rioya qilgan holda tashkil etilishi mumkin.

Vujudga kelgan vaziyatda yer kadastrining ahamiyati qayta tiklanishi va u hududni to'g'ri tashkil etish asosida ishlab chiqarishning zaruriy talabi sifatida amalga oshirilishi kerak.

Yerni har tomonlama yaxshilash, uning unumdorligini va iqtisodiy samaradorligini har tomonlama oshirib borish — bu zamon talabidir, qishloq xujaligi ishlab chiqarishini yuritishning ilmiy tizimi asoslari va yerdan yuqori mahsuldorlik bilan foydalanishdir. Yerdan to'g'ri foydalanish, respublikada har xil o'simlik turlarining ilmiy asoslangan ketma-ketligi, tuproqqa ekologik «toza» ishlov berish usullari, o'g'itlash, qulay agrotexnika muddatlaridan muayyan texnologik tartibda foydalanish, o'simliklarni kasallik va zararkunandalardan himoya qilish, tuproq eroziyasiga qarshi kurash kabi muayyan elementlar aniq qonunchilik yo'li bilan boshqarishni talab qiladi.

Shu sababli, yer kadastri sohasiga quyidagi talablar qo'yilgan:

- respublika maydonini to'la qamrab olish;
- markazlashtirilgan tartibda boshqarish;
- ma'lumotlarni bir xil tartibda to'plash va umumlashtirish;

- zamonaviy muvofiqlashtirishning yagona tizimini qo'llash;
- yer kadastri kartalari uchun bir xil tizimdagi umumiy topografik asosini qo'llash;
- barcha davlat kadastrlari tizimini «Davlat yer kadastri» bilan uzviy bog'langan holda tuzish;
- yer kadastriga doir axborotlar to'g'ri, aniq, tezkor va hujjatlarga asoslangan bo'lishini ta'minlash;
- ma'lumotlarni doimo to'ldirib, yangilab borish.

Ammo bu sohada oldingi yillarda respublikada yetarli darajada ish olib borilgan emas. Bu yo'nalishda ish yuritish, 1946-yillardan boshlab respublika yer fondini o'rganish uch yo'nalishda: yerni turlari bo'yicha hisobga olish va taqsimlash; barcha yerdan foydalanuvchilarni davlat ro'yxatidan o'tkazish; yerdan to'g'ri foydalanishni nazorat qilishga asoslangan holda olib borilgan, xolos. Natijada, yerga egalik qilish va undan foydalanish, o'zaro raqobat muhiti bo'lmagan joyda «kadastr» tushunchasi asl ma'nosini yo'qotgan. Shuning uchun davlat mulki hukmron zamonlarda yer soliqlari, kredit-garov tizimi, yerlarni baholashga amal qilinmasdan, buning ustiga O'zbekistonning o'ziga xos qulay iqlim sharoitlari yetarli darajada inobatga olinmagan.

Mamlakatimiz mustaqillikka erishgach, ona tuproqni asrab-avaylash, uning holatini yaxshilash, mo'l-ko'l, rizq-ro'z manbaiga aylantirishning chinakam qonuniy asoslari yaratila boshlandi. Ayniqsa, bir vaqtlar ajdodlarimiz tajribasida qo'llangan tadbir - egasini, holatini aniqlab beruvchi hujjat yuritishning yo'lga qo'yilishi katta yutiqlarga erishish imkonini yaratdi. Bu, 1998-yilda «Davlat yer kadastri» Qonuni va yer munosibatlari aloqador sohalar bo'yicha yangi boshqa qonunlar qabul qilish, ba'zi qonunlarning ayrim moddalariga tegishli o'zgartirishlar kiritish orqali belgilab qo'yilgan. Qonunlarga asoslangan holda O'zbekiston Respublikasida 21 ta davlat kadastrlari yuritilishi rejalashtirilgan:

1. Davlat yer kadastri.
2. Davlat suv kadastri.
3. Davlat o'rmon kadastri.
4. Davlat shaharsozlik kadastri.

5. Foydali qazilma konlari, belgilari texnogen xossalar davlat kadastri.

6. O'simliklar dunyosi obyektlari davlat kadastri.
7. Hayvonot dunyosi davlat kadastri.
8. Alohida muhofaza etiladigan tabiiy hududlar davlat kadastri.
9. Binolar va inshootlar davlat kadastri.
10. Gidrotexnika inshootlari davlat kadastri.
11. Tarixiy va madaniy yodgorliklar davlat kadastri.
12. Avtomobil yo'llari davlat kadastri.
13. Temir yo'llari davlat kadastri.
14. Aloqa obyektlari davlat kadastri.
15. Enyergetika obyektlari davlat kadastri.
16. Ishlab chiqarish va ist'emol chiqindilarini ko'mib tashlash va
utilashtirish joylari davlat kadastri.
17. Tabiiy xavfi yuqori bo'lgan chegaralar davlat kadastri.
18. Texnogen xavfi yuqori bo'lgan chegaralar davlat kadastri.
19. Kartografiya — geodeziya davlat kadastri.
20. Hududlar davlat kadastri.
21. Transport truboprovodlari davlat kadastri.

Bu davlat kadastrlarining barchasi bir-biriga o'zaro bog'liq bo'lib, respublika bo'yicha ularning yagona tizimini ishlab chiqish va amalga oshirish o'ta zarur. Ammo bu yo'nalishda olib borilayotgan ishlarni yetarli darajada, deb bo'lmaydi. Xo'jaliklar bo'yicha yirik masshtabda yaratilgan kartalar va boshqa ma'lumotlar 5-10 yillab to'liq yangilanmaganligi sababli ancha eskirib, haqiqatga to'g'ri kelmay qolgan. Yer kadastri yuritishning amaldagi uslublari va texnologiyasi zamon talablariga to'liq javob bermaydi va shu sababli, ularning me'yoriy negizini tubdan qayta ishlab chiqish talab qilinadi. Yer kadastrining amaldagi uslublari yerdan foydalanish sohasidagi bozor munosabatlarini nazarda tutuvchi zamonaviy ilmiy tekshirishlar asosida qayta ishlab chiqilishi lozim. Bu sohada kadrlar tayyorlash, ayniqsa, ularning malakasini oshirish yetarli darajada emas.

Yer kadastrini yuritish sohasidagi asosiy kamchiliklar quyidagilardan iborat:

- yer kadastri uslubiyotining ilmiy asoslarini, shu jumladan, texnologiyalar negizida ishlab chiqarish zaruriyati;

- barcha yer maydonlarini kartalashtirish (aero tasvirlar yo'li bilan) uchun maxsus uskunolari va kompyuterlar yetarli bo'lmaganligi;

- yer kadastri va boshqa davlat kadastrlari uchun yuqori malakali mutaxassislar tayyorlash va ularning malakasini oshirish uchun ixtisoslashgan mahsus o'quv yurtining va o'quv adabiyotlarining yo'qligi.

Shu sababli, yer kadastri yuritish texnologiyalari sohasi tubdan ko'rib chiqilishi lozim. Bu vazifani bajarish yangi tashkil qilingan Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha qo'mitasi vakolatiga berilgan. Endilikda yer resurslarimizdan unumli foydalanishga tegishli darajada asos solinadi va bu, eng asosiy milliy boyligimiz xalqimizga abadiy xizmat qilishini ta'minlaydi, degan umiddamiz.

2. Yer kadastrining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirishni ko'paytirish yerdan to'g'ri va samarali foydalanish bilan bevosita bog'liqdir. U, o'z navbatida, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini yuritishning ilmiy va amali tartibini taqozo etadi.

Yer — asosiy boyligimiz, bebaho xazinamizdir. Yerni qancha ardoqlasak, o'g'itga to'ydirsak, vaqtida suv bersak, u shu qadar mo'l hosil beradi. Aksincha, uquvsizlik, xo'jasizlik, ayovsiz munosabatda bo'lganlik uchun shafqatsiz jazolaydi.

Ko'p yillik dehqonchilik tajribasi yerni aldab bo'lmasligidan dalolat bermoqda. Yerni aldamoqchi bo'lganlar, avvalo, o'zlarini aldaydilar.

Yerni aldab bo'lmaydi, degan o'z yerga egalik qiluvchi va foydalanuvchi barcha xo'jaliklarda qattiq tartib o'rnatib, haydalib, ekin ekiladigan har bir gektar maydondan, yaylov, mevali daraxtlar ekilgan yerlardan to'g'ri, foydalanishni ta'minlash va buning natijasida yuqori va sifatli mahsulot yetishtirishga erishish, demakdir. Buning uchun, almashlab ekishni joriy qilish, ekin turlarini joylashtirishda yer kadastri ma'lumotiga (tuproqni tarkibiga, maydonning tekisligiga, yer osti suvining joylashishiga, yerning sho'rlanish miqdoriga, eroziya ta'siriga) asoslanilsa, maqsadga muvofiq bo'ladi.

Shu talabga rioya qilinmasligi natijasida har yili ko'p hosil yo'qotilmoqda. Ma'lumki, dehqonni yer boqadi va albatta, mehnat qiladigan dehqon uchun yerning holati, tuproqning sifati, yerning past-balandligi, chegaralari va yer uchastkasining huquqiy targ'iboti, uning bahosini bilish o'ta zarur.

Yer kadastrida dehqonga ekin maydonlarining miqdori va ularning joylashgan joyi, moddiy xarajatlarni, mahsulot ishlab chiqarish hajmini, uning tannarxini, daromadini, agrotexnikasini tanlashni, o'g'itlash tizimini aniqlab beradi va bu ma'lumotlar ekin maydonlarini joylashtirishda asos bo'ladi. Tuproq bonitetini aniqlash yer uchastkasiga solinadigan soliq miqdorini, shuningdek, uni iqtisodiy jihatdan baholash imkonini beradi.

O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A. Karimov Oliy Majlisning 2003-yil o'n uchinchi sessiyasida qilgan ma'ruzasida «Biz yana bir haqiqatni hech qachon unitmasligimiz kerak: qishloq xo'jaligining unimdorligi, uning samarasi, oladigan daromad va foydasi nafaqat qishloqda mehnat qilayotgan odamlarni ta'minlaydi, balki, barchamiz yaxshi tushinamiz, bu sohaning ta'siri butun iqtisodiyotimizda seziladi va kerak bo'lsa, shu sohaga aloqador bo'lgan barcha-barcha tarmoqlarni ish bilan ta'minlaydi. Bu esa oxir -oqibatda butun iqtisodiyotimizning o'sish suratlari belgilaydi», — dedi (1).

Shuni nazarda tutish kerakki, yer kadastrida umumiy davlat hujjati bo'lib, xalq xo'jaligini yer to'g'risidagi kerakli axborot bilan to'liq ta'minlashi lozim.

Bu talablardan kelib chiqqan holda hozirgi vaqtda yer kadastrida hujjatlari yordamida quyidagi masalalarni hal qilish nazarda tutilgan:

- aniq tuproq-iqlim sharoitlarini hisobga olgan holda qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishini rejalashtirish va ekin maydonlarini yer kadastrida ma'lumotlari tushirilgan karta asosida joylashtirish;
- qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligini va yalpi hosilni viloyat, tuman va xo'jaliklar bo'yicha rejalashtirish;
- tuproq sifatini hisobga olgan holda yer solig'i va ijara haqi miqdorlarini belgilash;
- qishloq xo'jaligi mahsulotlarining davlat xarid narxlarini yanada takomillashtirish;
- yer turlarini iqtisodiy baholashni va ular qishloq xo'jaligi ishlab

chiqarishi bilan bog'liq bo'lmagan turli qurilishlarga ajratilishini asoslash;

- yer resurslaridagi salbiy jarayonlarni aniqlash va ularni mumkin qadar kamaytirish va boshqalar.

Yer kadastri ma'lumotidan yerdan unumli foydalanish va uni muhofaza qilishga asoslangan holda, barcha qishloq xo'jalik ekinlarini joylashtirishda, ekinlarni turlarga bo'lishda, melioratsiyasida, shuningdek, yer resurslari munosabatlariga bog'liq bo'lgan boshqa tadbirlarda foydalanilishi zarur.

Yerning iqtisodiy yoki foydali unumdorligi faqat tuproqning tabiiy sifatiga qarabgina emas, balki inson ishtirokida erishilgan xususiyati bilan ham belgilanadi. Bu unumdorlik umumiy ko'rinishda o'simlikning o'sishi va rivojlanishi ko'rinishida qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligi darajasi bilan aniqlanadi. Shuning uchun iqtisodiy unumdorlik faqat tuproq unumdorligi bilangina emas, balki murakkab iqlim, texnika va ishlab chiqarishdagi boshqa umumiy iqtisodiy jarayonlar orqali belgilanishi zarur.

Respublikamiz qishloq xo'jaligi ekinlari faqat yer kadastri hujjatlari asosida har bir xo'jalik maydonlarida emas, balki ularning konturlari bo'yicha joylashtirilishi maqsadga muvofiqdir. Bu ekin turlarini qishloq xo'jaligi korxonalari bo'yicha konkret yer sharoitiga qarab joylashtirishga imkon beradi.

Qo'yilgan bu talabga erishish uchun qishloq xo'jaligi korxonalariga beriladigan tuproq tekshirish natijalarida yerning tuproq qiymati va agrotexnika tavsiyanomalari, yaylov va pichanzorlarni geobotanik tekshirishlarda yaylovning ozuqabopligi (ozuqa turlari), undan imkon boricha keng foydalanish muddatlari (chunki yaylovning ozuqaboplik muddatlari faqat flora bilan belgilanmaydi), shuningdek, pichanzorlarning hosildorligi va sifati haqidagi ma'lumotlari aniq ko'rsatilgan bo'lishi zarur.

Doimiy yerdan foydalanuvchilarga (yer egalariga) ular uchun ajratilgan yer maydonlari bilan aloqador kartografik ma'lumotlar, tuproq, iqlim, geobotanik, agrokimyoviy, meliorativ holati va boshqalar haqidagi ma'lumotlar tayyorlanishi kerak. Qishloq xo'jaligi korxonalarining kundalik va kelajak rejaralarini ishlab chiqarishda qo'llash uchun faqat yer to'g'risidagi to'la va aniq ma'lumotlar bo'yicha turli loyihalar tuzish mumkin.

Yer to'g'risidagi sifatli ma'lumotlarni quyidagilarga ajratish mumkin: davlat ehtiyojlari uchun (soliq, umumiy rejalar); yerdan foydalanuvchilar uchun (yer egalari) - xo'jalik yuritish uchun barcha yer maydonlari haqida xolis va har tomonlama aniq ma'lumot, hozirgi va uzoq muddatga mo'ljallangan tadbirlar bilan ta'minlash. Shuning uchun egalik qilish va foydalanishga berilgan yerlar holati va qiymati to'g'risidagi ma'lumotlar to'la bo'lishi ulardan ishlab chiqarishda oqilona foydalanish imkoniyatini ta'minlaydi. Bunga tuproq, agroiklimiy, geobotanik, meliorativ tekshirish va syomka qilish natijasida erishiladi.

Shundan kelib chiqib, yer solig'i olish maqsadida yer baholash darajalari bo'yicha yuritilishi, yerdan foydalanuvchilar, yerga egalik qiluvchilar (yer egalari) o'z ehtiyojlari uchun butun tuproq va geobotanik karta materiallari, yerdan foydalanish rejalar, agroikimyoviy va tuproq-meliorativ baholash materiallari va hokazolarning to'liq to'plamidan foydalanishlari zarur.

Yer masalalarini tadqiq qila borib, O'zbekistonning jami yer fondidan oqilona va samarali foydalanish bo'yicha kechiktirib bo'lmaydigan muammolarni hal qilish, respublika yer resurslariga ehtiyotkorlik bilan munosabatda bo'lish tadbirlarini ishlab chiqish zaruratini hisobga olgan holda tabiati, tabiiy-tarixiy va iqtisodiy shart-sharoitlari, yerni qayta tiklashning ahvoli va rivojlanishini to'liq yoritish kerak, deb hisoblaymiz.

Tuproq unumdorligi doim bir darajada bo'lmaydi: u qishloq xo'jaligi ekinlariga ishlov berishni yaxshilash va ularni to'g'ri parvarish qilish natijasida ortishi yoki aksincha, dehqonchilik oqilona olib borilmasa, pasayishi mumkin.

Ishlab chiqarishning alohida vositasi bo'lgan yer ishlab chiqarishdagi boshqa vositalardan keskin farq qiladigan bir qator maxsus xossalarga ega. Asosiy farqlar quyidagilar bilan belgilanadi:

1. Demak, yer ayni vaqtda jamiyat taraqqiyotida erishgan ishlab chiqarish darajasi jarayonida faoliyat ko'rsatsa, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish vositasi bo'ladi. Agar insoniyat rivojlanishining muayyan bosqichida hozirgi, «yaroqsiz yerlar»dan yanada unumliroq foydalanishni o'rganmagan bo'lsa, bu hali bunday yerlar qishloq xo'jaligida mutlaqo keraksiz, degani emas.

2. Insoniyat o'z taraqqiyotida yerni ishlab chiqarish xossalarini oshirib, umumiy mehnat sharoitidan yanada ko'proq qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish vositasiga aylantiradi.

3. Dehqonchilik uchun yaroqsiz yerlar haqidagi tushuncha tezdan o'zgarishi mumkin. Chunki «yaroqsiz yerlar» shartli tushuncha bo'lib, texnikaning muayyan taraqqiyoti, ishlab chiqarish kuchlarining va ishlab chiqarish munosabatlarining muayyan darajasiga, ishlab chiqarishning mazkur usuliga mos keladi.

Shunday qilib, tuproqni iqtisodiy unumdorlik darajasiga bog'liq holda, sug'oriladigan dehqonchilik to'la tartibga solanadigan sharoitda deyarli to'liq boshqarish mumkin bo'ladi. Bunday boshqaruv vazifasini, odatda, gidrotexnika qurilmalarining murakkab majmui bo'lgan muayyan irrigatsiya tizimi bajaradi. Bunday tizim ko'p joylarda, masalan, Qarshi, Jizzax va Mirzacho'lning yangi o'zlashtirilagan joylarida barpo qilingan. Mazkur tizim vositasida ishlab chiqarish jarayoni ta'minlanadi.

V.V. Dokuchayev: «Tuproq, iqlim bilan birga mazkur joyda deyarli barcha qishloq xo'jalik va iqtisodiy hayot yotadi. Tuproqni bilmasdan iqtisodiy ma'lumotlarni ham tushunish mumkin emas», degan edi.

«Yer» tushunchasi, undan foydalanish tabiati va natijalariga har xil ta'sir ko'rsatadigan umumiy, ko'p xossalar birikmasi bo'lgan yig'ma tushunchadir. Tushunchaning asoslarini tuproq, tabiiy o'simliklar, relyef va gidrografiya, gidrologik sharoit va boshqalar tashkil etadi. Shu tufayli yerni ishlab chiqarish vositasi sifatida har xil elementlar yig'indisi sifatida baholash kerak emas: uning har bir xossasi mustaqil, har tomonlama ko'rib chiqish va o'rganishni talab qiladi.

Yerning har xil sifat xususiyatlari hudud kengligi bilan chambarchas bog'langan. Kenglikning o'zi madaniy, tabiiy holda o'sadigan ekinlar hosili shakllanishida bevosita qatnashmaydi, biroq u tuproqning mahsuldorlik xossalaridan foydalanishning zarur sharti bo'lib, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishi joylashuvining asosidir. Yer kenglik xususiyatiga ko'ra, chiqarish vositasi sifatida (relyef, yer uchastkalari o'lchami, yer konturi va massivlarining konfiguratsiyasi) tuproq unumdorligi shakllanishida va dehqonchilikda iqtisodiy natijalariga erishishda katta vazifani bajaradi. Relyef tuproq xillari joylashuvi tabiatiga, tabiiy o'simliklar joylashuviga, suv-havo

rejimiga, tuproqning mexanik tarkibiga, qiyaliklar ekspozitsiyasiga ta'sir ko'rsatadi. Relyef shuningdek, ishlov berilayotgan uchastka o'lchami va konfiguratsiyasi, tuproqning energiya sig'imi, ma'lum darajada yerga ishlov berish texnologiyasi va mehnat unumdorligida tarkib topgan barcha ishlab chiqarish potensialidan samarali foydalanishga ham ta'sir etadi. Shuning uchun texnologik xossalari yerning ham tabiiy, ham iqtisodiy unumdorligini belgilovchi muhim komponentlardan biri sifatida ko'rinadi.

Qishloq xo'jalik yer-mulklarining o'ziga xos, alohida e'tiborga molik xususiyati — potensial unumdorlikni amalda hosildorlikka aylantirish imkoniyati faqat madaniy yoki tabiiy o'simliklarning muayyan turlari joylashgan muhitda amalga oshiriladi. Bunday xususiyat mashhur biologik «minimum qonunida» o'z ifodasini topgan. Unga muvofiq, yerning unumdorligi minimum holatda o'simlikning yashash omiliga bog'liq bo'ladi.

Aftidan, yashash muhitini tashkil etuvchi omillarning oqilona moslashuvi haqidagi hamma ma'lumot, shak-shubhasiz, qishloq xo'jalik mehnatining yuqori samaradorligini ta'minlaydi, yer-mulklarni yaxshilash uchun qo'shimcha sarf-xarajatlar o'zini oqlaydi. Ko'plab meliorativ holatlarining muvaffaqiyatsizligi shu bilan izohlanadiki, ularning ta'sir ko'rsatish mavzui yashash muhitiga to'liq bo'lmagan elementlar yig'indisi bilan cheklanadi va mo'ljaldagi natijaga, odatdagidek, erishilmaydi. Va aksincha, o'simlik hayotining barcha omillarini kompleks yaxshilash — tuproq qatlami, suv-havo va issiqlik rejimi, ishlov berilayotgan qatlamning texnologik holati va hokazolar qishloq xo'jaligi yer-mulklari iqtisodiy unumdorligi darajasini sezilarli o'zgartiradi. Shunday ekan, tuproq unumdorligini oshirish bo'yicha maqsadli dasturlar, avvalo, ularni amalga oshirish oqibati natijasini oldindan belgilaydigan muammolarning barcha turlariga taalluqlidir.

Nazorat savollari

1. Yer kadastri hujjatini qishloq xo'jaligidagi ahamiyati nimalardan iborat?
2. Yer kadastri hujjatlari asosida qanday masalalarni hal qilish mumkin?
3. Yer kadastri ishini bajarishda qanday ma'lumotlardan foydalaniladi va qanday ishlar bajariladi?

4. Yangi shirkat, dehqon, fermer xo'jaliklarini tuzishda yer kadastr hujjatlaridan qaysi tartibda foydalaniladi?

5. Yer resurslaridan oqilona va unumli foydalanishda yer kadastrining ahamiyati nimalardan iborat?

6. Yangi yerlarni o'zlashtirishda, eskitdan foydalanib kelinayotgan yerlarni holatini yaxshilashda yer kadastrining ahamiyati nimalardan iborat?

Mustaqil ish

Har bir malaka alohida xo'jalik misolida qishloq xo'jalik ekinlarini ekish rejasi asosida yer kadastr ma'lumotlaridan to'liq foydalangan holda kartada ekinlarni turlari bo'yicha joylashtirib chiqadi.

Buning uchun xo'jalikni yer maydonini quyi turlar bo'yicha aniqlab, qaydnomasi tuziladi, yerlarni ball bonitetiga, relefiga, eroziyaga uchraganligiga, sho'rlanishiga va boshqa ekinlarning hosildorligiga ta'sir qiluvchi jarayonlarni hisobga olgan holda amalga oshiriladi va yozma ravishda tushintirish hamda taklif byeradi.

3. Yer kadastrining tabiiy boyliklarni muhofaza qilishdagi ahamiyati

Bosh Qonunimiz — Konstitutsiyaning 55-moddasida yer, yer osti boyliklari, o'simlik va hayvonot dunyosi hamda boshqa tabiiy zaxiralar umummilliy boylikdir, ulardan oqilona foydalanish zarur va u davlat muhofazasidadir, deb belgilangan, u yerga oid munosabatlarning huquqiy poydevorini mustahkamlaydi. Ammo 1970-1980-yillaridagi qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida paxta yakkahokimligi Orol bo'yi hududlarida ekologik muhit yomonlashishiga asosiy sabab bo'ldi. Ba'zi hollarda sug'orib bo'lmaydigan va sifati past tuproqlardan iborat bo'lgan katta maydonlardan yangi yer o'zlashtirilishi, respublika qishloq xo'jaligi faqat xom ashyo yetishtirish uchun ko'plab mablag' sarflashga sabab bo'ladi: paxta yakka hokimligi avj oldi. Bu mineral o'g'itlar ko'p sarflanishi, gerbitsidlardan keng miqyosda foydalanilishiga olib keldi. Oqibatda, xo'jaliklar sust rivojlandi, qishloq xo'jaligi yerlarining

degradatsiyasi (kambag'allashuvi) kuchaydi, Orol bo'yi mintaqasi va boshqa hududlarda sharoit og'irlashdi. G'o'za, don va oziqa ekinlarining 25–30 foizi tuproq va iqlim sharoitlari noqulay maydonlarga joylashtirilishi natijasida ulardan o'ta past hosil olinmoqda. Yerning sho'rlanishi tuproq unumdorligini keskin kamaytirib yubormoqda. Tuproq sho'rlanishining oldini olish uchun agrotexnika qoidalariga amal qilish, irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini muntazam o'tkazish talab etiladi. Umuman, sug'oriladigan yerlarning 60 foizidan ko'p qismi u yoki bu darajada sho'rlangan. Muammoning ko'lami turli mintaq va viloyatlarda turlicha. Amudaryo va Sirdaryoning yuqori havzalarida yerning 10 foizi sho'rlangan bo'lsa, quyi havzalarida bu ko'rsatkich 80–90 foizni tashkil etadi. Buxoro, Navoiy va Sirdaryo viloyatlarida sho'rlanish ancha keng tarqalgan.

Atrof-muhitni muhofaza qilish harakati rejasini amalga oshirish davomida olingan ma'lumotlariga ko'ra, bu viloyatlarda yerlarning 40–50 foizi, O'zbekiston bo'yicha esa qariyb 200 ming gektari yuqori darajada sho'rlangan. Bunga, asosan sobiq ittifoq davrida yerni ommaviy ravishda o'zlashtirish, yer melioratsiyasiga etarli e'tibor berilmaganligi sabab bo'ldi.

Milliy boyligimiz yerdan samarali foydalanish – davr talabi. Yer unumdorligini oshirishning muhim omillaridan biri-tuproq eroziyasining oldini olish.

O'zbekistonda eroziyaga qarshi chora ko'rish juda katta ahamiyatga ega, chunki hozirgi vaqtda respublika bo'yicha 24,9 ming gektar qishloq xo'jalik yeri eroziyaga uchragan, shundan sug'oriladigan yerlarda 600 ming gektar, 1800 ming gektari suv va shamol eroziyasiga uchragan. Buning oldini olish bo'yicha o'z vaqtida yetarli chora-tadbirlar ko'rilmaganligi sababli qishloq xo'jaligi katta zarar ko'rmoqda. Masalan, suv eroziyasi natijasida turli jarayonlar sodir bo'lishi sababli doimiy ekin ekish rejasidan tushib qolgan yer maydoni oxirgi 10 yil ichida 6 ming gektardan oshdi. Shamol eroziyasi natijasida yiliga gektaridan 3–5 sentnerdan hosil yo'qotilmoqda.

Tuproq eroziyasining sodir bo'lishiga yerdan noto'g'ri foydalanish, eroziyaga qarshi yetarli darajada ish olib borilmaganligi sabab bo'lmoqda. Yerlarning sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi, yer kadastroriqali ularning sodir bo'lish sabablari, sho'rlanish va eroziyaga qarshi olib borilayotgan

ish hajmi har tomonlama o'rganilib, kartogramma va kartalarda aniq ko'rsatilishi va ularni bartaraf etish choralari reja asosida amalga oshirilishi lozim.

Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, eroziyaga qarshi chora ko'rish bilan birga ularning turli qurilishlar jarayonida ishdan chiqib, yaroqsiz bo'lib qolgan qismini tiklash, rekultivatsiya qilish va tashqi muhitni muhofazalashda juda katta ahamiyatga ega. Sababi shundaki, tuproq qidiruv, geologiya-razvedka, yer osti boyliklarini qazib olish, tuproq karyerlari, yo'l, kanal, gazoprovod elektr o'tkazuvchilari qurilishiga o'rnatilgan tartibda vaqtincha foydalanish uchun ajratib berilgan yerlar ko'p yillar davomida tashlandiq holga kelib, tashqi muhitni buzadi. Vaholanki, bunday yerlar qonun bo'yicha qurilish bitgandan so'ng bir oy ichida tiklanib (rekultivatsiya qilinib), oldingi holatiga keltirilgan holda egasiga topshirilishi kerak. Shu bois yer kadastri ishlari davomida bunday yerlarning miqdori, joylashgan joyi, tiklash uchun zarur bo'lgan hajmi kartografik hujjatlarda ko'rsatilib, ular bo'yicha yozma ravishda tegishli takliflar berilishi lozim.

Bunday xo'jasizlik qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kamayib, unumdorligi pasayib ketishiga va tashqi muhit yomonlashishiga olib kelmoqda.

Yer resurslari muhofazasini ta'minlash uchun yer kadastri hujjatlari asosida, yerlardan faqat belgilangan maqsadlarda foydalanish, tabiatni muhofaza qilishga oid talabalarni o'z vaqtida bajarish, yerni o'zboshimchalik bilan egallab olishga va ishlab chiqarish chiqindilari, oqava suvlari bilan ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, yerlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan obyektlarni joylashtirmaslik talab etiladi.

Nazorat savollari

1. Yer resurslaridan oqilona foydalanishda tashqi muhitni ta'siri nimalardan iborat?
2. Yer resurslaridan unumli foydalanish uchun ekologik jihatdan qanday ishlar bajarilishi lozim?
3. Tuproq eroziyasi, sho'rlanishi deganda nimalarni tushinasiz va ularni tashqi muhitga ta'siri nimalardan iborat?

degradatsiyasi (kamibag'allashuvi) kuchaydi, Orol bo'yi mintaqasi va boshqa hududlarda sharoit og'irlashdi. G'o'za, don va oziqa ekinlarining 25–30 foizi tuproq va iqlim sharoitlari noqulay maydonlarga joylashtirilishi natijasida ulardan o'ta past hosil olinmoqda. Yerning sho'rlanishi tuproq unumdorligini keskin kamaytirib yubormoqda. Tuproq sho'rlanishining oldini olish uchun agrotexnika qoidalariga amal qilish, irrigatsiya va melioratsiya tadbirlarini muntazam o'tkazish talab etiladi. Umuman, sug'oriladigan yerlarning 60 foizidan ko'p qismi u yoki bu darajada sho'rlangan. Muammoning ko'lami turli mintaq va viloyatlarda turlicha. Amudaryo va Sirdaryoning yuqori havzalarida yerning 10 foizi sho'rlangan bo'lsa, quyi havzalarida bu ko'rsatkich 80–90 foizni tashkil etadi. Buxoro, Navoiy va Sirdaryo viloyatlarida sho'rlanish ancha keng tarqalgan.

Atrof-muhitni muhofaza qilish harakati rejasini amalga oshirish davomida olingan ma'lumotlariga ko'ra, bu viloyatlarda yerlarning 40–50 foizi, O'zbekiston bo'yicha esa qariyb 200 ming gektari yuqori darajada sho'rlangan. Bunga, asosan sobiq ittifoq davrida yerni ommaviy ravishda o'zlashtirish, yer melioratsiyasiga etarli e'tibor berilmaganligi sabab bo'ldi.

Milliy boyligimiz yerdan samarali foydalanish — davr talabi. Yer unumdorligini oshirishning muhim omillaridan biri-tuproq eroziyasining oldini olish.

O'zbekistonda eroziyaga qarshi chora ko'rish juda katta ahamiyatga ega, chunki hozirgi vaqtda respublika bo'yicha 24,9 ming gektar qishloq xo'jalik yeri eroziyaga uchragan, shundan sug'oriladigan yerlarda 600 ming gektar, 1800 ming gektari suv va shamol eroziyasiga uchragan. Buning oldini olish bo'yicha o'z vaqtida yetarli chora-tadbirlar ko'rilmaganligi sababli qishloq xo'jaligi katta zarar ko'rmoqda. Masalan, suv eroziyasi natijasida turli jarayonlar sodir bo'lishi sababli doimiy ekin ekish rejasidan tushib qolgan yer maydoni oxirgi 10 yil ichida 6 ming gektardan oshdi. Shamol eroziyasi natijasida yiliga gektaridan 3–5 sentnerdan hosil yo'qotilmoqda.

Tuproq eroziyasining sodir bo'lishiga yerdan noto'g'ri foydalanish, eroziyaga qarshi yetarli darajada ish olib borilmaganligi sabab bo'lmoqda. Yerlarning sho'rlanishi, eroziyaga uchrashi, yer kadastri orqali ularning sodir bo'lish sabablari, sho'rlanish va eroziyaga qarshi olib borilayotgan

ish hajmi har tomonlama o'rganilib, kartogramma va kartalarda aniq ko'rsatilishi va ularni bartaraf etish choralari reja asosida amalga oshirilishi lozim.

Yerlarning meliorativ holatini yaxshilash, eroziyaga qarshi chora ko'rish bilan birga ularning turli qurilishlar jarayonida ishdan chiqib, yaroqsiz bo'lib qolgan qismini tiklash, rekultivatsiya qilish va tashqi muhitni muhofazalashda juda katta ahamiyatga ega. Sababi shundaki, tuproq qidiruv, geologiya-razvedka, yer osti boyliklarini qazib olish, tuproq karyerlari, yo'l, kanal, gazoprovod elektr o'tkazuvchilari qurilishiga o'rnatilgan tartibda vaqtincha foydalanish uchun ajratib berilgan yerlar ko'p yillar davomida tashlandiq holga kelib, tashqi muhitni buzadi. Vaholanki, bunday yerlar qonun bo'yicha qurilish bitgandan so'ng bir oy ichida tiklanib (rekultivatsiya qilinib), oldingi holatiga keltirilgan holda egasiga topshirilishi kerak. Shu bois yer kadastri ishlari davomida bunday yerlarning miqdori, joylashgan joyi, tiklash uchun zarur bo'lgan hajmi kartografik hujjatlarda ko'rsatilib, ular bo'yicha yozma ravishda tegishli takliflar berilishi lozim.

Bunday xo'jasizlik qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer maydonlari kamayib, unumdorligi pasayib ketishiga va tashqi muhit yomonlashishiga olib kelmoqda.

Yer resurslari muhofazasini ta'minlash uchun yer kadastri hujjatlari asosida, yerlardan faqat belgilangan maqsadlarda foydalanish, tabiatni muhofaza qilishga oid talabalarni o'z vaqtida bajarish, yerni o'zboshimchalik bilan egallab olishga va ishlab chiqarish chiqindilari, oqava suvlari bilan ifloslanishiga yo'l qo'ymaslik, yerlarning holatiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan obyektlarni joylashtirmaslik talab etiladi.

Nazorat savollari

1. Yer resurslaridan oqilona foydalanishda tashqi muhitni ta'siri nimalardan iborat?
2. Yer resurslaridan unumli foydalanish uchun ekologik jihatdan qanday ishlar bajarilishi lozim?
3. Tuproq eroziyasi, sho'rlanishi deganda nimalarni tushinasiz va ularni tashqi muhitga ta'siri nimalardan iborat?

4. Davlat yer kadastrini yuritish tartibi

«Kadastr» lotincha so'z bo'lib, «Soliqqa tortiladigan ashyolar ro'yxati» ma'nosini anglatadi. Dastlab kadastr yer solig'i manbaiga doir kitob (reestr) sifatida tushunilgan. Keyinchalik u davlatning hisobga olish-baholash tadbirlari tuzumini ifodalaydigan bo'ldi.

Har bir mamlakatda kadastr rivoji o'z sharoitlari va ananalariga asoslanadi, shuning uchun jahonda aynan bir hil kadastr tuzumini topish mumkin emas.

Hozirgi kunda yer kadastrining tabiiy ahvoli, xo'jalik va huquqiy holati to'g'risidagi mutassil yangilanib turuvchi ishonchli ma'lumotlar tizimi hisoblanadi.

Davlat yer kadastrini yuritish quyidagi ishlar natijasida ta'minlanadi:

- aerokosmik, agrokimyo, topografiya — geodeziya, kartografiya, tuproqshunoslik, geobotanikalarga va boshqa izlanishlar, tadqiqotlar o'tkazish, yerlarni miqdor va sifat jihatidan hisobga olish va baholash, yuridik va jismoniy shaxslarning yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarini davlat ro'yxatiga olish;

- yer maydonlarining miqdori va ulardan foydalanish to'g'risidagi hisobotni tuzish;

- joriy tadqiqotlar, fazodan turib suratga olishlar hamda yer monitoringi hujjatlaridan foydalangan holda yer kadastr ahborotlariga oid ma'lumotlar majmuini yaratish va tartibga solib turish.

Bu tadbirlarni amalga oshirish asosan yerlarning tuproq-iqlim sharoitlari, meliorativ holati, tuproq unumdorligini, yer, suv resurslaridan foydalanish darajasi to'g'ri aniqlanishiga bog'liq.

Yer kadastr tashkilotlar, muassasalar va korxonalar hamda shaxslar foydalanayotgan yer uchastkalari va ularning sifati to'g'risidagi ma'lumotlar asosida yer solig'i miqdorini belgilash talablariga to'la javob beradigan aniq ma'lumotlardan iborat bo'lishi zarur.

Shuning uchun hozirgi olib borilayotgan yer kadastr ma'lumotlariga quyidagi qo'shimchalarni kiritilishi, maqsadga muvofiq:

- sug'oriladigan va lalmi yerlarni ball bonitetlariga va tuproq turlariga ko'ra, taqsimlash, yaylov yerlarini esa, zonalarga, yaylov turlariga va hosildorligiga qarab taqsimlash. Bu tartib yer uchastkalaridan foydalanganlik bo'yicha yer solig'i miqdorini to'g'ri belgilash imkoniyatini beradi;

- yerning sifatini aniqlash asosida birinchi o'rinda qishloq xo'jaligini rivojlantirish maqsadida yuqori hosil beradigan, sug'oriladigan yerlarni ajratish;

- qishloq xo'jaligini kelajakda rivojlantirish, qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yerlardan turli qurilishlarga ajratilgan yerlarni o'rnini qoplash maqsadida kelajakda xo'jaliklardagi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini, lalmi, yaylov yerlarda umumiy holatini yaxshilash, imkoniyatga qarab shu yerlar va ichki zaxiralar hisobiga ekin maydonlarini kengaytirish hozirgi qo'yilgan talablarga to'liq javob beradi. Buning uchun ularning sifati yaxshilanishi, suv bilan ta'minlash imkoniyati va unumdorlik darajasini belgilovchi xususiyatlari aniqlanishi kerak.

Hozirgi yer kadastri mazmuni O'zbekiston Respublikasi «Davlat yer kadastri» Qonuni va «Yer kodeksi» asosida olib borilayotgan yer islohoti va ko'p tarmoqli yerga egalik qilish va yerdan foydalanish yo'nalishlarini keng ravishda ifodalash bo'yicha qo'shimcha o'zgartirishlar talab qiladi. Chunki u hozirgi zamon talablariga to'liq javob bermaydi. Shuning uchun sistematik ravishda va hamma joylarda yerlar ro'yxatdan o'tkazilishi va yerni baholash ishlari kartalarda tuproq sifati va iqtisodiy bahosiga ko'ra, bo'lib ko'rsatilishi kerak. Xo'jaliklardagi har bir kontur bo'yicha to'liq ma'lumot bo'lishi shart, chunki «Yer kodeksi»ga binoan pudratni, dehqon xo'jaligini va ijaradagi fermer xo'jaliklarini rivojlantirish nazarda tutilgan.

Bu qonun talablaridan kelib chiqqan holda Sirdaryo viloyati Sayxunobod tumani Sh. Rashidov nomli qayta tashkil etiladigan qishloq xo'jaligi korxonasi negizida fermer xo'jaliklari tuzish loyihasi Vazirlar Mahkamasining 1999-yildagi 543-sonli «1998-1999-yillarida qishloq xo'jaligi korxonalari sanatsiyasi natijalari va qishloq xo'jaligidagi islohotlarni yanada chuquqrlashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi 543-Qaroriga asosan ishlab chiqildi.

Loyihani ishlab chiqishdan maqsad-qayta tashkil etiladigan qishloq xo'jalik korxonalari negizida fermer xo'jaliklari tashkil etish uchun yer fondini yangidan taqsimlash yuzasidan haqiqiy va texnik asoslangan takliflar tayyorlashdir.

Loyiha qayta tashkil qilingan qishloq xo'jaligi korxonalarida o'tkazilgan yerlarni ro'yxatdan o'tkazish (xatlash), tuproq qidiruv, bonitirovka va iqtisodiy baholash bo'yicha amalga oshirilgan ishlar natijalariga asosan yaratiladi.

Shirkat, fermer va boshqa xo'jaligini tashkil etish loyihasining asosiy masalalarini yechishda bosh reja va davlat dasturlarida ko'zda tutilgan yer fondidan foydalanishning mavjud holati, aholi punktlari, dehqon xo'jaliklarini rivojlantirish istiqbollari ta'minlash uchun yer maydonlariga bo'lgan ehtiyoji, irrigatsiya-melioratsiya va yo'l shoxobchalari hamda qurilish obyektlari, mavjud cheklovlar, servitutlar, shuningdek, yerdan foydalanish va yerni foydalanuvchilarga biriktirishning boshqa shart-sharoitlari hisobga olinadi.

Yer resurslarining miqdor va sifat holati taqsimoti va ulardan foydalanishi bo'yicha oldinga qo'yilgan ma'lumotlar to'plami bo'yicha ishlar muvaffaqiyatli hal qilinishida tegishli ko'rsatkichlar-miqdor, vaqt davomida o'zgarishini (monitoringini) bevosita nazorat qilish barcha kadastr ishlarini EHM asosida avtomatlashtirishga yo'l ochib berishi lozim.

O'zbekiston Respublikasining «Yer kodeksi» va «Davlat yer kadastr», «Dehqon xo'jaligi to'g'risida»gi, «Fermer xo'jaligi to'g'risida»gi, «Shirkat xo'jaligi to'g'risida»gi Qonunlari va yer munosabatlariga aloqador boshqa qonun va qarorlarga asosan teng ravishda keng tarmoqli xo'jaliklar tashkil qilinishi lozim. Buning natijasida, yerga egalik qiluvchi, yerdan foydalanuvchi xo'jaliklarning chegaralari keskin o'zgaradi. Bu esa ularni tezkorlik bilan tiklash, foydalanilayotgan yer miqdori hisobotini va yerni baholash ishlariga aniqlik kiritilishini talab qiladi.

Nazorat savollari

1. Davlat yer kadastrining bajarishdan maqsad nima?
2. Yer kadastr oldiga qo'yilgan talab nimalardan iborat?
3. Davlat yer kadastr hujjatlari asosida nimalarni hal qilish mumkin?
4. Respublika bo'yicha necha hil davlat kadastrlari yuritiladi va ularni bir-biri bilan bog'liqligi nimada?
5. O'zbekistonda yer kadastr nechanchi yildan boshlab amalga oshirilgan va ungacha qanday ishlar bajarilgan?
6. Yer kadastrining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati nimalardan iborat?

7. Yer kadastrining yerni (tuproqni) muhofaza qilishdagi ahamiyati nimalardan iborat?

8. Yer kadastri ishlari qanday yo'l bilan amalga oshiriladi?

9. Davlat yer kadastri ishini amalga oshirishdagi davlat boshqaruv organlari kimlardan iborat?

10. Vazirlar Mahkamasining vakolatiga nimalar kiradi?

11. Mahalliy davlat hokimiyatlarining vakolatlari nimalardan iborat?

12. Davlat yer kadastrini amalga oshiruvchi tashkilot va uning vazifalari?

13. Davla yer kadastrini amalga oshiruvchi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va Davlat kadastrlari qo'mitasining tarkibi, qismi va vazifasi nimalardan iborat?

14. Yer kadastrining tarkibiy qismi nimalardan iborat?

4-§. Davlat yer kadastri ishini bajarish uchun xo'jaliklar bo'yicha kartalar yaratish va maydonlarni hisoblash tartibi

1. Umumiy qoidalar

O'zbekiston Respublikasi hududidagi yer munosibatlariga aloqador bo'lgan barcha ishlar yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchi xo'jaliklarning karta hujjatlari asosida olib boriladi. Jumladan, davlat yer kadastri yerni baholash, yer miqdorining hisobini har bir yerga egalik qiluvchi, yerdan foydalanuvchi shirkat, dehqon fermer xo'jaliklari bo'yicha olib borish, monitoring ishini bajarish va boshqa turli loyiha-qidruv ishlarini bajarishda hamda turli sohalar bo'yicha ixtisoslashtirilgan xo'jalik, tuman, viloyatlar bo'yicha turli masshtablardagi kartalarni yaratishda asosiy manba vazifasini bajaradi.

Karta-aeroplardan turib suratga olish usulida, fotosuratlardan foydalanilgan holda maxsus fotoplanshetlar asosida tayyorlanadi. Ular sug'oriladigan hududlar bo'yicha 1:10000, lalmi hududlar bo'yicha (aynan) xo'jalik yer maydonining katta-kichikligiga qarab 1:25000, 1:50000, fermer xo'jaliklari bo'yicha 1:5000 masshtablarda tayyorlaniladi (3-rasm).

Bu aerofotosuratlar asosida tayyorlangan fotoplanshetlarda yerlarni aniqlash jarayonida shu joydagi konturlardagi ma'lumotlarni aniqlanib, fotoplanshetlarga shartli belgilar asosida chizib olinadi.

Yerlarning joylashishini aniqlab, borliq ma'lumotlari tushirilgan fotoplanshetlarga aniqlik kiritish jarayonida shu joydagi konturlar (ma'lumotlar) aniqlanib, fotoplanshetlarga shartli belgilar bilan chizib olinadi.

Yerlarning joylashishini aniqlab, borliq ma'lumotlar tushirilgan fotoplanshetlardagi ma'lumotlar vaqt o'tishi natijasida yerlarning joylashishi bo'yicha oxirgi ma'lumotlarga nisbatan 50 foizga o'zgargan holdarda fotoplanshetdagi o'zgarishlarni to'g'irlashga ruxsat beriladi.

Aniq shakillanmagan yoki yangi paydo bo'lgan va shu joydagi boshqa obyektlar tasviri imkoni bor har qanday usullar bilan aniqlangan shaklda tushiriladi.

Kontur va obyektlar joylarini qidirib topish, ularni tanib olish, chegaralarini aniqlash (deshifrovkalash) hamda noaniqliklarini aniqlash ishlari dala sharoitida bajaraladi.

Fotoplan tasvirlanmay kolgan, ammo joylarda aniqlangan ob'ektlar, kontur va chegaralar ham barcha qulay usullar bilan chizib olinadi.

Aralash (kombinatsion) tartibda aniqlangan shakllar aerofotosurat materiallaridagi kontur va obyektlar joylarining aniqligi hamda asliga to'g'ri kelishi shubhasizlarini hona (kameral) sharoitida, aniqlanishi zarur bo'lgan, qolgan kontur va obyektlar joylarini dala sharoitida aniqlab olishni nazarda tutadi.

Xonada aniqlangan shakllarning umumiy hajmi fotoplan sifati va bajaruvchining ishlab chiqarish tajribasiga bog'liq bo'ladi.

Ish bajarilayotgan ob'ekt miqyosidagi qishloq xo'jaligi maqsadida foydalanilayotgan barcha yerlar, yerdan foydalanuvchi va yerga egalik qiluvchi qishloq xo'jaligi korxonalari, yordamchi dehqon, fermer xo'jaliklari va boshqalar, zaxira yerlari, o'rmon va suv fondi yerlari, aholi yashaydigan barcha qishloq joylari aniqlanmog'i lozim.

Shahar va shaharcha yerlari, sanoat, transport, aloqa, mudofaa va boshqa maqsaddagi yerlar aniqlanmaydi, faqat plan materialanga ularning tashqi chegaralari chizib olinadi, xolos.

2. Yer turlari chegaralarini aniqlash

Quyidagi chegaralar joylarda aniqlanib, tegishli shartli belgilar bilan plan-karta materiallarga chizib olinishi lozim:

- Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlar;
- ma'muriy tumanlar;
- shahar va shahar tipidagi qo'rg'onlar;
- yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchilar.

Respublika davlat chegarasi aniqlanmaydi.

Chegara belgilari o'rnatilmagan yoki o'rnatilgan belgi joylari buzulib ketgan, ma'muriy chegaralar, mavjud yuridik hujjatlar bo'yicha plan asoslarga tushirib olinadi.

Yuridik hujjatlar bo'lmagan taqdirda bu chegaralar yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchilarning mavjud plan materiallaridagi chegaralaridan ko'chirib chiziladi va bu haqda shartli belgilar ustuniga alohida yozib qo'yiladi. Bu yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchilar chegaralarini to'g'ri aniqlashning eng asosiy elementlaridan biridir.

Dala ishi boshlanguncha ishlash obyekti hududidagi barcha yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchilar chegaralari tarixiy materialga qalamda chizib olinadi. Shu bilan birga, tegishli yer tuzish hujjatlari bilan faqat yuridik kuchi rasmiy tasdiqlangan, texnik to'g'ri materiallardan olingan chegaralar, plan asosga tushirib olinadi.

Dala ishi bilan aniqlash davrida, chegara belgilari va chegaraning chiziqli shakllari oldindan plan materiallarda aks ettirilgan tabiiy topoelementlar bilan solishtirilib tekshiriladi. Agarda xo'jalik chegarasi chiziqli topoelementlar (yo'l, zaur, ariq, daryolar va hokazo) bo'lsa, ular ayni tabiiy holi bo'yicha plan materiallarga chizib olinadi. Oldingi tasvirlangan chegaradan farq qilgan hollarda esa har ikkalasi sinchiklab tahlil qilinib aniqlanadi.

Joylardagi mavjud burulish nuqtalar (punktlar) hisoblanuvchi chegara belgilari quyidagicha aniqlanib, plan asosga tushiriladi:

- xo'jalik chegarasi burilish nuqtalarining koordinatalari fotoplan asosi bir xil nomlangan bo'lsa, chegaralar tizimi fotoplanga koordinatalar bo'yicha chizib olinadi;

- koordinatalari aniq bo'lmagan taqdirda, aerofotoplanlarda ko'rinib turgan, chiziqli topoelementlar bilan o'tuvchi chegaralar qismi aniqlanadi, barcha burilish nuqtalari aniqlanib, joylardagi mos kelganlariga ustma-ust tushiriladi. Agarda burilish nuqtalarini ko'z bilan chamalash (визуально) imkoni bo'lmasa, ularning joylanishi gcodezik o'lchash yo'li (to'g'ri va teskari hamda chiziqli o'lchash va boshqa usullar) bilan aerofotoplanlarga quyidagicha belgilab olinadi:

- agarda chegaralar rasmiylashtirilgan aniq hujjatlarga asosan chizilgan va hanuz o'zgarmagan bo'lsa, oldingi yillardagi ana shunday materiallardan ko'chirib olish yo'li bilan;

- burilish nuqtalarining joylarda o'rnatilgan alomatlari va planda ko'rsatilgan o'rinlari hamda burilish nuqtalari joylarda yo'q bo'lib ketgan bo'lsa, chegaradosh yer egalari va yerdan foydalanuvchilar vakillarining ko'rsatuv bo'yicha belgilanadi.

Chegaralar manfaatdor yer egalari va yerdan foydalanuvchilar vakillari ishtirokida tekshiriladi.

Rasmiy chegara amaldagi chegaradan farq qilganda va unga o'zaro norozilik bo'lmaganda, planga amaldagi (tabiiy o'rnatilgan) chegara chizib olinadi.

O'zaro norozilik tug'ilganda esa planga vaqtincha manfaatdor taraflar taklif etgan barcha chegara holatlari chizib olinadi.

Bu holda chegaraning oxirgi yakuniy holati amaldagi Nizomga asosan, yer tuzuvchi tashkilotlar tomonidan belgilanadi (1-shakl).

Rozilik va norozilik bilan, shuningdek, yangi yer egalari va yerdan foydalanuvchilar tashkil qilish yoki eskisini bekor qilish kabi chegaraning har qanday o'zgarishi haqida, chegaraning o'zgargan qismi nusxasi bilan dalolatnoma tuzilib, buyurtmachiga beriladi va shular yer tuzish ishlari olib borish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

Agar chegaraning burilish nuqtalari chiziqli toposhakllarning quruqlikdagi yo'nalish yoki davomining tutash joylariga (kesishgan) to'g'ri kelsa, bunday burilish nuqtalari koordinatalaridan aniqlab olinadi. Quruqlikdagi chegaraning burilish nuqtalari fotoplardan, grafik ko'chirib olinadi.

Barcha aholi yashaydigan qishloq joylari chegaralari aniqlanishi lozim.

Agarda aholi yashaydigan qishloq joylarining chegarasi o'rnatilgan materiallari mavjud bo'lsa, bulardan barchasining chegara chizig'i ana shu materiallardan plan asosga tushirib olinadi.

Agarda aholi yashaydigan qishloq joylari chegarasining burilish nuqtalari mavjud bo'lib, quruqlikdagi yo'nalishi bo'yicha joylashgan bo'lsa, ularning koordinatalari plandan ko'chirib olinadi va dalolatnomaga qo'shib qo'yiladi.

Aholi yashaydigan qishloq joylari qamrovi ichidagi ko'chalar, tor va berk ko'chalar, chorraha va muyulishlar, maydonlar, sug'orish va zovurlar tarmoqlari, fermer va dehqonlar foydalanadigan yerlar, foydalanib bo'lmaydigan tepaliklar, jarliklar, qulab tushgan va boshqa yerlarni ham qo'shib, qurilish, shuningdek, fermer xo'jaligi uchun zarur yerlar chegyeralariga aniqlik kiritiladi. Ayni vaqtda maktab, shifoxona, har xil tashkilot va mahkamalar foydalanadigan yer uchastkalarining holati aniqlanmaydi.

Nazorat savollari

1. Yer turkumlarining atamalari nima maqsadda va qaysi sohalarda ishlatiladi?

2. Sug'orib va sug'ormay ekin ekadigan yerlar deganda va bo'z yerlar deganda nimalarni tushinasiz?

3. Ko'p yillik daraxtzorlar deganda va bog'lar deganda nimalarni tushunasiz?

4. Suv bilan ta'minlangan yaylov yerlarga qanday yerlar kiradi?

5. Ihota daraxtzorlari nima maqsadda tashkil qilinadi?

O'zbekiston Respublikasi Toshkent viloyati Bo'ka tumani
«Gulbog'» fermer xo'jaligi yerlarining plani

Sanoat korxonalari yer uchastkalaridagi o'zgalar foydalanayotgan: zavodlar, saroylar, yoqilg'i omborxonalari, elektr taqsimlash, nasos stansiyalari va boshqalarning yer maydonlari chegaralari aniqlanmaydi. Ularning ichki holati aniqlanadi.

Qishloq joylari holati elementlariga aniqlik kiritishda barcha yashash joylari, uylar, chizib olingan, qurilib bitirilgan mavzalar qismi ajratiladi, shu bilan birga mavze aylanasi (perimetri) bo'yicha joylashgan qurilishlar aniqroq, ichkarisida joylashganlar esa chamalab chizib olinadi.

Shahsiy foydalanishdagi tomorqa yer uchastkalari o'rtasidagi chegaralar, mayda sug'orish tarmoqlari va shu tomorqa yerlaridagi elementlar o'rnatilgan to'siq va devorlar, qurilishlar, ekinlar va ko'p yillik daraxtzorlar joylashishi aniqlanishga molik bo'lmasa-da, ulardagi barcha qishloq xo'jaligi ekinlari «T» bilan belgilanadi.

Mabodo tomorqa uchastkalarining to'siq va devorlari, sug'oriladigan qismi, uvatlari, aholi yashaydigan qishloq joylarining yoki shaxsiy tomorqa yeri bilan fermer yerlarining chegarasi bo'lib hizmat qiladigan hollarda, topoelementlar joylashgan joy aniqlanishi zarur.

Aholi yashaydigan qishloq joylarining nomlari, albatta, yozib qo'yilishi lozim.

Qishloq hududidan tashqarida joylashgan xo'jalik qurilishlari fermalar, omborlar, dalashiponlari vaboshqalar xuddi qishloq joylari kabi ferma, ombor, dalashiplari vahokazo tariqasidaizohli nomlar bilan aniqlanadi.

Xutorlar ham xuddi aholi yashaydigan qishloq joylari kabi asosda aniqlanadi.

Yo'l tarmoqlari, ularning to'plami va qaysi sinfga kirishi ko'rsatilmasdan, rejaning asos masshtabida joylashgan joy aniqlanadi va ularni egallagan maydon hisoblab chiqiladi. Vaqtinchalik yo'llarning joylashishi aniqlanmaydi.

Yo'lning ikki yonida yo'l bo'yiga ajratilgan yerlar kameral sharoitda texnik ishonchli hujjatlardan ko'rib olinadi, shu davrda yo'l bo'yi yerlaridagi barcha qishloq xo'jaligi ekinlari va boshqa elementlar holati tegishli Nizom talabida aniqlanadi.

Agarda yangi qurilayotgan yo'l trassasi joyi oxirigacha belgilangan bo'lsa, bunday qurulishning tugallanmagan yo'llar joylashgan joyi aniqlanadi.

Yo'llarda mavjud quyidagi elementlar aniqlik kiritish jarayonida ko'rsatiladi:

- barcha turdagi transportlar to'xtash va nazorat joylari;
- yo'l bilan kanallar kesishgan joylardagi yo'l ostidan suv o'tkazuvchi quvirlar;
- yo'l bo'yidagi ekin ekilgan daraxt va o'rmon qatorlari.

Yo'llar va yo'l yoqasidagi inshootlar, amaldagi tabiiy o'lchami bo'yicha chizib olinadi. Planga chizib olinadigan yo'lning eni shu yo'l chetlaridagi ikkala suv ariqlari (kyuvetlar) o'rtasidagi oraliq bo'yicha olinadi.

Gidrografiya va gidrotexnik inshootlarini joylashgan joyini aniqlash va ularni chizib ko'rsatish:

- suv omborlari, daryolar, ko'llar, hovuzlar va boshqa havzalarining qirg'oq bo'yi chegarasi;
- ariqlar, zovurlar, yopiq suv o'tkazuvchi quvirlar va drenaj tarmoqlari, soylar, irmoqlar;
- daryolar o'rtasidagi orollar, suvi qurib qolgan daryolar, soylar, ko'llar, quruq ariqlar hamda botqoqliklar.

Yo'llarning yoz faslidagi o'rtacha turg'unlashgan sath chizig'i daryo, ko'l, hovuz va boshqa suv havzalarining qirg'oq bo'yi chegarasi deb qabul qilinadi.

Suvi qurib qolgan daryo, ko'l va boshqa suv havzalarining qirg'oq bo'yi chegarasi deb, shu havzalardagi oxirgi suv loyqalari, chiqindilari qoldirgan chiziqlar izlari qabul qilinadi.

Sug'orishning O'zbekiston qishloq xo'jaligi uchun alohida ahamiyati hisobga olinib, mavjud irrigatsiya tarmoqlarini atroflicha aniqlashga alohida e'tibor qaratilmog'i kerak: sug'orish tarmoqlarining nomlariga, ulardagi suv oqimining yo'nalishiga, suv yig'ish va suv taqsimlash nuqtalariga, ariq va zovurlarning yo'llari bilan kesishgan joylariga va hokazolar.

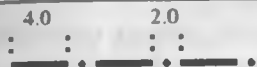
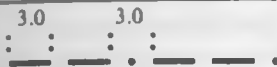
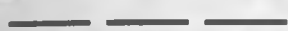
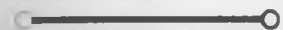
Planda eni 0,5 mm. gacha bo'lgan daryo va ariq-zovurlar tarmog'i bitta chiziq bilan, eni 0,5 mm. dan yuqori bo'lganlari esa ikkita chiziq bilan ifodalanadi.

O'zbekiston Respublikasi Toshkent viloyati Bo'ka tumani
«GULBOG'» fermer xo'jaligi yerlarining rejası

Chegaradosh yerlar izohnomasi

A dan B	gacha Oqqo'rg'on tumanidagi yerlar
B dan V	gacha «Farg'ona» nomli fermer xo'jaligi yerlari
V dan G	gacha «Navoiy» nomli fermer xo'jaligi yerlari
G dan D	gacha zaxira yerlari
D dan E	gacha o'zga yerlari
E dan J	gacha mollarni boqish yerlari
J dan Z	gacha tuman iste'molchilik jamiyatining bo'rdoqichilik bazasi
Z dan I	gacha yordamchi xo'jalik yerlari
I dan K	gacha bo'rdoqichilik xo'jaliklari
K dan L	gacha ferma xo'jaligi yerlari

Cegaralar

	davlatlar
	viloyatlar
	tumanlar
	yerdan foydalanuvchilar va o'zga uchastkalar
	fermer xo'jalik bo'limlar
	shahar chegaralari
	quruq chiziqli chegaralar

Mashtab 1:10 000

m 100 0 100 200 300 m

Bir santimetrda 100 m

Ariq va zovurlarning eni ulardan chiqarib tashlangan tuproq uyumlari egallagan yerni ham qo'shib aniqlanadi. Ariq tasviri ichiga ularning eni ko'ndalangiga yoziladi. Yozuv sig'magan taqdirda ariq-zovurlarni tasvirlovchi chiziq eni yozilgan joyida uzib qoldiriladi.

Ariq va zovurlar tarmoqlari yoni bo'ylab har 5-6 sm. da ulardagi suv oqimi yo'nalishini ko'rsatuvchi chiziq (strelka) chiziladi.

Zovur va drenaj tarmoqlariga sizib keladigan suvlar bitta tarafdin keladigan bo'lsa, tarmoqqa perpendikular qilib suv yo'nalishini ko'rsatuvchi shartli bitta chiziq chiziladi, agar har ikki tarafdin keladigan bo'lsa, bunday belgi har tarafiga qo'yiladi.

Dala sharoitida gidrografiya va gidrotexnik inshootlarning joylashishini aniqlashda, ularning amaldagi o'lchovlari hamda ular mintaqasi uchun ajratilgan yer maydonlari mavjud huquqiy va texnik

hujjatlarga asoslanib kameral usulda chizib olinadi. Mintaqa uchun ajratilgan yer ichidagi holatlar umumiy tartibda aniqlanadi.

Vaqtinchalik sug'orish tarmoqlari (o'q ariqlar) aniqlanmaydi.

Aniqlashga quyidagilar molikdirlar (2-shakil):

- suv taqsimlovchi moslamalar, to'g'on, darvozalar;
- suv chiqish joylari, quvirlar va novlar;
- burilish va oxirgi (kuzatish, suv yig'ish, drenaj) quduqlar;
- osmon va yer osti quvirlari, tarnovlari (akviduklar va dyukyerlar);

- sug'orish gidrantlari;

- nasos bekatlari (stansiyalari);

- vertikal drenajli va sug'orish quduqlari (skvajinalar);

- yer ustki tug'onlari;

- gidrometrik kuzatish joylari.

Gidrotexnik inshootlarning shartli belgisi inshootlar qaysi hujjatlar bo'yicha qilinganligidan qat'i nazar shu inshootlarning maqsadiga aniq javob bermog'i zarur.

Barcha qishloq xo'jaligi yerlari turlari bo'yicha aniqlanishi va tegishli shartli belgilar bilan chizib olinish lozim. Qishloq xo'jaligi yer turlari qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishda foydalaniladigan barcha yerlar kiradi.

O'rmon va butazorlar maydonini aniqlashda quyidagilar alohida kontur bilan ajratiladi: o'rmonlar, ularning nomlari ajratilmasdan, past bo'yli daraxtzorlar, yosh o'rmonlar — o'rmon ekinlari, o'rmonzor qoplami hosil qilmagan maydonlar: saksovul, xoda beruvchi daraxtzorlar, jarliklar bo'yidagi o'rmon, buta va qamishzorlar.

Qishloq xo'jaligida foydalanmaydigan yer turlariga qumliklar, chag'atlar-toshloq yerlar, sho'r taqirliklar va boshqa shu kabi yerlar kiradi.

Meliorativ holati yaxshilanayotgan yerlarga faqat yangidan meliorativ qurilishlar o'tkazilayotgan qishloq xo'jalik yerlari kiradi. Agarda meliorativ qurilish ishlari noqishloq xo'jalik yerlarida o'tkazilayotgan bo'lsa, bunday yerlar qurilish tugaguncha oldingi yer turi tarkibida hisobga olinadi.

Tabiiy relyef shakllaridan quyidagilar maydoni aniqlanadi va chizib olinadi: quriq o'zanlar, jarliklar, o'pqonlar, zovurlar, qoyalar, qumloqlangan, loyqalangan, tosh-shag'al va chag'atli aralashgan yerlar.

Sun'iy relyef shakllaridan quyidagilar aks ettiriladi: ko'tarmalar, to'g'onlar, tuproq va tosh uyumlari, xandaklar, terrasalar, alohida tepaliklar (sun'iy qo'rg'onlar) va chuqurliklar. Sug'oriladigan ekin yerlaridagi o'pqonlar alohida sinchkovlik bilan, ularning suv bilan croziyalanishi darajalari tasvirlangan holda ko'rsatilmog'i lozim.

Fotoplan masshtabida aks ettirish imkoni bo'lmagan har qanday holda ham o'pqon va jarliklarning eni ko'rsatiladi.

Planda quyidagilar ham o'z aksini topishi kerak: telefon va telegraf, shuningdek, yuqori kuchlanishli elektr uzatish tarmoqlari, gaz, suv va neft hamda neft mahsulotlari o'tkazuvchi quvirlar. Agarda bu muhandislik tarmoqlari plani asosida aks etmagan va ularni aniqlab chizib olinmasa, qishloq xo'jalik yerlari, shuningdek, boshqa elementlar konturlarini o'qib olish hamda mo'ljallash qiyinlashadi.

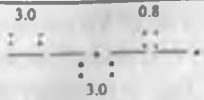
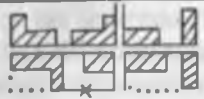
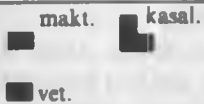
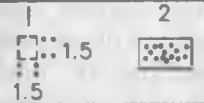
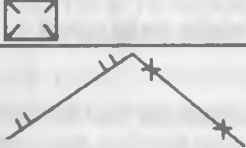
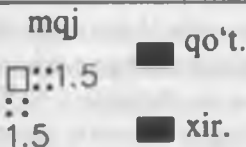
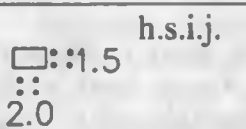
Aholi yashaydigan qishloqlar tashqarisida joylashgan quyidagilar ham aniqlanishi va belgilanishi zarur: qabristonlar, omborxonalar, elektr va suv uzatish, taqsimlash bekat va bekatlari, yakka turgan daraxtlar, yemirilgan va qulab turgan imoratlar, yaylovlardagi chorva mollari obyektlari (qishlik va yozlik qo'ton va qo'ralar, saroylar, quduqlar, skvajinalar) va shu joydagi boshqa obyektlar (2-shakl).

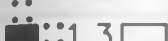
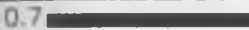
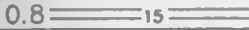
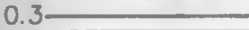
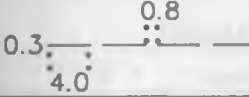
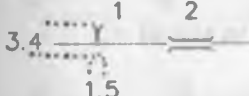
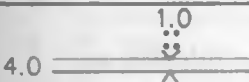
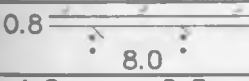
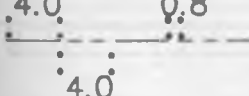
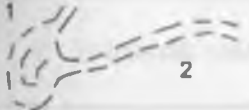
3. Dala sharoitida yerlarning turlari bo'yicha aniqlanishi va uni nazorat qilish

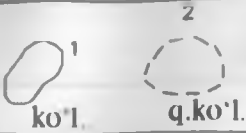
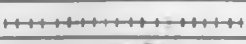
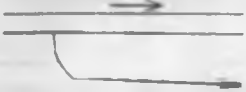
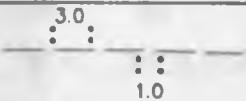
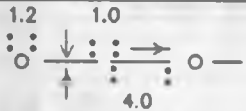
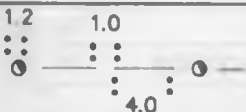
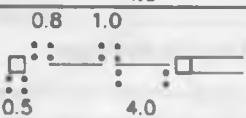
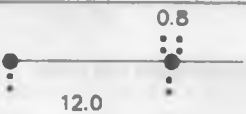
Dala sharoitida fotoplanga tushirish yoki yangilash me'yori bo'yicha bu ishlar va chizish ishlari, dala qidiruv ishlari bir kundan ortiq davom etishiga yo'l qo'yilmasligi kerak. Dala sharoitida chizish ishlari olib borishda asosiy e'tibor obyektlarning aniq joylashishiga va shartli belgilari to'g'ri qo'llanilishiga qaratilmog'i lozim. Belgilar 1:10000 masshtabli kartalar planlari uchun qabul qilingan umumiy shartli belgilar to'plamidan olinadi.

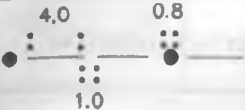
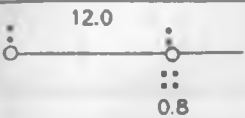
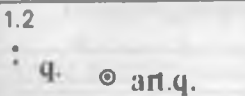
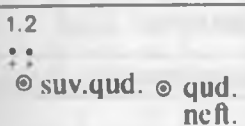
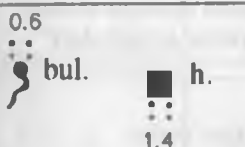
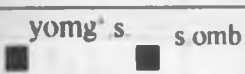
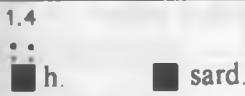
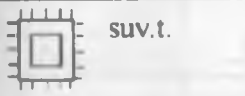
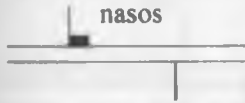
Aniqlash jarayonida shartli belgilarni oddiy, siyrak va simmetrik bo'lmagan holda joylashtirib chizish mumkin. Ammo shartli belgilar shakliga aniq rioya qilish va nomlar hamda raqamlar tushunarli bo'lmog'i kerak.

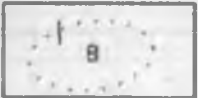
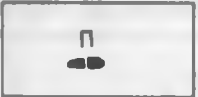
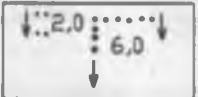
SHARTLI BELGILAR

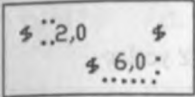
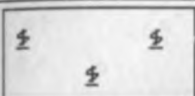
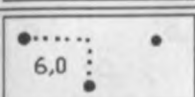
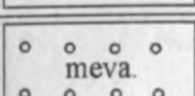
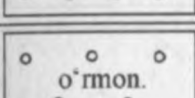
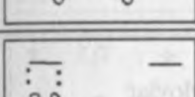
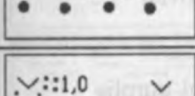
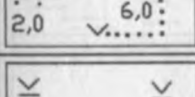
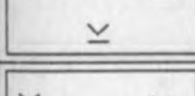
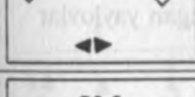
	Yerdan foydalanuvchilar chegaralari
	Aholi yashaydigan joylar va tomorqa yerlari
	Jamoa qurilishlari
	1. Vayronalar (xarobalar) 2. Buzilgan va chala buzilgan qurilishlar
	Dala shiypolari
	Sutchilik fermasi
	Parrandachilik fermasi
	Cho'chqachilik fermasi
	Qo'ychilik fermasi
	Ot fermasi
	Bostirmalar
	Devorlar va to'siqlar
	Mol qamaydigan joylar, qo'tonlar
	Hayvonlarga suv ichirish joylari

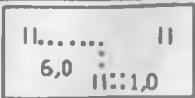
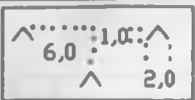
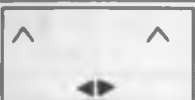
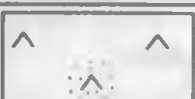
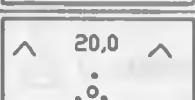
 h.qab.	Hayvon qabristonlari
 omb.	Omborlar
 suv.ch.st.	Suv chiqargish, suv o'tkazgich stansiyalar
 as.qut.j.	Asalari qutilari qo'yilgan joylar
	Temir yo'llar
	Yaxshilangan zamin yo'llari
	Qishloq ichidagi zamin yerlari
	Dala yo'llari
	1. Quvurlar 2. Ko'priklar
	Yo'l ostidagi suv o'tkazgich quvurlari
	Hayvonlar haydab o'tiladigan yo'llar
	Uvatlar
	Olib berilgan yer mintaqasi chizig'i
	1. Daryolar 2. Quriyotgan daryolar

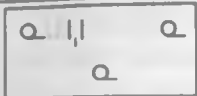
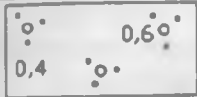
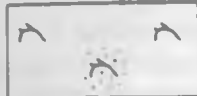
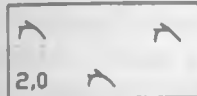
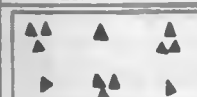
	1. Ko'llar 2. Quriyotgan ko'llar
	To'g'onlar va o'yilgan yerlar
	Cheklar, ko'tarmalar
	Yerusti kanallari
	Quyilayotgan kanallar
	Yerusti zovurlari
	Yerosti zovurlari va quduqlari
	Gidrantlar (jo'raklar) va yerosti suv omborlari
	Yerosti bilan suv olib o'tish inshooti
	Osma quvurlar
	Quruq ariqchalar
	Yer ustidagi suv o'tkazish tarmoqlari

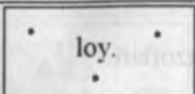
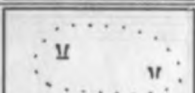
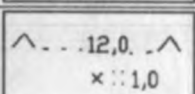
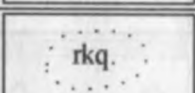
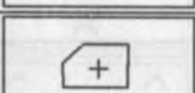
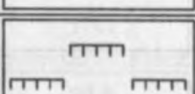
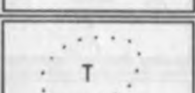
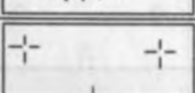
	Yer ostidagi suv o'tkazish tarmoqlari
	Tamovlar, lotoklar
	Quduqlar, artezian quduqlari
	Suv qudug'i, neft qudug'i
	Biloq, hovuzlar
	Yomg'ir suvi to'lgan chuqurlar, suv ombori
	Hovuzlar sardobalar
	Suv tindirgichlar
	Bir joyda turadigan nasoslar
	Quruq o'zanlar
	Jarliklar va suv yuvib ketgan joylar

	Balandliklar, tepaliklar va chuqurliklar
	Kovlangan joylar
	Yo'l va ariq labiga o'tqazilgan daraxt
0,6 	Ixota daraxtzorlari
0,6 0,4	Changalzor ixota daraxtzorlari
0,6 	Tut o'tkazilgan ixota daraxtzorlari
	Sug'oriladigan haydalma shudgor yerlari, konturlar tartibi va kontur chegaralari
 3.0	Lalmi haydalma shudgor yerlar
 П	Toshloq haydalma shudgor yerlar
 1,0 6,0	Ko'kalamzorlar
 is.xona	Issiqxonalar
 2,0 6,0	Sholipoyalar
 6,0 4,0	Bog'lar

	Uzumzorlar	
	Sug'oriladigan uzumzorlar	
	Tutzorlar	
	Mevali ko'chatzorlar	
	O'rmon ko'chatzorlar	
	Meliorativ tayyorgarlikdagi yerlar	
	Meva rezavorlar	
	Portov bo'z yerlar	
	Sug'oriladigan portov bo'z yerlar	
	Toshli portov bo'z yerlar	
	Butazor o'sgan portov bo'z yerlar	

	Lalmikor o'sgan portov bo'z yerlar
	Pichanzorlar
	Yaylovlar
	Toshloq yaylovlar
	Toshli yaylovlar
	Himoya qilingan qumli yaylovlar
	Saksovul o'sgan qumli yaylovlar
	Saksovul o'sgan qumloqdagi qumli yaylovlar
	Butazor o'sgan yaylovlar
	Siyrak o'rmon bilan qoplangan yaylovlar
	Botqoqlashgan yaylovlar

	O'rmonzorlar
	Butazorlar
	Qumloqdagi himoya darahazorlari
	Qumloqdagi himoya saksovul darahazorlari
	Saksovullar
	Qamishzorlar
	Botqoqlangan qamishzor
	Qamishli botqoqliklar
	Qumlar
	Mayda toshloqlar
	Tosh uyumlari

	Sathi toshloq yerlar
	Tosh to'plamlari
	Sathi loy yerlar
	Sho'rxok yerlar
	Zaxkash sho'r yerlar
	Sanoat chiqindilari bilan ifloslangan yerlar
	Rekultivatsiya qilinmagan yerlar
	Qabristonlar
	Terrassa qilingan yonbag'irlar
	Tomorqa
	Qishloq xo'jaligida foydalanmagan yerlar

Yer turlarini joyida aniqlash materiallaridagi barcha yozuvlar davlat tilida yoziladi.

Fotoplan trapetsiyasi sirtiga quyidagilar yoziladi:

- bir qismi fotoplan chegarasidan tashqarida qolgan aholi yashaydigan qishloq joylarining nomlari;
- hududining bir qismi fotoplan chegarasidan tashqarida qolgan, yer egalari va yerdan foydalanuvchilarning nomlari;
- barcha yo'llarning yo'nalishi (yaqinroq joylashgan aholi yashaydigan yirik qishloqning nomi).

Fotoplan quyidagi tartibda yakuniy jihozlanadi:

- fotoplan shimoliy romi (ramasi)ning chapni sirt tarafiga shu planga oid bo'lgan viloyat va tumanlarning nomi yoziladi.
- janubiy tomonining o'ng sirt tarafiga «200... -yilda» «O'zdavyerloyiha» ilmiy-loyiha instituti tomonidan aniqlangan deb yoziladi. Undan pastki qimiga ishni bajargan bo'limning nomi va mutaxassislari ismi-sharifi hamda vazifasi yoziladi. Misol uchun, «OSXAGI» aniqlash: ikkinchi darajali muhandis I. Majidov ishni qabul qildi: guruh rahbari B. Shokirov.

Fotoplanlarga aniqlik kiritish va chizib olish bo'yicha ish jarayoni, fotoplan romlarini o'zaro tutashtirish bilan tugallanadi. Fotoplan nomlari bo'yicha konturlarning tugallangan holati, guruh rahbari tomonidan tekshirilgan va qabul qilingan bo'lishi kerak.

Aniqlash bo'yicha bajarilgan ishlar nazorati bevosita joyida amalga oshiriladi, nazorat qiluvchi shaxs aniqlik kiritish jarayonida ushbu qo'llanma talablari to'g'ri va to'laligicha bajarilganligiga ishonch hosil qilmog'i kerak. Shu bilan birga asosiy e'tiborni qabul qilingan shartli belgilar to'g'ri qo'llanganligi, aniqlash elementlari aniq taniganligi, chegaralari to'g'ri chizganligi va chizib chiqish sifatiga qaratmog'i zarur.

Dala ishlarining joriy nazoratini quyidagi yo'llar bilan olib borish mumkin:

- fotoplan aniqlangan mustahkam nuqtalar orasidagi masofani o'lchov lentasi bilan nazoratli o'lchash: bu paytda, faqatgina elementlar holatining ushbu o'lchash yo'nalishi bilan kesishgan nuqtalari qayd etilmasdan, balki ushbu nazoratli o'lchash yo'nalishining ikkala tarafidagi konturlar ham aniqlanadi;
- fotoplan nazoratli tekshirish yo'nalishini belgilash va shu yo'nalishdagi barcha elementlarni qayta aniqlash;

Nazorat ishining hajmi, shu joydagi aniq sharoitdan kelib chiqqan holda, tanish ishni tekshiruvchi tomonda belgilanadi, ammo bu hajm, tanish ishini bajaruvchi tugallagan ishning 10 foizidan kam bo'lmashligi kerak. Tekshirilgan ishning natijasi dalolatnoma bilan rasmiylashtirilib, undan aniqlangan xato va amchiliklar ko'rsatiladi hamda ularni tuzatish tartibi va muddati haqida aniq ko'rsatma beriladi.

Aniqlash ishi bo'yicha tugallangan ishlar, albatta, shu ish bajarilgan joyga borilib, ish bajaruvchi (ijrochi)dan qabul qilinadi. Bunda ishni qabul qiluvchi joriy nazorat (tekshirish) payitida ko'rsatilgan xato-kamchiliklar tuzatilganligiga ishonch hosil qilmog'i va aniqlash o'tkazilgan obyektini umumiy maydonining kamida 5 foizida qaytadan (imkon qadar eng murakkab qismlarida) nazoratli tanlash ishi o'tkazmog'i zarur.

Shuningdek, aniqlash davridagi hujjatlarning ro'yxati va sifati, chegaradosh fotoplan romlari o'zaro tutashtirilib, ulardagi relyef elementlari va konturlarining o'zaro bog'langanligi tekshiriladi.

4. Maydonlarni hisoblash va konturlar bo'yicha qaydnomani tuzish

Tekshirish ishini bajarish bo'yicha tegishli dala qidiruv va kamyerall ishlar qabul qilingandan keyingina faqat fotoplan maydonlari miqdorini hisoblash amalga oshiriladi. Bu 16-jadvalda ko'rsatilgan.

Maydonlarni hisoblashning asosiy maqsadi quyidagilardan iborat:

- foydalanishdagi yerning umumiy maydonini aniqlash (aniqlik kiritish);
- yer egalari yoki undan fydalanuvchilar ixtiyoridagi maydonni konturlar bo'yicha aniqlash va yer turlarining qayidnomasini tuzish;
- tanish (aniqlash) ichki tugallangan hududdagi obyektlarning (viloyat, tuman, xo'jalik yoki biron qurilish inshooti va hokazo) umumiy maydonini aniqlash (aniqlik kiritish).

Maydonlar miqdorini hisoblash bo'yicha quyidagi tarkibdagi ishlar bajariladi:

- fotoplan alohida uchastkalarga (bo'laklarga) bo'lish va ularning umumiy maydonini hisoblash hamda hisoblangan maydonni fotoplan trapetsiyasi nazariy maydoniga bog'lanadi (muvofigqlanadi);
- yer egalari va yerdan foydalanuvchilar hududiy bir necha fotoplan joylashgan bo'lsa, ularning umumiy maydoni hisoblanib

(aniqlanib) chiqiladi va bu miqdor shu fotoplanlar nazariy maydonlari bilan bog'lanadi;

- mavjud (kadastr) konturlari soni tartib raqami bo'yicha belgilab (nomerlab) chiqiladi va fotoplanda ajratilgan bo'laklar (uchastkalar) ichidagi har bir konturning alohida maydoni hisoblanib, ularning yig'indisi shu bo'lak umumiy maydoni bilan bog'lanadi (muvofiqlashtiriladi), shundan keyingina yer turlarining qaydnomasi tuziladi;

- umumlashtiruvchi jadval (shaxmatka) tuziladi va shu bilan ish obykti umumiy maydoni aniqlanadi.

Barcha yer egalari va yerdan foydalanuvchilar hududidagi umumiy maydonni hisoblashdan oldin ularning chegarasini aniqlash payitida biron-bir o'zgarish bo'lmaganligiga ishonch hosil qilish uchun chegaralar va o'zgarishi mumkin bo'lgan barcha huquqiy hujjat hamda materiallar sinchkovlik bilan o'zaro solishtirib chiqiladi.

Xo'jalik ichiga joylashgan begona va o'z yeridan foydalanuvchilar o'rtasidagi chegaralar oxirigacha solishtirib chiqilgandan so'ng shu chegaralar bo'yicha yashil rangda ingichka (1mm) chiziq chizib chiqiladi.

Umumiy maydonni hisoblash uchun ajratiladigan bo'laklar chegarasi xo'jalik hududidagi tabiiy chegaralar bo'yicha joylashtiriladi. Bo'laklar (delankalar) maydani 200 ga dan oshib ketmasligi kerak. Bo'laklarning chegarasi sariq rang bo'yilib, tartib soni (nomyeri) rim raqamida yoziladi.

Bo'laklarning bog'langan (muvofiqlashtirilgan) maydonlari yig'indisi fotoplan trapetsiyasining nazariy maydoniga teng bo'lishi zarur.

Bo'laklar maydonini hisoblashda xatoga yo'l qo'yish mumkinlik doirasi (hisoblangan bo'laklar maydonlari yig'indisi va aniqlanish hisobga olingan fotoplan maydoni o'rtasidagi farq) miqdori 0,05 UR shaklli tenglama bo'yicha aniqlanadi. Bu yerda, R – fotoplan trapetsiyasining umumiy maydoni.

Joyida tanish hisobga olingan fotoplaning maydoni (amaldagi maydoni) trapetsiya maydonini hisoblash formulasi $((a+b)/2) \times h$ bo'yicha aniqlanadi. Trapetsiyaning shimoliy va janubiy romlarini hamda uning balandligini o'lchash shtangel-sirkuli yordamida

bajariladi. Fotoplan trapetsiyasining nazariy maydoni romlar o'lchovlari jadval va Gaus Kryugyer topografik nushalari trapetsiyasining maydoni bo'yicha aniqlanadi.

Xo'jalik hududi ichida joylashgan bo'laklarni bog'langan (muvofiglashtirilgan) maydonlarining yig'indisi shu xo'jalik maydonini hosil qiladi. Bu maydon davlat dalolatnomasi yoki boshqa yuridik hujjatlarga yozilgan maydon ko'rsatkichiga olib kelib bog'lanadi.

Agarda yangidan hisoblab chiqilgan maydon yerdan foydalanuvchilarning yuridik hujjatlaridagi (hududidagi) maydon o'rtasidagi farqat hisoblashda yo'l qo'yiladigan xatoning 2 barobariga (2,0, 0,5 UG) ko'paytirilgandagi ko'rsatkichdan oshib ketmasa, u holda yangitdan hisoblab chiqilgan maydon miqdori shu xo'jalikning oldingi maydoni ko'rsatkichiga tenglashtirilib bog'lanadi.

Ish ob'ektlari (tuman) bo'yicha umumiy maydonni aniqlash yo'li bilan amalga oshiriladi.

Bo'laklar maydonlari har bir xo'jalik bo'yicha hisoblanib, bog'lanib chiqilgandan so'ng ulardagi yer turlarining konturlari raqamlanadi, o'z navbatida bo'laklar ham raqamlanadi. Bunday paytda fotoplan romlari bo'lib qo'yilgan bitta konturning barcha bo'laklari bir xil raqamda bo'lishi shart.

Konturlar bo'yicha raqamlash va maydonlarni hisoblash, konturlarni biriktirishga e'tibor beriladi. Bir xil yer turidagi konturlar, shuningdek, ular orasiga kirib qolgan boshqa turdagi mayda-mayda konturlar, uzluksiz topoelementlar (ariq, zovur-drenaj tarmoqlari, yo'l-jarliklar va hokazo) bilan bo'linib, qolgan konturlar yagona yaxlit konturga biriktiriladi. Bu yer turlari maydonining yig'indisi esa konturlar bo'yicha hisoblash jadvalining tegishli ustunlarida 1 qator qilib yoziladi.

Yaxlit konturga birlashtirilgan konturlarning chegarasi ustidan qisqa shtrixlar bilan chizib qo'yiladi.

Konturlar chegarasi bo'yicha o'tuvchi va tasviri planlarda bir chiziq bilan chizilgan ariq, yo'l-drenajlar, alohida raqamlanmaydi, ularning maydoni chegaradosh konturlarga yarim miqdorda qo'shib hisobga olinadi. Agarda chegaradosh konturlar chegarasi bir vaqtda ham ariq,

ham yo'l bo'yicha o'tsa, unda ariqning maydoni bir konturga qo'shib hisoblanadi. Yo'l esa ikkinchi kontur maydoniga qo'shib yoziladi.

Boshqa yerdan foydalanuvchi sifatida xo'jalik yer maydonidan chiqarilgan yoki planda ikki parallel chiziq bilan ifodalangan barcha yo'llar, ariqlar, zovurlar va shu kabilar har qaysisi alohida o'zi egallagan kontur raqami va maydoniga ega bo'lishi kerak.

Konturlar chiziq o'lchov birligi sifatida yer maydonining texnologik (kadastr) uchastkasi hisoblanib, barcha yerni baholash va monitoring ishlari uchun xizmat qilganligi sababli ularning oldingi konturlari chegarasi va raqamlari saqlab qolinmog'i lozim. Moboda ayrim konturlar chegarasi va raqamlanishini o'zgartirish zarurati tug'ilsa, ishchi nusxa qurish qog'oziga (voskovka) ham oldingi, ham yangi chegara chiziladi, raqamlari esa yozib qo'yiladi.

Hisoblangan konturlar maydonining to'g'riligi shu konturlarga kiruvchi bo'lakning bog'langan (muvofiqlashtirilgan) maydoniga taqqoslab aniqlanadi. Bunda farq 0,08 UR miqdoridan oshib ketmasligi kerak. Bu yerda R-bo'lakning bog'langan maydoni bo'lib, u birinchi va ikkinchi shakllardan olinadi.

Konturlarning 0,1 gacha yaxlitlashtirib bog'langan (muvofiqlashtirilgan) maydon shu bo'lakning bog'langan maydoniga to'g'ri kelishi uchun yaxshilashtirish va bog'lash bir vaqtda bir xil miqdorda bajariladi.

Biriktirilgan yaxlit konturga kiruvchi yer turlarining maydoni ham 0,1gacha yaxlitlashtirilib, yig'indisi shu biriktirilgan konturning bog'langan maydoniga tenglashtiriladi.

Yaxlitlashtirishda maydon miqdori 0,05 dan 0,09 gacha 0,1 deb olinadi, 0, 0,5 dan past bo'lsa, tashlab yuboriladi.

Quyidagilar qisqartirilib yozilmaydi va maydonlari 0,1 gacha yaxlitlashtirilmaydi:

- aholi yashaydigan qishloq va qo'rg'onlarda joylashgan kichik-kichik maydonchalar jamlanganda;

- qishloq xo'jaligi ekinlari orasida tarqoq joylashgan kichik-kichik mevali bog'lar, tokzorlar, tutzorlar, issiqxonalar va shu kabi boshqa ko'p yillik qimmatli ekinlarning maydonchalari aniqlanganda.

Bir xo'jalik hududidagi yerdan foydalanuvchi boshqa xo'jalik (yerdan foydalanuvchi) ixtiyoridagi maydon (uchastka) ham xuddi shu tartibda

hisoblanadi, ammo oxirida «xo'jalikning jami yerlari» ko'rsatilib yozilgandan so'ng «boshqa yerdan foydalanuvchilar» deb ko'rsatiladi.

Asosiy xo'jalik va boshqa yerdan foydalanuvchilar bo'yicha hisoblangan maydonlar miqdorining yig'indisi, foydalanilayotgan umumiy maydonning shakllari bo'yicha ko'rsatilgan miqdorga teng bo'lishi kerak.

Ayrim hollarda istisno tariqasida xo'jalik hududidagi barcha yerlar hisoblab chiqilib, jami yoziladi, boshqa yerdan foydalanuvchilar ixtiyoridagi yer maydonlarining miqdorini «shu jumladan» deb yozib qo'yishga yo'l qo'yiladi.

Maydonlar miqdorini hisoblash bo'yicha joriy nazorat va ishni qabul qilish jarayonida quyidagilar tekshiriladi: hisoblanishning to'g'riligi va aniqlangan maydon fotoplan nazariy maydoni bilan bog'langanligi, xo'jalik umumiy maydoni to'g'ri aniqlanganligi, yer turlari konturlarini hisoblash to'g'riligi, hisoblash shakllarini to'ldirishda va konturlar bo'yicha jadval, yer turlari qayidnomasini tuzishda yozuvlar to'g'ri olib borilganligi.

Bo'laklar va konturlar maydonlarining to'g'ri hisoblanganligi, ularning qayta hisoblash yo'li bilan tekshiriladi.

Tekshirish natijalari dalolatnoma bilan rasmiylashtirilib, unga maxsus solishtirish jadvali ilova qilinadi.

5. Yerni joyida aniqlash bo'yicha hujjatlar tarkibi

Fotoplanlardagi yerni aniqlash (o'zgartirishlar kiritish) va ularning maydonlarini hisoblash bo'yicha bajarilgan ish natijalarining barcha hujjatlari kelgusida foydalanish uchun buyurtmachiga hamda asl nusxasi saqlash uchun arxivga topshirish maqsadida bir shaklga keltirilib, alohida jildlanadi.

1. Qishloq xo'jaligi bo'yicha:

- to'lig'icha qabul qilingan, jihozlangan va ko'rib chiqilgan fotoplanlar;

- har bir fotoplan bo'yicha — bajarilgan ish hajmini, shu ish bajarilgan vaqtni va uni bajaruvchisi to'g'risidagi ma'lumotlarni ko'rsatuvchi kartogramma;

- ishni tashkillashtirish va bajarish bo'yicha o'tkazilgan joriy

nazorat va ish tuliq qabul qilinganligi to'g'risidagi barcha dalolatnomalar fotoplan romlari bo'yicha barcha nusxa qog'ozlari (voskovka), yerdan foydalanuvchilar o'z vakillariga bergan ishonch qog'ozlari hamda boshqa hujjat va materiallar jamlanib saqlanadigan jild (delo).

2. Maydonlar miqdorini hisoblash bo'yicha:

- barcha foydalanilgan fotoplan — bir shakl yerdan foydalanuvchi (xo'jalik)lar ikki shakl va ish kartogrammasi —shakllarini o'z ichiga olgan jamlangan jild (delo);

- barcha xo'jaliklarga konturlar bo'yicha hisoblash jadvali (16-jadval) chegaralari va raqamlarning o'zgartirilgan konturlarining ishchi nusxa qog'ozi (voskovkasi).

6. Xo'jaliklarning yerdan foydalanish kartasini yaratish

Kerakli nusxada chop etilgan 1:10000, 1:25000, 1:50000, 1:100000 masshtablarda topografik kartalar uchun shartli belgilar va ushbu qo'llanmaga ilova qilingan shartli belgilarga muvofiq xo'jaliklarning qishloq xo'jilik plani chop etish uchun asl nusxasi qog'ozga (voskovka) chiziladi.

Yerdan foydalanish kartalarida barcha tushuntirish yozuvlari davlat tilida bajariladi.

Obyektlarning masshtabsiz tasvirlari uchun shartli belgilar, odatda, fotoplan romining janubiy tarafiga perpendikular ravishda joylashtiriladi. Bundan istesno tariqasida, qurilish, meva-sabzavotlar omborxonalari, chorva mollari uchun qo'ra, qo'tonlar va shu kabi boshqa qishloq xo'jalik ob'ektlarining belgilari shu tarzda ularning joylashuviga qarab joylashtirilishi mumkin.

5-§. Davlat yer kadastrini yuritish sohasidagi davlat boshqaruv organlari

Davlat yer kadastrini yuritish sohasidagi davlat boshqaruvini O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi, mahalliy davlat hokimiyat organlari va maxsus vakolat berilgan davlat boshqaruv organlari amalga oshiradi.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi vakolatiga quyidagilar kiradi:

- yer kadastrini yuritish sohasida davlat siyosatini amalga oshirish;
- yer resurslarining holati, ulardan foydalanish va ularni qayta tiklash to'g'risidagi har yilgi milliy hisobotni tasdiqlash;
- topografiya-geodeziya va kartografiya ishlariga litsenziya berish tartibini belgilash;
- moliyaviy va investitsiyalash sohasidagi ustuvor yo'nalishlarni belgilash va mavjud masalalarni hal qilish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Mahalliy davlat hokimiyati organlarining vakolati quyidagilardan iborat:

- davlat yer kadastrini yuritish ishlarini mahalliy budjet hisobidan moliyalash;
- yer uchastkalariga bo'lgan huquqlarni va ularga doir bitimlarni ro'yxatga olish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish.

Davlat yer kadastrini amalda yuritish sohasida quyidagilar O'zbekiston Respublikasi Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr bo'yicha davlat qo'mitasi vakolatiga kiradi:

- barcha davlat kadastrlari yagona tizimining tarkibiga kiruvchi har bir davlat kadastr turiga aloqador vazirliklar, davlat qo'mitalari, idoralar va mahalliy davlat hokimiyati organlarining davlat kadastrlarini yuritish sohasidagi faoliyatlarini muvofiqlashtirish;
- barcha davlat kadastrlariga aloqador bo'lgan tashkilot, korxona va muassasalarni kadastr ishini yuritish uchun zarur bo'lgan kartografiya hujjatlari bilan o'rnatilgan tartibda ta'minlash;
- davlat kadastrini yuritishga doir me'yoriy hujjatlarni belgilangan tartibda ishlab chiqish;
- mutaxassislar tayyorlash va ularning malakasini oshirish bo'yicha reja asosida ish olib borish;
- yer resurslarining holati, ulardan foydalanish va ularni qayta tiklash to'g'risida har yili milliy hisobot tayyorlash;
- barcha toifadagi yerlar bo'yicha davlat yer kadastrini yuritish;
- qonun hujjatlariga muvofiq boshqa vakolatlarni amalga oshirish;
- shahar va qishloq yerlaridan foydalanishni ro'yxatga olish, nazorat qilish, kadastrga oid hujjatlarga joriy o'zgartirishlar kiritish.

III. DAVLAT YER KADASTRI ISHLARINING TAMOYILLARI

1-§. Yerga egalik qilish va yerdan foydalanishga bo'lgan huquqni davlat ro'yxatidan o'tkazish tartibi

Yerga egalik qilish va yerdan foydalanishning davlat ro'yxati yer kadastrining tarkibiy qismlari bo'lib, yerning huquqiy xo'jalik holatini ta'minlaydi. U yerga egalik va yerdan foydalanuvchilarga yer uchastkalarini chegaralari bo'yicha birlashtirib qo'yish va huquqiy rasmiylashtirish, yerlarga egalik qilish va foydalanish huquqini beruvchi hujjatlar topshirish, yer egalari hamda yerdan foydalanuvchilarning davlat tuman (shahar) yer kadastri kitobida ko'rsatilishini o'z ichiga oladi. Bu yer uchastkasiga bo'lgan huquqni ro'yxatga olish yer kadastri kitobining tashqi ko'rinishi quyidagicha:

Yer uchastkalariga bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjatlarning paydo bo'lishi, tugatilishi, ajratib berilishi, saqlanishi va o'zgarishi sababli ularni ro'yxatdan o'tkazishga berilgan hujjatlar o'rnatilgan tartibda notariusdan o'tkaziladi.

«Kellishildi»

O'zbekiston Respublikasi
Makroiqtisodiyot va
statistika vazirligining
birinchi o'rinbosari

2002-yil 22-oktyabr

«Tasdiqladi»

O'zbekiston Respublikasi Yer
resurslari, geodeziya, kartografiya va
davlat kadastri bo'yicha davlat
qo'mitasining raisi

2002-yil 23-oktyabr

O'zbekiston Respublikasi _____ viloyati
_____ tuman (shahar)ning

DAVLAT YER KADASTRI KITOB

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni davlat ro'yxatidan o'tkazish quyidagi hollarda amalga oshiriladi:

- davlat tomonidan berilgan yer uchastkasiga egalik qilish huquqini beruvchi order berilganda, oldi-sotdi shartnomalari va qonun hujjatlarida ko'rsatilgan boshqa ma'lumotlar bo'lganda;

- tegishli tashkilot (rahbar) qarori asosida yer uchastkasiga egalik qilish va undan foydalanish huquqi paydo bo'lganda;

- qaror asosida yer uchastkasini ijaraga berish natijasida ijaraga bo'lgan huquq paydo bo'lganida;

- shartnoma asosida oldi-sotdi, almashtirish, hadya qilish, inshoot va qurilishlarga bo'lgan huquqni yerga egalik qiluvchi yoki vakolati bo'lgan tashkilot (shaxs)ning egalik qilish bo'yicha o'zga tashkilot yoki shaxsga bergan vakolati asosida;

- shartnoma yoki sud qarori asosida servitut bo'lganda;

- yer uchastkasini saqlash bo'yicha qaror qabul qilinganda.

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni ro'yxatdan o'tkazish tartibi:

- arizani qabul qilish;

- arizani va unga ilova qilingan hujjatlarni tekshirib chiqish;

- arizani qabul qilinganligini ro'yxatga olish;

- yer uchastkasiga bo'lgan huquqni ro'yxatga olish;

- ariza beruvchiga yer uchastkasiga bo'lgan huquqni ro'yxatga olganligi to'g'risida guvohnoma berish.

Yer uchastkasini ro'yxatdan o'tkazish 10 kun ichida 17-jadval asosida bajarilishi shart.

Agar ro'yxatdan o'tkazish uchun hujjatlarda ba'zi kamchilik va xatolar borligi aniqlansa, ularni bartaraf qilish uchun ikki hafta muddat beriladi. Berilgan muddatda kamchiliklar yo'qotilmasa, ariza beruvchiga ro'yxatdan o'tkazilmasligi to'g'risida yozma ravishda javob xati berilishi lozim.

Ro'yxatdan o'tkazish bilan shug'ullanuvchi mutaxassis yerga bo'lgan huquqni ro'yxatdan o'tkazilganligi to'g'risidagi guvohnomaning to'g'riligi va aniqligiga javob beradi.

Ro'yxatdan o'tkazuvchi mutaxassis o'rnatilgan tartibda yer uchastkalariga bo'lgan huquqni davlat ro'yxatiga olish uchun berilgan hujjatlarni tekshirib chiqqanidan so'ng ro'yxatga olish yoki olmaslik to'g'risida bir fikrga keladi. Ro'yxatga oladigan bo'lsa, yer uchastkalariga kadastr tartib raqami beradi. Tuman (shahar) navbatchilik olib boriladigan kartasiga yer uchastkasining chegaralari

Yer uchastkalariga bo'lgan huquq quyidagi shaklda ro'yxatga olib boriladi

T/r	Yer uchastkalarining kadastri raqami	Yer egalari, yerdan foydalanuvchi, ijarachi va mulkdorning nomi	Yer uchastkalarining joylashgan joyi	Yer uchastkalariga bo'lgan huquq turi	Yer uchastkasi bo'lgan huquqni tasdiqlovchi hujjat nomi	Yer uchastkasidan foydalanish muddati	Yer uchastkasidan foydalanish maqsadi	Umumiy yer maydoni, ga	O'rnatilgan ballonlari	Ro'yxatga olingan sana
1	000112	«Quds» shirkati xo'jaligi	Yupori Chirchiq	Egalik qilish	Viloyat bokimiyatining 1.05.04 y. 25-sonli qarori	Dorimiy	Q/x mahsuloti etishtirish	2500	60	20.05.04 y.
2	000113	«O'zbekiston» partia punkti	Yangiyo'l shahri	Foydalanish	Yangiyo'l tumani bokimiyatining 30.09.04 y. 17-sonli qarori	Partiya mahsulotini ishlab chiqarish	Partiya to'lagi aylanirish	3.0	-	10.10.04 y.

tushiriladi va ularga kadastr raqamlari yozib qo'yiladi. So'ngra yer kadastr kitobiga kerakli qo'shimchalar va o'zgarishlar yozib qo'yiladi. Barcha hujjatlarni jamlab, yer uchastkasiga bo'lgan huquq asosida guvohnoma beriladi.

Yuridik va fizik shaxslar talabiga binoan, ro'yxatga olingan hujjatlardan nusxalar tayyorlab berilishi mumkin.

Har yili bir martabadan kam bo'lmagan holda Qoraqalpog'iston Respublikasi va viloyatlardagi Yer resurslari boshqarmalari hamda Respublika Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr bo'yicha davlat qo'mitasi tomonidan tuman va shaharlardagi yer uchastkalariga bo'lgan huquqni davlat ro'yxatidan o'tkazish bo'yicha qilingan ishlar nazoratdan o'tkazib boriladi.

Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni ro'yxatga olishni bekor qilishga asosolar:

- yer uchastkasini ro'yxatdan o'tkazuvchi davlat tashkilotida yer kimga qarashligi to'g'risida kelishmovchilik xati bo'lganda;

- yer uchastkasini ro'yxatdan o'tkazuvchi davlat tashkilotida bu yer uchastkasi boshqa shaxsga yoki tashkilotga o'rnatilgan tartibda ajratib berilgan bo'lsa.

Nazorat savollari

1. Yer uchastkalariga bo'lgan huquqni kimlar tomonidan, qanday xujjatlarga asoslangan holda olib boriladi?

2. Yer uchastkalarini ro'yxatga oladigan davlat kadastr kitobi qanday qismlardan iborat?

3. Qanday hollarda yer uchastkalariga bo'lgan huquqni ro'yxatga olinmaydi?

4. Yer uchastkasiga bo'lgan huquqni ro'yxatdan o'tkazishni ahamiyati nimadan iborat?

5. Yerga bo'lgan huquqni ro'yxatga olish ishini qaysi tashkilotlar tomonidan nazorat qilinadi va ularni javobgarligi nimadan iborat

2-§. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish (xatlash)

Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi topshirig'iga hamda Qishloq va suv xo'jaligi vazirliklarining buyrug'iga asosan o'tkaziladi.

Fermer, dehqon xo'jaliklari va boshqa qishloq xo'jaligi hamda o'rmon xo'jaligi davlat tashkilotlari, hamma qaram korxona va tashkilotlar, shuningdek, davlat yer zaxirasida joylashgan, muddatsiz, uzoq muddatli va qisqa muddatli foydalanishda bo'lgan, sug'oriladigan va lalmikor yerlar ro'yxatga olinadi. Shuningdek, liman usulida sug'oriladigan yerlar ham ro'yxatdan o'tkaziladi.

Yerlarni ro'yxatga olish bir vaqtda o'tkaziladigan tadbir bo'lib, bunda har qaysi xo'jalik bo'yicha quyidagilar amalga oshiriladi:

- qishloq xo'jalik yer turlarining maydoni to'g'risida aniq ma'lumotlar olish va ularni reja-karta asosida ko'rsatish;

- tuproq tekshiruv hujjatlari asosida qishloq xo'jalik yer turlarining sifatiga tavsif berish;

- yer ustini tekislash tadbirlari o'tkazish, kollektor, drenaj, yer sug'orish tarmoqlarini qurish va rekonstruksiya qilish zarur bo'lgan maydonlarni aniqlash va boshqalar.

Foydalanadigan har qaysi yerni ro'yxatga olish viloyat qishloq va suv xo'jaligi ishlab chiqarish boshqarmasidan asosiy kanallar va sug'orish manbalaridan olingan ma'lumotlar bo'yicha o'tkaziladi.

Yerlarni ro'yxatga olish ishlarini, ularni natijalarini umumiyLashtirish va tasdiqlash bo'yicha viloyat hokimiyati topshirig'iga asosan, tuman va viloyat hokimiyatlari qoshida komissiyalar tashkil qilinadi.

Viloyatda tuzilgan komissiya tarkibiga quyidagilar kiradi:

- viloyat dehqonchilik—sanoat uyushmasining boshlig'i (komissiya raisi);

- qishloq va suv xo'jaligi ishlab chiqarish boshqarmasining boshlig'i;

- viloyat hokimiyati er resurslari boshqarmasi boshlig'i;

- «O'zdavyerloyiha» ilmiy-loyiha institutining bosh muhandisi.

Tumanda tuzilgan komissiya tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limlari uyushmasi boshlig'i (komissiya raisi);

- tuman sug'orish tarmog'i boshqarmasi boshlig'i yoki ishlab chiqarish-foydalanish uchastkasi boshlig'i;

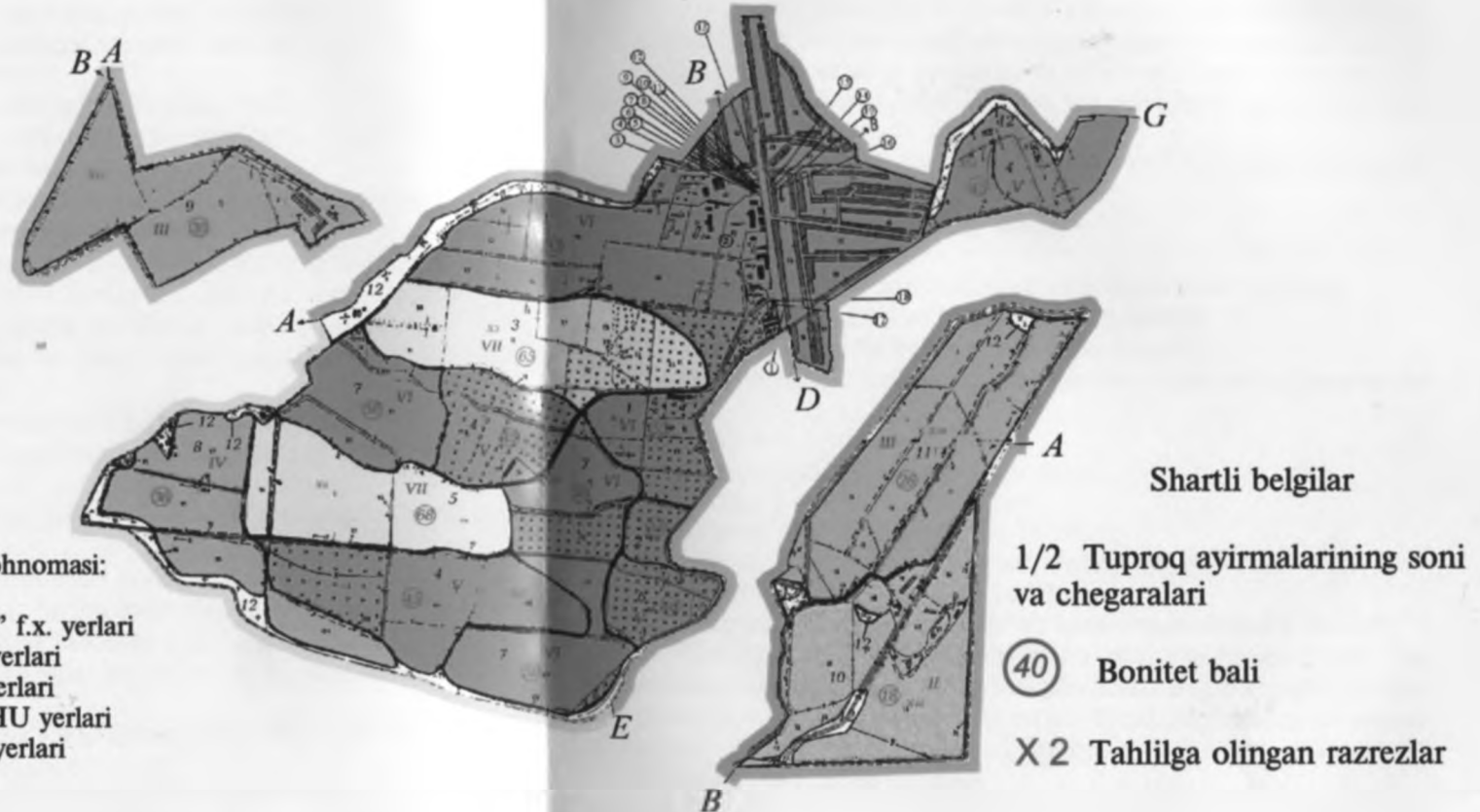
- tuman hokimiyatining yer resurslari bo'limi boshlig'i;

- «O'zdavyerloyiha» ilmiy-loyiha instituti bosh muhandisi yoki muhandisi.

Zarur bo'lgan hollarda komissiya tarkibiga boshqa tashkilotlarning vakillari ham kiritilishi mumkin.

O'zbekiston Respublikasi Toshkent viloyati
O'rta Chirchiq tumanidagi "Konchi" fermer xo'jaligining
tuproq sifatini baholash xaritasi

Har qaysi xo'jalikda asosiy ish bajaruvchi «O'zdavycerloyiha» ilmiy-loyiha instituti muhandisi bo'lib, u ishni tuman gidrotexnigi, yer tuzish muhandisi, xo'jalik rahbarlari va mutaxassislari bilan birgalikda bajaradi.

Yerlarni ro'yxatga olish masshtabi 1:10000 bo'lgan karta asosida amalga oshiriladi. Ayrim hollarda lalmikor yerlar masshtabi 1:25000 bo'lgan karta asosida ro'yxatga olinadi.

Ayrim maydonlar uchun karta asoslari bo'lmasa, bu ish karta yangidan tayyorlangan holda amalga oshiriladi.

Davlat yer zahiralari va davlat o'rmon fondlari rejali karta bilan ta'minlangan bo'lmasa, sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish oddiy yo'l - qishloq xo'jaligi yer turlarini joyida o'lchash yo'li bilan olib boriladi. Lalmikor yaylov qisman sug'oriladigan yerlar ham shu usulda ro'yxatga olinadi.

Ishlarning tarkibi. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish ishlari quyidagi bosqichda bajariladi:

- tayyorgarlik va tashkiliy ishlar;
- dala ishlari;
- maydonlarini aniqlash va qaydnomalarini to'lg'azish;
- rasmiylashtirish va hujjatlarni ko'paytirish;
- ro'yxatga olish natijalarini ko'rib chiqish.

Tayyorgarlik va tashkiliy ishlar, har bir xo'jalik bo'yicha tashkiliy ishlar:

- yerdan foydalanish rejasi;
- maydonni hisoblash qaydnomasi;
- tuproq-tekshiruv hujjatlari;
- yerni hisobga oluvchi yer hisoboti;
- boshqa yer tuzish hujjatlari tanlab olinadi.

Yerdan foydalanish rejasi tarkibiga:

- xo'jalik chegarasida sodir bo'lgan o'zgarishlarni o'tkazish;
- sug'oriladigan mintaqalirini va ularning chegaralarini, bu mintaqar ichidagi doim sug'oriladigan yerlarning chegaralarini ayni paytning o'zida suv olinadigan asosiy kanal mintaqasini ko'rsatish kiradi. Bu ma'lumotlar tuman sug'orish tarmoqlari boshqarmasi hujjatlari asosida tayyorlanadi.

Ko'chib yurib dehqonchilik qiladigan xo'jaliklar uchun faqat sug'oriladigan yerlar chegarasi aniqlanadi, lekin bu chegara yerlar rejasi asosida emas, balki umumiy irrigatsiya tarmoqlari bo'yicha aniqlanadi.

Bostirilib sug'oriladigan yerlari bo'lgan xo'jaliklarda karta asoslariga bunday yerlarning chegaralari tushiriladi. Liman usulida sug'oriladigan muhandislik tarmoqlarining chegaralari loyiha hujjatlari asosida aniqlanadi. Keyinchalik esa daladagi haqiqiy bostirib sug'oriladigan yerlar chegaralarining to'g'riligi aniqlanadi.

Dala ishlari. Dala ishlari davomida sug'oriladigan maydonlarning to'g'riligi aniqlanadi va barcha o'zgarishlar karta asoslariga tushiriladi.

Yangi paydo bo'lgan o'zgarishlar kartaga qizil rangda qisqa qilib, chegarasi yo'q bo'lgan sug'oriladigan joylar, shuningdek, doimiy sug'oriladigan yerlar chegarasi siyoh rangda, kanallarning boshlanish zonasi havo rang va aholi yashaydigan joylar jigar rangda chiziladi.

Qishloq xo'jaligida foydalanish va sug'orilish uchun yaroqli, sug'orish tarmoqlari (kanallar, latoglar, truboprovodlar va boshqalar) ga va shu yerlar sug'orilishini ta'minlovchi manbaga ega bo'lgan yerlar sug'oriladigan yerlar hisoblanadi. Sug'oriladigan yerlarga, shuningdek, ularning meliorativ holatini yaxshilash va sug'orish tarmoqlarini qayta qurish zarur bo'lgan yerlar ham kiradi.

Yangidan foydalanishga topshirilgan, ya'ni loyiha hujjatlariga, asosan meliorativ qurilishlar o'tqazilgan va davlat komissiyasi xulosasi bo'yicha xo'jalikka berilgan yerlar ham sug'oriladigan yerlar sanaladi.

Yerlarni ro'yxatga olishda doimiy sug'oriladigan va liman usulida sug'oriladigan yerlar ajratiladi.

Sug'oriladigan yerlarga qishloq xo'jaligi ekinlari va daraxtlarni o'z vaqtida sug'orish imkoni bo'lgan (suv ta'minotiga bog'liq holda) yerlar kiradi. Marza olingan, damba va boshqa gidrotexnik inshootlar qurilib, zarur sug'orish suvini ushlab qolish yoki maxsus qurilmalar yordami bilan sug'orish tarmoqlaridan suv olib, bostirib sug'oriladigan yerlar liman usulida sug'oriladigan yerlar hisoblanadi.

Sug'oriladigan mintaqasi chegarasida hamma yer turlari aniqlanadi va karta asosida o'zgarishlar taqozo etadigan ishlar amalga oshiriladi, aholi yashaydigan punktlarning chegarasi belgilanadi, shuningdek, aholi foydalanilayotgan haydalma yerlar va sug'oriladigan boshqa yer turlari ajratiladi.

Tomorqa yerlarida dala tekshiruvi ishlari o'tqazilmaydi. Ularning maydoni ilgaridan ma'lum bo'lgan ma'lumotlardan olinadi (tomorqa yerlarida o'lchov alohida o'tqaziladi, ma'lumotlari aniqlanadi).

Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish qaydnomasi shu yerlarning har bir xo'jalik bo'yicha tuzilishiga asosan, yer turlari konturlariga ko'ra maydonini hisoblash orqali olinadi.

Agar oldin hisoblab chiqarilgan maydon o'zgarmagan bo'lsa, uning qaydnomasidan foydalanib, ro'yxatga olish shakllari to'lg'aziladi.

Bordiyu, xo'jalik maydonining bir qismi yoki ayrim bo'lagida tegishli o'zgarishlar bo'lgan bo'lsa, hisoblash qaydnomasiga o'zgarishlar kiritmaydi, bu o'zgarishlar ro'yxatga olish shakllarini to'lg'azishda ko'rsatib o'tiladi.

Ro'yxatga olish qaydnomasi quyidagicha to'ldiriladi:

Doimiy (muddatsiz) foydalaniladigan yerlar.

1. _____ kanaldan doimiy sug'oriladigan yerlar, shu sug'orish kanallari mintaqasidagi hamma yer turlari konturi yoziladi va kanal mintaqasi bo'yicha ularning jami beriladi.

2. _____ kanaldan doimiy sug'oriladigan yerlar.

Doimiy sug'oriladigan yerlarning jami:

3. _____ kanal mintaqasidagi sug'orish tarmoqlari bo'lgan sug'oriladigan yerlar.

4. _____ kanal mintaqasidagi liman usulida sug'oriladigan yerlar.

5. _____ kanal mintaqasidagi sug'orish tarmoqlari bo'lgan sug'oriladigan yerlar.

Sug'orish tarmoqlari bo'lgan sug'orilmaydigan yerlarning jami.

Sug'orish tarmoqlari bo'lgan yerlarning jami.

_____ kanaldan sug'oriladigan yerlari bo'lgan, uzoq muddat foydalanishga berilgan yerlar.

Hamma yerlar.

Bundan tashqari, qisqa muddat foydalanishga berilgan yerlar
_____ kanaldan sug'oriladigan yerlar.

Xo'jaliklarning boshqa yerdan foydalanuvchilarga berkitib qo'yilgan yerlari.

Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish qaydnomasi guruh rahbari (otryad boshlig'i) tomonidan tekshiriladi, unga to'ldirgan shaxs va xo'jalik rahbari tomonidan imzo chekiladi.

Sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlari tuprog'ining sifatini aniqlash va qaydnomani to'lg'azish uchun qo'shimcha ishlar bajarilmaydi, balki mavjud tuproq-tekshiruv hujjatlaridan, shuningdek, yer turlari tarkibini ro'yxatga olish ma'lumotlaridan foydalaniladi va maydon har qaysi ko'rsatgich bo'yicha boshqatdan hisoblab chiqaziladi.

Shu bilan birga, sug'oriladigan qishloq xo'jalik yerlarining maydonlari respublika hisob-kitob guruhlariga, shuningdek, mexanik tarkibi, sho'rlanish darajasi va eroziyaga uchrashi bo'yicha ajratiladi.

Meliorativ holatdagi yerlar qaydnomasi gidrotexnik va viloyat qishloq va suv xo'jaligi ishlab chiqarish boshqarmasi ma'lumotnomalaridan hamda meliorativ xizmat ko'rsatuvchi tuproqshunos maslahatiga ko'ra, yer sifatining tavsifi, sug'orish va kollektor-drenaj tarmoqlarining dala tekshiruvi ma'lumotlari asosida to'lg'aziladi. Sifatini yaxshilash uchun kapital ishlar amalga oshirilishi zarur bo'lgan yerlar maydoni aniqlanadi hamda u yerlarda sug'orish tarmoqlarini rekonstruksiya qilish, qayta qurish, yer uchastkalarining ustini kapital tekislash va boshqa tadbirlar o'tkazish zarur bo'ladi. Bu maydonlar doimiy sug'oriladigan yerlarni ajratish bilan birga aniqlanadi.

Hujjatlarni rasmiylashtirish va ko'paytirish. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish natijalari har bir xo'jalik bo'yicha 3 nusxada dalolatnoma tuzish orqali rasmiylashtiriladi. Dalolatnoma komissiya a'zolari, xo'jalik rahbari va bosh agronom tomonidan imzolanadi.

Dalolatnomaning har bir nusxasiga sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish bo'yicha jamlangan yakuniy yer balansi ma'lumoti, ro'yxat, ma'lumotni ro'yxatga olish, ma'lumotning qiyosiy qaydnomasi, qishloq xo'jalik yerlari sifatining tavsifi va har qaysi sug'orish kanali mintaqasidagi sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati va butun xo'jalik bo'yicha holati, xo'jalikning yerdan foydalanish rejasi qo'shib beriladi (18-jadval).

Ro'yxatga olish hujjatlari har qaysi xo'jalik bo'yicha 3 nusxada ko'paytiriladi. Har bir nusxa quyidagi hujjatlardan tashkil topgan bo'ladi:

- qisqacha tushuntirish xati;
- ro'yxatga olish dalolatnomasi ilovalar bilan;
- sug'oriladigan yerlar ro'yxati qaydnomasi;
- sifatini yaxshilash bo'yicha kapital ishlar amalga oshirilishi

zarur bo'lgan sug'oriladigan yerlarning konturlar bo'yicha qaydnomasi.

Taqqoslash qaydnomasida sug'oriladigan yerlar miqdori yer balansi bo'yicha solishtirilganda o'zgarishlar sababi tushuntiriladi.

Nazorat savollari

1. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish ishini tarkibi nimalardan iborat?

2. Liman usulida sug'oriladigan yerlar qanday yerlar deganda nimani tushunasiz?

3. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olishdan maqsad nima?

4. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish tartibi qanday?

5. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish kimlar tomonidan va qaysi tartibda olib boriladi?

6. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatdan o'tkazuvchi tashkilot va hujjatlarni tasdiqlovchi organlar kimlar?

7. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatdan o'tkazish hujjatlari qaysi yerlarda foydalaniladi?

_____ viloyati
 _____ tumanining

 xo'jalikning nomi
 _____ tuzdi
 (lavozimi, imzosi, familiyasi)
 _____ tekshirdi

18-jadval

**Sifatini yaxshilash bo'yicha kapital ishlar o'tkazish zarur bo'lgan
 sug'oriladigan yerlarning konturlar bo'yicha qaydnomasi (ishchi)
 gektar hisobida**

Konturlar ?	Hammisi	Hajaratishi talab qilinadigan yerlar				
		Kollektor drenaj tarmoqlarini tuzish va qayta tiklash	Sug'orish tarmoqlarini qayta qurish va tuzatish	Yerning suv bilan ta'min- lanishini yaxshilash	Yer maydonlar i yuzasini kapital tekislash	Boshqa tadbirlar

Izoh: Qaydnomani to'lg'azishda tuzatishlar kiritilgan fotoplardan foydalanilganda konturlar guruhini bir qatorga yozish uchun ruxsat etiladi.

 (vazirlik)

DALOLATNOMA

_____ viloyat
_____ tumanidagi
_____ xo'jalik nomi va uning ixtisoslashganligi

Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish dalolatnomasi

1. Tuman hokimining qaroriga binoan 200__ y. ____ sonli ____.

2. Quyidagi tarkibda komissiya tuziladi:

tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limlari uyushmasining
boshlig'i _____ (rais) tuman sug'orish tarmoqlari

boshqarmasining boshlig'i _____ tuman

yer tuzish bosh muhandisi yoki boshlig'i _____

loyiha bosh muhandisi (yoki ekspeditsiya boshlig'i) _____

xo'jalik rahbari _____ xo'jalik

bosh agronomi _____ 2004-yildan

_____ gacha bo'lgan davrda sug'oriladigan yerlar ro'yxatga olindi.

3. Ro'yxatga olishda quyidagi hujjatlardan foydalanildi:

- karta asoslaridan (litootisk, svetkopiya, nisbati)

nashr qilingan yil _____

- tuproq tekshiruv ishlari _____

- yerlarni sifatini hisoblash _____

4. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish natijalari quyidagi ilovalarda
aks ettirilgan:

1. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish bo'yicha yer turlarining
yakuniy natijasi;

2. Yer balansi ma'lumotlarini va sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga
olish natijalarining qiyosiy qaydnomasi;

3. Qishloq xo'jalik yer turlarining sifati bo'yicha tavsifnomasi;

4. Sug'oriladigan yerlarning meliorativ holati tavsifnomasi;

5. Xo'jalikning _____ masshtabdagi yerdan foydalanish
kartasi.

Rais _____

(imzosi, familiyasi)

Komissiya a'zolari:

_____ viloyat 200__ y _____dagi
 _____ tuman sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga
 olish dalolatnomasiga 1-ilova

_____ kanaldan
 sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish
 bo'yicha yer turlarining jamlangan yakuni

Yer turlarining nomi	Hamma yerlar, ga	shu jumladan, sug'orish tarmoqlari bilan	ulardan doimiy sug'oriladigan
1. Haydama yerlar			
2. Bog'lar			
3. Uzunzorlar			
4. Tutzorlar			
5. Mayda mevaзорlar			
6. Sitrus va subtropik o'simliklar			
7. Ko'chatzorlar			
8. Bo'z yerlar			
9. Pichanzorlar			
10. Yaylovlar			
11. Tomoqqa yerlari			
12. Meliorativ tayyorgarlik holatidagi yerlar			
13. O'rmonlar, ulardan o'rmon polosalari			
14. Butazorlar			
15. Botqoqlar			
16. Suv ostida, ulardan kanallar, kollektorlar ostida			
17. Yo'llar			
18. Qurilish, yo'l va hovilar			
19. Boshqa yerlar			
Jami			

Tuzuvchi: _____

Tekshiruvchi: _____

_____ viloyati 200__y _____dagi
 _____ tumandagi sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga
 olish dalolatnomasiga 2-ilova

 (xo'jalikning nomi)

**Yer balansi ma'lumotlarini va sug'oriladigan
 yerlar ro'yxati natijalarining qiyosli
 QAYDNOMASI**

Yer turlarining nomi	01.01.200 y yer balansi bo'yicha	_____ yil ro'yxatga olish yakuni bo'yicha	Farqi	Farq qilish sabablari
1. Haydalmi yer, hammasi, sh.j. doimiy sug'oriladigani				
2. Ko'p yillik daraxtlar				
3. Bo'z yerlar, hammasi, sh.j. doimiy sug'oriladigan mintaqada				
4. Pichanzorlar				
5. Yaylovlar Hamma yer turlari bo'yicha: sh.j. doimiy sug'oriladigani				
6. Iomorqa yerlari				
7. Ixota o'rmon polosalari va o'rmonlar				
Sug'oriladigan yerlar				
Jami:				

Tuzuvchi: _____

Tekshiruvchi: _____

_____ viloyati 200_____ y _____ dan
 _____ tumanda _____ gisug'oriladigan yerlarni ro'yxatga
 olish dalolatnomasi 3-ilova

 (xo'jalikning nomi)

_____ kanaldan sug'oriladigan
 yerlarning mellorativ holati
TAVSIFNOMASI

??	Ko'rsatkichlar nomi	Maydoni, gektar
1	Sug'oriladigan yerlar maydoni	
2	Sug'oriladigan yerlarning suv bilan ta'minlanganligi. 75 foizdan yuqori 50 foizdan 75 foizgacha	
3	Drenajlar bilan ta'minlangan yerlarning hammasi, ulardan yopiq drenajlar bilan, vertikal drenajlar bilan	
4	Sug'oriladigan uchastkalar miqdori aniq bo'lgan haydama yerlar	
5	Sifatini yaxshilash bo'yicha kapital ishlar amalga oshirilishi zarur bo'lgan sug'oriladigan yerdar maydoni, shu jumladan, talab qilinadi	
	Kollektor-drenaj tarmoqlarini tuzatish va rekonstruksiyalash	
	sh.j. doimiy sug'oriladigan yerlar	
	Sug'orish tarmoqlarini qayta qurish va rekonstruksiyalash, sh.j. doimiy sug'oriladigan yerdar	
	Suv bilan ta'minlanish darajasini oshirish zarur bo'lgan yerlar	
	Yer maydonlarining yuzasini kapital tekislash	
	Boshqa tadbirlar	

Tuzuvchi _____
 (lavozimi, imzo, familiyasi)

Tekshiruvchi _____

**Tuproqning sho'rlanish darajasi bo'yicha tasnifi
(Egorov va Minashina bo'yicha)**

Tuproqlarning sho'rlanish darajasi bo'yicha	Tuzlar miqdori			
	HCO ₃	Cl	Na	SO ₄
Sho'rlanmagan	< 0,061	< 0,01	< 0,023	< 0,08
Kuchsiz sho'rlangan	0,061-0,122	0,01-0,035	0,023-0,046	0,08-0,17
O'rtacha sho'rlangan	0,122-0,244	0,035-0,070	0,0460,092	0,17-0,34
Kuchli sho'rlangan	0,244-0,488	0,070-0,140	0,092-0,184	0,34-0,86
Juda kuchli sho'rlangan (sho'rxoq)	0,488	0,140	0,184	0,86

Xo'jaliklar bo'yicha sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish hujjatlari (19-jadval):

- xo'jalikka;
- tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limlari uyushmasi boshqarmasiga;
- tuman sug'orish tarmoqlari boshqarmasiga;
- «O'zdvayrloyiha» ilmiy-loyiha institutiga (haqiqiy nusxa) topshiriladi.

Tumandagi yerdan foydalanuvchilar ixtiyoridagi hamma sug'oriladigan yerlar ro'yxatga olingach, yakuniy hisobot tayyorlanadi. Bu hisobot 5 nusxada ko'paytirilib, quyidagi tashkilotlarga topshiriladi:

- tuman qishloq va suv xo'jaligi bo'limlari uyushmasi boshqarmasiga;
- tuman sug'orish tarmoqlari boshqarmasiga;
- viloyat yer resurslari boshqarmasiga;
- O'zbekiston yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri qo'mitasiga;
- «O'zdvayrloyiha» ilmiy-loyiha institutiga.

Viloyat bo'yicha yakuniy hisobot tumanlar bo'yicha yakuniy hisobot asosida tuzilib, quyidagilarga topshiriladi:

- viloyat yer resurslari boshqarmasiga;
- viloyat qishloq va suv xo'jaligi ishlab chiqarish boshqarmasiga;
- O'zbekiston yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastri bo'yicha davlat qo'mitasiga.

Ro'yxatga olish natijalarini ko'rib chiqish.

Sug'oriladigan yerlarni xatlash (ro'yxatga olish) yakuni,

tumanlar bo'yicha tuman hokimiyati va viloyat hokimiyati tomonidan ko'rib chiqilib, qaror bilan tasdiqlanadi.

Respublika bo'yicha esa, Vazirlar Mahkamasi tomonidan yer hisoboti bilan birga tasdiqlanadi.

3-§. Lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish (xatlash) tartibi

1. Umumiy qoidalar

Lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish Qishloq va suv xo'jalik vazirligining «Qishloq xo'jalik hisobotini yaxshilash va ro'yxatga olish to'g'risida»gi buyrug'iga asosan amalga oshiriladi.

Lalmikor va yaylov mintaqalaridan hamma muddatsiz va uzoq muddatli qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida foydalanilayotgan fermer va dehqon xo'jaliklar yerlari, shuningdek, davlat zahirasiidagi yerlar, o'rmon va boshqa qishloq xo'jalik tashkilotdari, korxonalar va muassasalar foydalanayotgan yerlar ro'yxatga olinadi.

Yerdan foydalanuvchilar foydalanayotgan respublika chegarasidan tashqaridagi yaylov yerlar tekshirilmaydi, ularning maydoni mavjud ma'lumotlar bo'yicha qabul qilinadi.

Ro'yxatga olishdan asosiy maqsad har bir xo'jalik bo'yicha:

- qishloq xo'jalik yerlari maydoni haqida aniq ma'lumotlar olish va ularni reja-kartografiya asoslarida ko'rsatish;
- lalmikor mintaqalardagi tuproq-tekshiruv hujjatlari asosida qishloq xo'jalik yerlarining sifatini tavsiflash;
- geobotanik tekshirish hujjatlari bo'yicha pichanzor va yaylovlarni tavsiflash.

Yerlarni ro'yxatga olish ishlari yer tuzuvchilar tomonidan xo'jaliklarda bajariladigan yer tuzish bo'yicha tekshiruvlar va qayta tekshirish ishlari bilan birgalikda olib boriladi.

Ro'yxatga olish ma'lumotlari yerdan foydalanuvchilar va yer turlari taqsimoti bo'yicha hisobot tuzishda asos qilib olinadi. Ro'yxatga olish so'ngida hisobot yozilguncha yer turlari maydoni o'zgarishi mumkinligi hisobga olinib, ro'yxatga olish ma'lumotlariga joylardagi yer tuzish xizmati hodimlari tomonidan tuzatishlar kiritiladi.

Ro'yxatga olish ishlarini bajarish va umumlashtirish, ularning natijalarini tasdiqlash uchun tuman komissiyasi tuziladi.

Tuman komissiyasi tarkibiga quyidagilar kiritiladi:

- tuman qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasi bosh agronomi yoki boshlig'i (komissiya raisi);
- tuman hokimiyati yer resurslari bo'lim boshlig'i;
- «O'zdvayterloyiha» institutining muhandisi;
- yer resurslari bo'limi boshlig'i;
- xo'jalik agronomi, yer tuzuvchisi.

Bu ishlarning asosiy ijrochisi yer tuzuvchi va tuproqshunos bo'lib, ular ro'yxatga olish ishlarini xo'jalik rahbarlari va mutaxassislar ishtirokida bajaradilar.

Lalmikor yerlar mintaqasidagi yerlarni ro'yxatga olish masshtabi 1:25000 bo'lgan kartografiya asoslarida, ayrim hollarda masshtabi 1:50000 kartografiya asoslarida ishlashga ruxsat etiladi.

Yaylov zonalarida 1:50000 va 1:100000 nisbatdagi kartografiya asoslarida ish olib boriladi.

Bajarilgan ishlar tarkibi. Lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish ishlari quyidagi bosqichlarda bajariladi:

- tayyorgarlik va tashkiliy ishlar;
- dalada tekshiruv o'tkazish ishlar;
- ro'yxatga olingan yerlar maydonini aniqlash va qaydnomalarini to'lg'azish;
- hujjatlarni rasmiylashtirish va ro'yxatga olish natijalarini ko'rib chiqish.

Tayyorgarlik va tashkiliy ishlar. Tayyorgarlik ko'rish va tashkiliy ishlarni bajarish davrida:

- kartografiya asoslari (yerdan foydalanish kartasi);
- konturlar bo'yicha maydonlarni hisoblash qaydnomasi;
- tuproq, geobotanik, gidrogeologik va boshqa tekshiruv hujjatlari;
- oldingi yillarda qilingan xo'jalik ichidagi yer tuzish hujjatlari;
- yerlarning 1-yanvargacha qilingan oxirgi hisoboti;
- yerlarni qayta taqsimlangani bo'yicha hujjatlar (yer balanslari tuzilgandan so'ng amalga oshirilgan bo'lsa);
- yog'ingarchilik bilan ta'minlangan, yarim ta'minlangan lalmi yerlarning chegarasi tushirilgan tuman qishloq xo'jalik kartasi tanlab olinadi.

Izoh: Keyingisi tuman va viloyat tuproq kartasi ma'lumotlari bo'yicha tushiriladi. Bu yerda ta'minlangan lalmi yerlarga (to'q, tusli bo'z tuproqlar va jigarrang tuproqlar mintaqasi) yiliga 350 mm. yog'in yog'adigan tog' oldi va past tog'liklar, yarim ta'minlangan lalmi yerlarga esa 280

mm. dan kam yog'in suvlari tushadigan (och tusli bo'z taproqlar poyasi) tekislik mintaqalar kiradi.

Yerdan foydalanish kartasiga quyidagilar tushiriladi:

- xo'jalik chegarasi va o'zgarishga uchraganligini hisobga olgan holda bo'limning chegaralari;
- ta'minlangan, yarim ta'minlangan va ta'minlanmagan lalmikor yerlar chegarasi;
- sug'oriladigan ayrim kichik yerlarning chegaralari;
- almashlab ekish massivlari, almashlab ekish dalalari, ko'p yillik daraxtlar maydoni va boshqa yerlarning chegaralari;
- yaylov tiplarining tartib raqamlari va chegaralari.

Dalada tekshiruv o'tkazish ishlari. Dalada tekshirish o'tkazish ishlarini bajarishdan maqsad qishloq xo'jalik yerlarining turlari va joylashishini tekshirish hamda kartografik asoslari joylarida haqiqiy naturaga keltirish.

Bu ishlar tabaqalashgan holda quyidagicha amalga oshiriladi:

- lalmikor yerlar mintaqasidagi hamma maydonlarda tekshiruv o'tkazilib, kartografik asoslarga tuzatishlar kiritiladi;
- yaylov yerlar mintaqasida rekognossirovka yo'li bilan hamma maydonlar kartografik asoslar bilan solishtirib ko'riladi.

Izoh: Xo'jalik ichida yer tuzish ishlari uchun qilingan yangi agroxo'jalik va geobotanik tekshiruv hujjatlari bo'lsa, dala tekshiruv ishlari o'tkazilmaydi.

Dalada tekshirish ishlari o'tkazish davrida yer tuzuvchi quyidagi ishlarni bajaradi:

- kartografiya asoslarini haqiqiy natura holiga keltiradi, yaylov va lalmikor yerlar, mintaqalar chegarasini belgilaydi;
- tuproqshunos bilan birgalikda kartografik asoslarga ta'minlangan lalmikor yerlar chegarasi o'tkazadi;
- aholi yashaydigan punktlarning aniq chegarasi, tomorqa yerlari va xo'jalik yerlarining turlari bo'yicha maydonlarini kartografiya asoslari nisbatida ko'rsatilishiga mos qilib belgilaydi;
- hamma qishloq xo'jalik yer turlarini hamda sug'oriladigan ayrim kichik yer maydonlari ham tekshirib chiqiladi.

Tuproqshunos tuproq kartalardan foydalanib, qishloq xo'jalik yer turlarining sifat holatini, suv va shamol eroziyasiga uchraganlik darajasini aniqlash uchun rekognossirovka — tekshiruv ishlarini o'tkazadi.

Tuproqshunosning ish hajmi u tayyorlagan tuproq kartalarining to'laligi va vaqtida tayyorlangani tuproq tekshiruv hujjatlari bilan belgilanadi. Bu hujjatlarda o'zgarishlar bo'lmasa, ular asosida «Lalmikor yerlar sifatining tavsifi bo'yicha qaydnomasi» to'lg'aziladi.

Izoh: To'laqonli tuproq - tekshiruv hujjatlari deb genetik kelib chiqishidan tashqari tuproqning mexanik tarkibi, tosh aralashganlik, suv va shamol eroziyaga uchraganlik darajalari va joyning nishabligi (graduslarda) ko'rsatilgan kartogrammalari bo'lgan hujjatlarga aytiladi (yoki tuproq eksplikatsiyasida tuproq ayirmalari bo'yicha nishablik ko'rsatilgan bo'lsa).

Tuproq-tekshiruv ishlari xo'jalik bo'yicha to'liq rejada o'tkazilib, nishablik bo'yicha kartogramma tayyorlanmagan va tuproq turlarida nishablik ko'rsatilmagan bo'lsa, «Lalmikor yerlar sifatining tavsifi bo'yicha qaydnomasi»ni to'lg'azishdan oldin nishablik kartogrammasi qilinadi.

Maydonlarni aniqlash va qaydnomalarni to'lg'azish. Dala tekshiruvi ishlarining natijasi bo'yicha quyidagilar tuziladi:

- lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish qaydnomasi;
- lalmikor yerlar sifatining tavsifi;
- yaylov vapichanzor tipining tavsifi;
- ro'yxatga olish natijalari va yer balansi ma'lumotlarini taqqoslash qaydnomasi.

Yerdan foydalankvchilarning har biri bo'yicha «Lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish qaydnomasi»ni tuzish uchun quyidagilar asos qilib olinadi:

- konturlar bo'yicha hisoblash qaydnomasi;
- yaylovlar tipi vaqishloq xo'jalik yerlarining haqiqiy maydoni haqida ma'lumotlar;
- xo'jalik ichidagi yer tuzish va maxsus tekshirish bo'yicha o'tgan yillarda tayyorlangan hujjatlar.

Bu qaydnomadan dalada tekshiruv ishlari o'tkazilib, tuzatishlar kiritilgandan so'ng ro'yxatga olish qaydnomasini to'lg'azilib, foydalaniladi. Ro'yxatga olish qaydnomasini konturlar, konturlar guruhi, hisoblab chiqazilgan ajratmalar yakuni, shuningdek, almashlab ekish maydonlari yoki almashlab ekish dalalari (agar xo'jalik ichidagi yer tuzish hujjatlaridan foydalanilgan bo'lsa) bo'yicha to'lg'azish mumkin.

«Lalmikor yerlar va yaylov yerlarini ro'yxatga olish qaydnomasi»ga shu mintaqadagi hamma yer turlari qo'shib yoziladi. Bunda qo'yidagi yozish tartibiga amal qilinadi:

Muddatsiz foydalaniladigan yerlar

1. Yog'ingarchilik bilan ta'minlangan (hamma konturlar yoki konturlar guruhi va boshqalar yoziladi).

2. Yog'ingarchilik bilan yarim ta'minlangan (shuningdek).

3. Yog'ingarchilik bilan ta'minlanmagan.

4. Lalmikor yerlar mintaqasidagi hamma yerlar (shu jumladan, qisman sug'oriladigan).

5. Yaylov yerlar mintaqasi (ta'minlangan, yarim ta'minlanmagan lalmikor yerlar mintaqasiga kiritilmagan yaylovlarning hamma konturlari yoki konturlar guruhi yoziladi).

6. Muddatsiz foydalaniladigan lalmikor yerlar va yaylov yerlarning hammasi.

7. Sug'oriladigan yerlar (lalmikor yerlar va yaylovlar mintaqasidagi sug'oriladigan yerlar 1-yanvargacha qilingan yer balansidan olinadi).

8. Muddatsiz foydalaniladigan yerlarning jami.

9. Uzoq muddat foydalaniladigan yerlar (muddatsiz foydalaniladigan yerlar tartibida yoziladi).

10. Uzoq muddat foydalaniladigan yerlarning hammasi.

11. Foydalaniladigan yerlar bo'yicha jami.

12. Lalmikor yerlar va yaylov yerlarni ro'yxatga olish qaydnomasiga bajaruvchi va yer tuzish muhandisi imzo chekadi.

«Lalmikor yerlar sifatining tavsifi» faqat lalmikor yerlar mintaqasida ajratilgan, ta'minlangan lalmikor yerlar bo'yicha tuziladi.

Qaydnomani to'lg'azish quyidagicha amalga oshiriladi:

Bo'z tuproqlar poyasi:

1. Yuvmilgan va kam yuvmilgan och tusli bo'z tuproqlar.

2. Yuvmilgan och tusli bo'z tuproqlar.

3. Yuvmilgan va kam yuvmilgan tipik bo'z tuproqlar.

4. Yuvmilgan tipik bo'z tuproqlar.

5. Yuvmilgan va kam yuvmilgan to'q tusli bo'z tuproqlar.

6. Yuvmilgan to'q tusli bo'z tuproqlar.

Jigarrang tuproqlar poyasi:

7. Yuvmilgan va kam yuvmilgan jigarrang va o'rmon qo'ngir tuproqlar.

8. Yuvmilgan jigarrang va o'rmon qo'ng'ir tuproqlar.

«Lalmikor yerlar sifatining tavsifi»dagi shamol eroziyasiga uchraganligi ustunini to'lg'azishda viloyat tuproq eroziyasi kartasidan foydalaniladi.

«Pichanzor va yaylovlar tavsifi» har qaysi xo'jalikka yaylovlar tipi bo'yichato'lg'aziladi. U mavjud geobotanik tekshirish hujjatlari asosida to'lg'aziladi:

- masshtabi 1:100000 bo'lgan o'simliklar kartasi;
- o'simlikning quriq ist'emol qiladigan massa hosildorligi (s/ga) bo'lgan kartaga qilingan eksplikasiya.

Yaylov va pichanzorlar tipining tavsifini aniqlash uchun geobotanik ishtirokida o'simliklar kartasidan reja asoslariga geobotanik (yaylov) ayirmalari ko'chiriladi va yaylovlar tipiga birlashtiriladi. Undan so'ng maydoni hisoblab topiladi, «Yaylov va pichanzorlar tipi tavsifi»ga har qaysi tip yaylovning hosildorligi s/gada yoziladi. Ozuqa zahirasi maydonlarni hosildorlikka ko'paytirish yo'li bilan belgilanadi. Yaylovdagi qo'ylar soni belgilash uchun berilgan ozuqa zaxirasini bir bosh qo'yga kerak bo'lgan ozuqa miqdoriga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi (bir qo'yga 8 s).

2. Hujjatlarni rasmiylashtirish va ro'yxatga olish natijalarini ko'rib chiqish

Har qaysi yerdan foydalanuvchining ro'yxatga olish hujjatlari 3 nusxada ko'paytiriladi. Har qaysi nusxa ish (delo) sifatida tayyorlanib, quyidagi hujjatlardan tashkil topadi:

- yerning ro'yxatga olinganlik dalolatnomasi;
- yer balansi bilan ro'yxatga olish natijalarini taqqoslash qaydnomasi;
- lalmikor yerlar va yaylovlarni ro'yxatga olish natijalarini taqqoslash qaydnomasi;
- lalmikor yerlar va yaylovlarni ro'yxatga olish qaydnomasi;
- lalmikor yerlar sifatining tavsifi;
- pichanzor va yaylovlar tipining tavsifi.

Yerdan foydalanish rejası. Yerlarni ro'yxatga olish hujjatlari xo'jalikka, tuman qishloq va suv xo'jaligi boshqarmasiga va bir nusxasi viloyat yer tuzish resurslari boshqarmasi arxiviga topshiriladi.

Yerdan foydalanish rejasiga yangi paydo bo'lgan o'zgarishlarning tasviri chiziladi, yo'q bo'lgan situatsiyalar o'chirib tashlanadi (qizil, qisqa shtrixlar bilan), yog'ingarchilik bilan ta'minlangan lalmikor yerlar va aholi yashaydigan joylarning chegaralari ko'rsatiladi. Agar xo'jalikda sug'oriladigan yerlar bo'lsa, oxirida ular massivlar holida ajratilib, sug'oriladigan mintaqa, deb yozib qo'yiladi.

Qishloq xo'jalik yer turlari va situatsiya elementlari qabul qilingan shartli belgilarga mos ravishda chiziladi. Xo'jalikning yerdan foydalanish kartasi dokaga yoki bo'zga elimlab yopishtiriladi.

Tuman ma'muriy chegarasida lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish ishlari tugagandan so'ng tuman bo'yicha yakuniy hisobotga qisqacha tushuntirish xati ilova qilinadi. Bu tushuntirish xatida lalmikor yerlar va yaylovlardan foydalanishni yaxshilash uchun suv va shamol eroziyasiga qarshi kurash tadbirlarining tavsifi va hajmi aks ettiriladi.

Tuman bo'yicha tasdiqlangan hisobot 4 nusxada ko'paytiriladi va tuman qishloq xo'jalik boshqarmasiga, viloyat qishloq va suv xo'jalik boshqarmasiga, Yer resurslari, geodeziya, kartografiya va davlat kadastr bo'yicha davlat qo'mitasiga, shuningdek, birinchi nusxasi viloyat yer resurslari boshqarmasi arxiviga topshiriladi.

Lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish ishlarining yakuni tumanlar bo'yicha tuman hokimiyatiga ko'rib chiqish va tasdiqlash uchun beriladi. Agar bu ishlar hamma tumanlar bo'yicha tugallanmay, ayrim tumanlar bo'yicha qilingan bo'lsa ham tuman hokimiyatida ko'rib chiqiladi va tasdiqlanadi. So'ngra bu ro'yxatga olish ishlari yakuni viloyat hokimiyati va Respublika Vazirlar Mahkamasi tomonidan o'rnatilgan tartibda ko'rib chiqilib, tasdiqlanadi.

Nazorat savollari

1. Lalmikor yerlarni nima maqsadda ro'yxatga olinadi?
2. Lalmikor yerlarni qanday ma'lumotlar asosida olib boriladi?
3. Qaysi tashkilot tomonidan (kimlarni ishtirokida) olib boriladi?

4-§. Sho'rlangan yerlarning miqdori va sifatini hisobga olish tartibi

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Qishloq va suv xo'jaligi vazirligiga sug'oriladigan yerlarning sho'rlanishini aniqlash va bu ishlarni har besh yilda davriy takrorlab turish vazifasini yuklatgan.

Sho'rlanishni aniqlashdan maqsad, sug'oriladigan yerlarda sho'rlangan yerlarning konturlarini va maydonlarini ajratishdir, chunki bu maydonlarda sho'r yuvish ishlarini bajarish lozim bo'ladi. Sho'rlanishni aniqlash ishlari natijasida tuzilgan tuz miqdorining kartogrammasi asosida sho'r yuvish me'yori va muddati belgilanadi.

Sho'rlanishni aniqlash ishlari sho'rlangan va sho'rlanishga uchragan yerlarda sho'rlanganlik miqdori va uning sifat bahosi bilan ta'minlanishi kerak.

Sho'rlanishni aniqlash uchun 1:10000 masshtabda qilingan tuproq kartasi, shu nisbatda qilingan xo'jaliklarning yerdan foydalanish kartalari, avgust-sentyabr oylarida olingan, shuningdek, aeroplardan turib oq-qora tasvirda suratga tushirilgan fotoplanshetlar asos qilib olinadi. Qishloq xo'jalik ekinlari ekiladigan tuproqlarning sho'rlanganlik darajasini aniqlashda eng yaxshi deshifrovka belgilari 0,70 dan 0,86 mkm to'liqida qilingan infraqizil spektordagi aerofoto suratlarda ko'rinadi.

Sho'rlangan yerlarning sho'rini aniqlash uchun chuqurligi bir metr bo'lgan o'ralar (skvajinalar) kovlanadi va 5 foizgacha chuqurligi ikki metrli yoki yer osti suvi sathigacha bo'lgan o'ralar kovlanadi. Bunda 15-20 gektar yerga bitta o'ra to'g'ri keladi.

Bu o'ralardan tahlil qilish uchun namunalar olinadi. Bir metrli o'ralarning 0-30, 30-70 va 70-100 sm qavatlaridan 100-150 grammdan, ikki metrli o'ralarning 0-30, 30-70, 70-100, 100-150, 150-200 sm. chuqurliklardan namunalar olinadi. O'ralar egatlar tepasidan kovlanadi.

Sulfat-xloridli va xlorid tipda sho'rlangan tuproqlardan olingan namunalarda suvli so'rim qisqartirilgan holda tahlil qilinadi. SO_3 , NSO_3 , Cl vaxlorid sulfatli tipdasho'rlangan tuproqlardaesa HCO_3 , Cl SO_4 , Ca , Mg , Na va K lar tahlil etiladi.

Tuproqlarning sho'rlanganlik darajasi Cl va Na — ionlar miqdoriga qarab aniqlanadi.

Sho'rlanishni aniqlash ishlari uchta davrdan iborat: tayyorgarlik ishlari, dala va tugallash (kameral) ishlari.

Tayyorgarlik ishlari. Bu davrda sho'rlanishni aniqlash kerak bo'lgan joy, dala, kameral, laboratoriya va kartografik ishlar hajmi aniqlanadi, ish rejasi va dastlabki laboratoriya tahlili dasturi tuziladi, adabiyotlar va kartografik ma'lumot beradigan hujjatlar yig'iladi.

Ishni bajaruvchi mutaxassislarga yerlarning turlarini aniqlash

bo'yicha (deshifrovka qilinadigan) xo'jalikning aeroplardan 1:10000 masshtabdagi yerdan foydalanish (konturli) va tuproq kartalari beriladi. Sho'rlanish kartogrammasini tuzishda yuqorida ko'rsatib o'tilgan hujjatlardan foydalanish zarur, chunki bular bir-birini to'ldiradi.

Sho'rlanish darajasi bo'yicha konturlarga ajratish aeroplardan olingan syomkalar asosida tuzilgan fotoplanshetlarda ham bajarilishi mumkin.

Aeroplardan olingan syomkalar o'rganilib, ranglarining farqiga qarab, dastlabki tekshiruvdan o'tadi. Har xil rangdagi konturlar oddiy qora qalam bilan chizib chiqiladi.

Agar aerouratlar yo'q bo'lsa, sho'rlanishni aniqlash ishlari xo'jalikning sug'oriladigan yerlarida yurib kuzatish ishlari bajariladi, ekilgan o'simliklarni holatiga qarab konturlarga ajratiladi. Joylardagi o'zgarishlar xo'jalik agronomi, gidrotexnik yoki brigadir ishtirokida tekshiriladi. Qishloq xo'jalik ekinlarining holatini aniqlab chiqish ishlari avgust-sentyabr oylarida o'tkaziladi. Bunda har qaysi sug'oriladigan kontur ko'rib, aniqlab chiqiladi.

Tekshirilgan hujjatlar bo'yicha xo'jalikdagi o'simliklar holatining 1:10000 masshtabdagi kartasi tuziladi va unda kuchsiz sho'rlangan, o'rtacha sho'rlangan, kuchli sho'rlangan maydonlarning konturlari ajratiladi.

Dalaga chiqishdan oldin, ish bajaruvchilar kerakli hujjatlarni va dalada ishlash uchun kerak bo'lgan anjomlarni olishadi.

Dalada qilinadigan ishlar. Dalada sho'rlangan tuproqlar sho'rini aniqlash uchun quyidagi ishlar bajariladi:

- tuproq yuzasidagi sho'rlanganlik belgilari bilan maydonlar bo'yicha va qishloq xo'jalik ekinlarining holati va yer turlarini aniqlash bo'yicha qilingan ishning umumiy marshruti bo'yicha tanishib chiqish;

- o'ra kovlash va namunalar olish yo'li bilan sho'rlanganlik darajasini dalada o'rganish;

- har xil darajada sho'rlangan konturlarni dala konturlari bilan taqqoslab ko'rish va ajratish;

- xlorid-sulfat va sulfatli sho'rlanishga uchragan tuproqlarda namunalarni eritmalar yordamida tekshirib ko'rish, dala tuproq kartalarini rasmiylashtirish.

Asosiy usul bilan sho'rlanganlik kartogrammasi tuzish zaruriati tug'ila. dala aylanib, aniqlash paytida asosiy usul bilan aniqlanadigan joylar belgilanadi va miqdori aniqlanadi.

Kartada ajratilishi zarur bo'lgan har xil darajadagi sho'rlangan konturlarning kamaytirilgan aniq sonini belgilashda quyidagilarga amal qilish zarur:

- chegaralari aniq va rangi ajralib turganda—kartada 50 mm² yoki joylarida 0,5 ga bo'ladi;

- chegarasi aniq bo'lmaganda, kartada 400 mm² yoki joylarda 4,0 gektar bo'ladi.

Olingan namunalar quritiladi, tahlil qilish uchun buyurtmalar tuzilib, laboratoriyaga jo'natiladi.

Dala ishlari kuz oylarida (avgust-noyabr) o'tkaziladi. Yer osti suvlari yaqin joylashgan bo'lsa, uning chuqurligi belgilanib, 0,5 litr hajmidagi shishalarga namuna olinib, laboratoriyaga analiz qilish uchun yuboriladi.

Maxsus mexanizmlar orqali kovlab olingan tuproq namunasi ma'lum bir qavatdan olinganligi yozib qo'yiladi va yaxshilab aralashtirilib, xaltalarga o'rtacha 100-150 grammadan solinadi va qog'ozga yoziladi.

Kovlangan har qaysi o'ra kartada raqamlar bilan, bir metrliari X harfi bilan, ikki metrliari esa doiraga olingan X belgisi bilan belgilanadi.

Yer osti suvi olingan raqam ostiga to'g'ri chiziqli belgi qo'yiladi.

Xonada tugallash (kameral) ishlari. Laboratoriya analizlarining natijalari olingandan so'ng ular tekshiriladi va to'g'ri kelmaydiganlari, noto'g'rilari tashlab yuboriladi. 0-100 sm. qavatdagi tuzlarning o'rtacha miqdori hisoblab chiqaziladi, ikki metrli o'ralar uchun esa 0-100, 100-200 sm qavatlar uchun tuz miqdori hisoblab chiqaziladi.

Ayrim o'ralardagi tuz va ionlar miqdorining o'rtacha hisob-kitobi va bir xil sho'rlanishga ega bo'lgan o'ra va konturlar umumlashtiriladi.

Analizlar va umumlashtirishlar natijasiga ko'ra, tuproqlarning sho'rlanishi bo'yicha dalada qilingan kartalarga tuzatishlar kiritiladi va ularga tuproq kartasidan, tuproqlarning har xil genezisi, mexanik tarkibi bo'yicha konturlari o'tkaziladi.

Tugallangan oxirgi kartada sho'rlanish darajasining konturlar bo'yicha qaydnomasidan tashqari, sho'rlarni yuvish me'yori va necha marta yuvish kerakligi haqida tavsiya ham beriladi.

Bir xil darajada sho'rlangan va tuzlar tarkibi bir xil, lekin mexanik tarkibi har xil sho'rlangan tuproqlar alohida kontur qilib ajratilishi kerak, chunki bunday tuproqlardan sho'rning chiqib ketish koeffitsiyenti har xil bo'ladi.

Kartada sho'rlanishning ajratilishi quyidagi ranglar orqali ko'rsatiladi:

- sho'rlanmagan, sho'ri yuvilgan ayirmalari yashil rangda;
- kuchsiz sho'rlangan — sariq rangda;
- o'rtacha sho'rlangan — to'q sariq rangda;
- kuchli sho'rlangan - qizil rangda;
- sho'rhoklar — siyoh rangda.

Tuproqlarning mexanik tarkibi shtrixlar bilan tasvirlanadi, sho'rlanish tipi esa, (xlordi — X, sulfat-xloridli — SX, xlorid sulfatli — XS, sulfatli — S, karbonat magniyli — KM) belgi bilan belgilanadi.

Tuproqning sho'rlanish kartasida quyidagilar qayd etiladi:

- tashkilotning nomi, tushuntirish xati yozilgan yil, ishni bajargan xodim va rahbar imzosi va muhr qo'yiladi;

- dala ishlari va laboratoriya ishlari bajarilgan vaqt, drenaj tarmoqlarining uzunligi va holati haqida qisqacha ma'lumot, yer osti suvlarining sho'rlanganlik darajasi, kimyoviy tahlillar usuli, sho'rlangan tuproqlarning tugallangan kartasini tuzishda hisob-kitoblar va qayta ishlashlar o'tkaziladi.

- yer fondining sho'rlanish bo'yicha miqdorlari, xo'jalikning yer turlari bo'yicha yer fondi, sho'rlanish darajasi, sho'rlanish turi va qishloq xo'jalik yerlaridan sho'ming yuvilib chiqib ketish koeffitsiyenti. Xo'jalik maydonida sho'rlanishning tarqalish xususiyatlari aniqlanadi;

- respublika qishloq xo'jaligining barcha yerga egalik qiluvchi va yerdan foydalanuvchi xo'jaliklaridagi sug'oriladigan yerlarning sho'rlanish, gipslanish vatoshloqli darajasi aniqlab kartogrammalari tuzib chiqiladi. Bu ma'lumotlar asosida tumanlar, viloyatlar va respublika miqyosida shunday kartalar tuzilib, bunday salbiy jarayonlarni bartaraf qilish kartogrammalari tuzilib, ish hajmi aniqlab chiqiladi.

Tavsiyalar. Har xil darajada sho'rlangan va kimyoviy tarkibga ega bo'lgan, tuz yuvilib ketish darajasi (koeffitsiyentlari) hisobga olingan holda sho'r yuvish me'yorlari va necha marta yuvish zarurligi haqida tavsiyalar. Xo'jalik yerining meliorativ holati bo'yicha umumiy fikrlar.

Tuproqning sho'rlanganlik kartasi va unga yozilgan tushuntirish xati 3 nusxada tayyorlanib, 1 nusxasi xo'jalikka, bir nusxasi tuman yer resurslari bo'limiga topshiriladi, bir nusxasi hujjatlarni tayyorlagan tashkilotda qoladi. Kartogramma asosida sho'rlangan yerlar maydonini paletka yoki har xil darajada sho'rlangan yerlar maydoni planimetrlar yordamida hisoblab chiqiladi.

Sho'r yuvish me'yori Nyerozin formulasi bo'yicha aniqlanadi:

$$M=(PT)S:KxA-p$$

bu yerda, M — yuvish me'yor, m³/ga;

P — tuproq qavatini hisoblab chiqilgan dala suv sig'imi, (tuzlarni eritish uchun ketadigan suv miqdori), m³/ga;

T — tuproqning shu qavatidagi namlik miqdori m³/ga, sho'r yuvishdan oldin paxta yetishtirilgan dalalarda 50 foiz dala suv sig'imidan, beda ekilgach yerlarda 30 foiz, dala suv sig'imidan; S/K-tuzning miqdori, m³/ga;

S — tuproqning yuvib chiqazish zarur bo'lgan, hisoblab chiqazilgan qavatidagi xlor miqdori, kg/ga;

A — tuproqning sho'rini yuvishdan ekin ekishgacha bo'lgan davrda tushgan yog'ingarchilik miqdori, m³/ga;

p — shu davrda suvning parlanib ketishi, m³/ga.

Tuproqdagi yuvib chiqaziladigan tuz (xlor) miqdori quyidagicha hisoblab chiqaziladi:

$$S=100 \times h d(Ch-Ch_1) \times 1000$$

bu yerda, S — yuvib chiqazish zarur bo'lgan tuzning (xlor) miqdori, kg/ga;

h — tuproqning hisoblangan qavatini, m;

d — tuproqning hajmiy massasi, g/sm³, t/m³;

Ch-Ch₁ — dastlabki (yuvishga qadar) va yuvilgandan so'ng qoladigan tuzning miqdori, massasiga nisbatan, foiz hisobida;

100 — kilogrammni tonnaga aylantirish ko'paytmasi.

Ko'p yillik tekshirishlar natijasiga asosanib, sho'r yuvish muddatlari va sho'r yuvish uchun beriladigan suvlar miqdorlari

20-jadval

Tuproq yuzasi va o'simlik holati bo'yicha sho'rlanishni baholash shkalasi

?	O'simlikning holati va tuproq yuzasi	Sho'rlanish darajasi
1	Kam zararlangan, tuzlar rangi kuchsiz	Kuchsiz sho'rlangan
2	Zararlangan (ba'zi joylarda qunib qolgan), tuzlar rangi sezilarli	O'rtacha sho'rlangan
3	Kuchli zararlangan (juda ko'p qunib qolgan), oppoq tuz bilan qoplangan	Kuchli sho'rlangan-sho'rxoqlar

hisobga olingani e'tiborda tutiladi. G'o'zaning talablari hisobga olingan holda aniqlangan unumdorlik ko'rsatkichlari (bonitetlar) paxta majmuiga kiruvchi boshqa hamma ekinlar (sholi, kanop va kup yillik mevali daraxtlardan tashqari) ekiladigan sug'oriladigan yerlarni baholash uchun ham to'g'ri keladi.

Yerlarni baholashda tuproqning asosiy xususiyatlari va tabiiy sharoitlari: genetik alomatlari, sug'orila boshlangan davrning uzoq-yaqinligi, madaniylashtirilgani, agroiqlim resurslari bilan ta'minlanganligi, mexanik tarkibi, tuproq hosil qiladigan jinslar genezisi, tuproq qatlamining sizot suvlari o'tkazuvchanligi, sho'rlanish darajasi, eroziyaga uchragani, sertoshligi, gipslashgani va hokazolar hisobga olinadi (4-rasm).

Baholash 100 balli shkala bo'yicha o'tkaziladi. Eng yaxshi xususiyatlarga ega bo'lgan va eng yuqori unum beradigan tuproqlarga 100 ball qo'yiladi (22-jadval).

Genetik alomatlar, sug'orila boshlanganligining uzoqligi va madaniylashtirilgani barcha sug'oriladigan yerlarni baholashda umumiy mezon hisoblanadi.

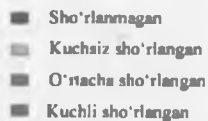
Yuqorida keltirilgan ma'lumot qulay sharoitlarda yetilgan, ya'ni sho'rlanmagan va eroziyaga uchramagan, mexanik tarkibi, ustki qatlamining sizot suvlarini o'tkazuvchanligi yaxshi bo'lgan va hokazo tuproqlar sifati to'g'risida tasavvurga ega bo'lish imkonini beradi.

Unumdorligini pasaytiruvchi turli tuman xususiyatlarga ega bo'lgan tuproqlarni baholashda tegishli pasaytirish koeffitsiyentlari qo'llaniladi.

Yerlar unumdorligi bo'yicha omillar orasida iqlim alohida o'rin tutadi. Issiqsevar o'simlik bo'lgan g'o'za uchun eng ahamiyatli agroiqlim ko'rsatkichlaridan biri harorat resurslari bilan ta'minlanganlik yoki foydali harorat yig'indisining 10°Cdan yuqori bo'lishidir. G'o'zaning harorat resurslari bilan qay darajada ta'minlanganiga qarab, kenglik va yuqori mintaqalar bo'yicha bonitetlarni qanday tabaqalashtirish 23-jadvalda ko'rsatilgan.

Hozirgi paytda respublikamizda o'rta va ingichka tolali g'o'zaning vegetatsiya davriga ko'ra, o'rta va yerta pishar navlari parvarish qilinmoqda. Uslubiy ko'rsatmalarda avvalgilardan farqli o'laroq, 2450° foydali harorat yig'indisi - qulay sharoit, deb hisoblanadi. Bu foydali haroratning quyi nuqtasi bo'lib, unda turli muddatlarda pishib etiladigan (yerta pishar, o'rta pishar va kech pishar) g'o'za navlarining barcha guruhlari parvarish qilinishi mumkin.

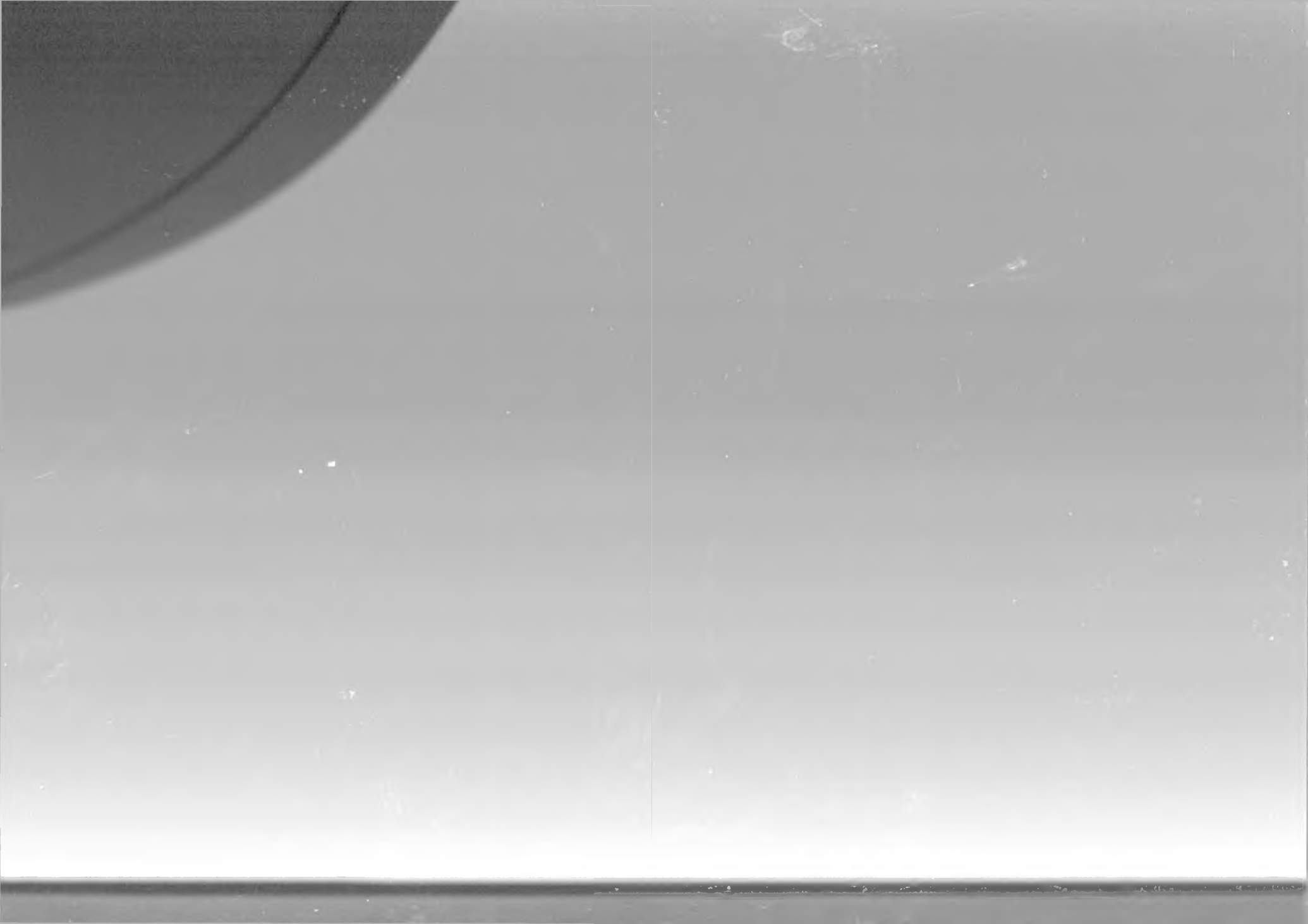

Masshtab 1:3000 000

AFG'ONISTON

- Sug'oriladigan yerlar
 Lalmi yerlar
 Yaylovlar
 Tabiatni muhofaza qilish
va o'rmon yerlari
 Suv ostidagi yerlar

**O'zbekistonning sug'oriladigan yerlarini unumdorlik bo'yicha
baholash shkalasi**

Tuproqlar	Tuproqlar bositetining ballari		
	Yuqori madaniy- lashtirilgani	O'rta madaniy- lashtirilgani	Kam madaniy- lashtirilgani
Eskidan sug'orilib kelinayotgan yerlardagi tuproqlar			
Bo'z	100	90	70
O'tloqi-bo'z	100	80	60
Bo'z tuproqlar mintaqasidagi o'tloq	100	80	60
Tagir	90	70	50
O'tloqi-tagir	100	80	60
Dasht mintaqasidagi o'tloq	100	80	60
Yangidan sug'orila boshlangan yerlardagi tuproqlar			
Och tush bo'z	100	80	60
Tipik bo'z	100	80	60
O'tloqli bo'z	90	70	50
Bo'z-o'tloqi	90	70	50
Bo'z tuproqlar mintaqasidagi o'tloq	90	70	50
Bo'z tuproqlar mintaqasidagi botqoq o'tloq		70	50
Sur tush qo'ng'ir	60	50	40
Sur tush qo'ng'ir o'tloq		65	50
Tagir	80	60	50
Tagir o'tloqi	90	70	50
O'tloqi tagir	80	60	50
Dasht mintaqasidagi tagir	90	70	50
Dasht mintaqasidagi botqoq o'tloqi		60	40
Yangi o'zlashtirilgan yerlardagi tuproqlari			
Och tush bo'z			50
Tipik bo'z			50
O'tloqi bo'z			50
Bo'z o'tloqi			50
Bo'z tuproqlar mintaqasidagi o'tloq			50
Bo'z tuproqlar mintaqasidagi botqoq o'tloqi			40
Sur tush qo'ng'ir			30
Sur tush qo'ng'ir o'tloq			40
Tagir			50
O'tloqi tagir			50
Tagir o'tloqi			50
Dasht mintaqasidagi o'tloq			50
Dasht mintaqasidagi botqoq o'tloqi			40
Dasht qumlar			50
Qumli o'tloq			50

Iqlim koeffitsiyenti yoki odatda, bioiqlim deb ataluvchi koeffitsiyent hamma uchun rasm bo'lib qolgan quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqariladi:

$$B_K = \Sigma_{\text{Etr}} / T_{\text{Etr}} \times 100$$

bunda:

Σ_{Etr} —haqiqatdan 10°C dan yuqori bo'lgan foydali harorat yig'indisi;

Tabiiy qishloq xo'jaligi maydonlari va tumanlari bo'yicha kenglik mintaqalari hamda yuqori mintaqalardagi iqlim omillariga ko'ra pasaytirish koeffitsientlari

1	2	Dastl mintaqasi				Ochiq bo'z tuproq mintaqasi				Tipik bo'z tuproqlar mintaqasi			
		Foydali yerlar yil'indasi	o'zining eritilishligi	BKP (BK)	Pasaytirish koeffitsienti	Foydali yerlar yil'indasi, o's	o'zining eritilishligi	BKP (BK)	Pasaytirish koeffitsienti	Foydali yerlar yil'indasi, o's	o'zining eritilishligi	BKP (BK)	Pasaytirish koeffitsienti
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14
	Qashqadaryo, Qashqadaryo, Chirchik	2018	ertapshar	82	0,80								
	Beruniy, Ko'rtako'l	2275	o'rtapshar	93	0,95								
	Xorazm	2241	o'rtapshar	91	0,90								
2	Jamshid Qashqadaryo, Navoiy, Makhchiyo'l	2350	o'rtapshar	96	0,95								
	Buxoro	2454	ingichka to'liq (ertapshar)	100	1,00								
	Qorako'l	2685	ingichka to'liq (ertapshar)	110	1,10								
	Muborak	3064	ingichka to'liq (kechpshar)	125	1,25								
3	Jamshid Sirdaryo, Sherobod-Surxon	3163	ingichka to'liq (kechpshar)	129	1,30								
4	Markaziy Farg'ona, Bo'z, Yozgovon	2735	ingichka to'liq (o'rtapshar)	112	1,10								
5	Chirchik, Ohangqum, Yangiyo'l									2193	erta va o'rtapshar	89	0,90
	Ko'kono'l, Palant									2193	erta va o'rtapshar	89	0,9
	Chirchik, Ohangqum									2055	ertapshar	84	0,85
6	Buxoro, Mirzacho'l					2325	o'rtapshar	95	0,95				
	Sirdaryo					2345	o'rtapshar	95	0,95				
	Qashqadaryo, Markaziy Mirzacho'l					2164	erta va o'rtapshar	88	0,90				
	Jamshid Mirzacho'l					2418	o'rtapshar	98	1,00	2418	o'rtapshar	98	1,00

23-jadvalning davomi

7	Zhetysay, Samanqand									2216	o'rtapshar	90	0,90
	Kashgariy					2272	o'rtapshar	93	0,95				
	Qashqadaryo, Jamshid Sirdaryo					2252	o'rtapshar	92	0,90				
8	Farg'ona					2385	o'rtapshar	97	1,00				
	Chirchik, Chirchik, Oyoq'ti Aravon					2053	ertapshar ingichka to'liq	84	0,85				
	Andijon, Shofirlikon									2261	ertapshar ingichka to'liq	109	1,10
	Izboskan, Uchqo'ng'ir on So'x					2400	o'rtapshar	98	1,00				
	Farg'ona, Oyoq					2735	ingichka to'liq (ertapshar)	112	1,00				
	Farg'ona, Oyoq					2422	o'rtapshar	99	1,00				
9	Qashqadaryo					2801	ingichka to'liq o'rtapshar	114	1,15				
	Chirchik, Shofirlikon									2597	ingichka to'liq (ertapshar)	106	1,10
10	Sirdaryo, Yangi Sirdaryo					2037	ingichka to'liq (kechpshar)	124	1,25				

24-jadval

Tuproqning mexanik tarkibi va skeletligi (sertoshligi)ga ko'ra pasaytirish koeffitsientlari

Mexanik tarkibi	Bo'z tuproqlar mintaqasi												Dastl mintaqasi			
	Iyovs aliyuvial prolyuvial eluvial ona tinslar aliyuvial prolyuvial eluvial ona tinslar															
Soz tuproqlar	0,90	0,85	0,80	0,75	0,70	0,80	0,75	0,70	0,85	0,85	0,80	0,70	0,80	0,75	0,70	0,70
Og'ir qumliq tuproqlar	0,90	0,85	0,85	0,80	0,75	0,85	0,80	0,75	0,90	0,85	0,85	0,80	0,90	0,85	0,75	0,75
O'rtacha qumliq tuproqlar	1,00	0,95	0,95	0,90	0,85	0,95	0,90	0,85	0,90	0,95	0,95	0,90	0,80	0,95	0,85	0,75
Engil qumliq tuproqlar	0,95	0,90	0,90	0,85	0,75	0,90	0,85	0,75	1,00	0,95	0,95	0,90	0,85	0,90	0,85	0,75
Qumliq tuproqlar	0,85	0,85	0,85	0,80	0,75	0,85	0,80	0,65	0,95	0,90	0,80	0,70	0,85	0,80	0,70	0,70
Qumliq tuproqlar	-	-	-	-	-	-	-	-	0,90	-	-	-	0,70	0,60	0,50	0,50

26-jadvalning davomi

No	Tuproq, sizot suvlarining taxminiy chuqurligi, sho'rlanish darajasi	Bo'z tuproqlar, taqir oq qo'ng'ir tuproqlar, sizot suvlarining chuqurligi 5 m. dan ortiq	O'loqi bo'z tuproqlar, o'loqi taqir tuproqlar, sizot suvlarining chuqurligi 3-5 m.	Bo'z tuproqlar muntazasidagi o'loqi tuproqlar va dastli muntazasidagi bo'yoq o'loqi burda o'loqi, taqir o'loqi tuproqlar, sizot suvlarining chuqurligi 1,5-3 m.	Bo'z tuproqlar muntazasi va dastli muntazasidagi bo'yoq o'loqi burda o'loqi, taqir o'loqi tuproqlar, sizot suvlarining chuqurligi 0,5-1,5 m.
		-	1,0	0,95	-
	1. Sho'ri yovilgan	-	0,95	0,90	0,85
	2. Biroz sho'rlangan	-	0,90	0,85	0,70
	3. O'rta sho'rlangan	-	0,85	0,80	0,70
	4. Kuchli darajada sho'rlangan	-	-	-	-
	b) zaxi qo'shimagan, sho'r suvi pasiga sizit tushmagan va juda sek in sizib tushadigan tuproqlarda. Bunday tuproqlarda sho'rlanishning sulfat-xlorid turi ko'proq uchraydi. Delatlarda ma'mlik turkibi og'ir bo'lgan tuproqlar, o'zma lar oralig' pastliklardan daryolarning vohalari ko'lamon pastliklardan iborat.	-	0,90	0,85	-
	1. Sho'ri yovilgan	-	0,85	0,80	0,75
	2. Biroz sho'rlangan	-	0,80	0,75	0,70
	3. O'rta sho'rlangan	-	0,75	0,70	0,60
	4. Kuchli darajada sho'rlangan	-	-	-	-
	a) karbonat ma'muniv tuzlari bilan sho'rlangan yerlar	-	-	-	-
	1. Biroz sho'rlangan	-	-	0,90	-
	2. O'rta sho'rlangan	-	-	0,80	-
	3. Kuchli darajada sho'rlangan	-	-	0,70	-
	b) sho'ri o'rtamli chuqurligi 30-80 sm bo'lmaganda	-	-	-	-
	1. Biroz sho'rlangan	-	-	-	0,70
	2. O'rta sho'rlangan	-	-	-	0,60
	3. Kuchli darajada sho'rlangan	-	-	-	0,50

keltirilgan. Bunda turlicha baholanishi kerak bo'lgan tuproqlar quyidagi guruhlarga ajratiladi:

1. Sho'rlanmagan va ikkinchi sho'rlanishga uchramagan yerlar. Bu guruhga sizot suvlari chuchuk bo'lgan yoki chuqur joylashgan yerlar kiradi.

2. Sho'ri batamom yo'q bo'lib ketmaydigan yerlar. Bunga sizot suvlari chuqur joylashgan, sho'r bo'lgan yerlar kiradi.

3. Tez eruvchan tuzlar bilan sho'rlangan yerlar. Bu guruhga kiruvchi yerlar sho'r yerlarning asosiy qismini tashkil etadi. Agar sho'r sizot suvlari yuza joylashgan va sekin harakat qiluvchi bo'lsa, bunday yerlar sho'rlanishda davom etavayeradi.

4. Karbonat-magniy tuzlari bilan sho'rlangan, zich gips va karbonatli qatlami bo'lgan yerlar. Bu guruhga kiruvchi tuproqlar chuchuk gidrokarbonatli sizot suvlari yuza joylashgan sharoitda rivojlanib boradi.

Sizot suvlarining oqib chiqib ketish imkoni katta bo'lgan yerlar uchun tuzatish koeffitsiyentlari 26-jadvalda keltirilgan.

Keyingi yillarda sug'oriladigan dehqonchilik uchun tuproqlari turli darajadagi pslashgan kattamaydonlar o'zlashtirildi. Gips yerning meliorativ holatini yomonlashtiradi, tuproq unumdorligini pasaytiradi. Gips qatlamining qalinligi vachuqrligiga qarab pasaytirish koeffitsiyenti qo'llaniladi (27-jadval).

Tuproqlarning yuqorida ko'rsatib o'tilgan barcha alomatlari va xususiyatlari (foydali harorat yig'indisidan tashqari) xo'jalikning tuproq kartalarida bor. Shuning uchun xo'jalikning almashlab ekish maydonlari yoki almashlab ekish dalasi tuproq unumdorligi bo'yicha baholashda masshtabi 1:10000 bo'lgan tuproq kartasi

27-jadval

**Eroziyaga uchrash darajasiga qarab, tuproq bonitetini
tabaqalashtirish**

Tuproqning yuvilish darajasi	Tuproq hosil qiluvchi jinslar	
	Iyoss	Proillyuvial-allyuvial
Yuvilmagan	1,0	1,0
Biroz yuvilgan	0,95	0,95
O'rtacha yuvilgan	0,8	0,75
Ko'p yuvilgan	0,7	0,60
Oqizqlar biroz to'plangan	1,0	1,0
Oqizqlari ko'p to'plangan	0,9	0,85

28-jadval
Tuproqni tabiiy xususiyatlari bo'yicha ballarda bonitirovkalash

Tuzatuvchi ko'effitsientlar						Hisoblab chiqazilgan ball	Haydalma yer. ga	Ballga mos paxta hosili, t/ga
Tuproq ayirmalarining raqamlari	Asosiy shkala bo'yicha chiqazilgan ball	Iqlim resurslari bilan ta'minlanish bo'yicha	Mexanik tarkibi bo'yicha	Sho'rlanish darajasi bo'yicha	Tuproq gruntlarining drenajlanishi bo'yicha			
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	80	0.95	1.0	1.0	0.95	72.0	58.35	38.8
2	80	0.95	1.0	1.0	0.95	72.0	117.88	38.8
3	80	0.95	1.0	1.0	0.95	72.0	113.03	38.8
4	80	0.95	0.9	1.0	0.9	62.0	173.69	34.8
5	80	0.95	1.0	1.0	0.9	68.0	203.06	37.3
6	80	0.95	1.0	1.0	0.9	68.0	205.88	37.3
7	80	0.95	0.95	1.0	0.9	65.0	56.86	36.0
8	60	0.95	1.0	1.0	0.85	48.0	101.49	19.3
9	60	0.95	1.0	1.0	0.8	46.0	65.39	18.4
10	60	0.95	0.95	1.0	0.8	43.0	10.14	17.3
11	40	0.95	1.0	1.0	0.85	32.04	7.35	17.8
12	40	0.95	1.0	1.0	0.8	43.0	21.31	17.2
13	60	0.95	0.95	1.0	0.8	36.0	3.48	14.4
Xo'jalik bo'yicha	-	-	-	-	-	64.0	1134.0	25.6

29-jadval
100 balli yerlarda qishloq xo'jaligi ekinlari hosildorligini baholash

Ekin turi	100 balli eng yaxshi yerda yetishtiriladigan hosil, ga/s	1 ballning bahosi, ga/s
Paxta	40	0.40
Beda, birtinchi yil, sof holda (pichan olish uchun eklekanda)	100	1.00
Donlarni ekin tarkibida eklekanda	75	0.75
Don uchun eklek makkajo'xori	75	0.75
Ikkinchi va uchinchi yilgi beda, pichan	200	2.00
Boshqori don ekinlari		
Sof holda eklekanda	60	0.60
Donlarni ekin tarkibida eklekanda	25	0.25
Silos uchun eklek makkajo'xori	650	6.50
Ozqabop ilitiz mevali ekinlar	950	9.50
Bir yillik o'tlar (ko'k massa)	300	3.00
Oraliq ekinlari (ko'k massa)	250	2.50

30-jadval
O'zbekiston Respublikasi viloyatlari bo'yicha tuproqlar sifatining bonitet bali, 1999-y (maydoni, ga)

№	Viloyatlar nomi	Sug'oriladigan qishqir yerdar, ga	Shu jumladan, bonitet klasslari bo'yicha										Baholamagan yerlar	O'rtacha bonitet balli 1999-y.
			1-guruh		2-guruh		3-guruh		4-guruh		5-guruh			
			1-klass 0-10	2-klass 11-20	3-klass 21-30	4-klass 31-40	5-klass 41-50	6-klass 51-60	7-klass 61-70	8-klass 71-80	9-klass 81-90	10-klass 91-100		
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	463164	0	1919	25093	242228	70730	48000	24572	6801	0	0	43821	41
2	Andijon	228324	-	97	7780	28572	32812	42786	57101	51679	8728	0	-	60
3	Buxoro	229253	-	326	10373	38412	43781	24961	61649	30470	537	-	18744	53
4	Jizzax	275770	0	105	3602	40715	143261	48533	30379	7413	2809	0	-	50
5	Qashqadaryo	452288	0	0	3455	71977	197591	87416	49923	24213	9463	0	8250	51
6	Navoiy	108130	0	1736	9517	15253	17668	18200	20423	12853	2099	0	10381	52
7	Namangan	236091	-	235	13488	45753	47117	36680	32553	33381	18191	1301	7392	59
8	Samarqand	309564	0	41	2044	29178	72674	87271	57377	39887	17409	547	3136	57
9	Surxondaryo	279346	0	1898	5118	48545	49845	60367	50320	35466	17675	0	10112	60
10	Sirdaryo	273884	0	144	7302	66610	94579	55202	40414	4840	0	0	4793	49
11	Toshkent	337497	0	0	2548	36580	86054	67443	73478	46516	15844	29	9005	59
12	Farg'ona	296026	0	1426	8043	59139	56142	58386	67580	33001	5570	452	6287	56
13	Xorazm	240161	-	1640	9174	32812	40968	36989	58138	20451	4378	952	34659	54
	Jami:	3729498	0	9567	107537	755774	953222	672234	623907	346971	102703	3281	154302	55

asosida, unumdorlikka ta'sir ko'rsatuvchi barcha omillarni hisobga olgan holda ball boniteti aniqlanadi (28-jadval).

To'plangan materiallardan kelgusida foydalanishda xo'jalik bo'yicha, davlat xo'jaliklarining bo'limi, brigadasi yoki almashlab ekish massivi yerlarining unumdorligi bo'yicha va o'rtacha ballni hisoblab chiqarishda qulaylik tug'dirish uchun barcha natijalari bonitirovka jadvaliga kiritiladi.

Tuproqlarni unumdorlik bo'yicha baholash asosida qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini chamalash.

Unumdorligi turlicha bo'lgan yerlarda yetishtirila oladigan paxta va boshqa qishloq xo'jaligi ekinlarining o'rtacha taxminiy hosildorligi qanday bo'lishini aniqlash uchun muayyan tuproq boniteti balini bahosiga ko'paytirish kerak.

Eng yaxshi (100 balli) yerlarda qishloq xo'jaligi ekinlarining hosildorligi turlicha baholanadi (29, 30-jadvallar).

6-§. Yerni iqtisodiy jihatdan baholash tartibi

Yerni iqtisodiy baholash — bu yerning qishloq xo'jaligida ishlab chiqarish vositasi sifatidagi solishtirma qadr-qimmatini aniqlash, demakdir. Bu ko'rsatkichlar ham nisbiy kattalikda, ya'ni ballarda, ham mutloq ko'rsatkichda, ya'ni yerga hisoblab chiqazilgan shartli narxlar — so'mlarda bo'lishi kerak.

Shunga ahamiyat berish kerakki, yerni iqtisodiy baholash va tuproqlarni bonitirovka qilish o'rtasidagi bir-biriga bog'liqlik va bir-biridan farqni ajrata bilish lozim. Bonitirovka qilishda tuproqlarning ishlab chiqarish sharoitlari emas, asosan o'simlik o'sishi uchun kerak bo'lgan tabiiy xossalari hisobga olinib, guruhlariga bo'linadi. Iqtisodiy baholashda esa yerning sifati va ishlab chiqarishi ko'rsatkichlari, uning tabiiy-iqtisodiy sharoitlariga mos ravishda iqtisodiy munosabatlarning farqi asos qilib olinadi.

Yerni iqtisodiy baholashning tuproq bonitirovkasi o'rtasidagi o'zaro bog'liqligi shunda ko'rinadiki, tuproqni bonitirovka qilishda tabiiy xossalari bo'yicha biriktirilgan tuproq guruhlaridan yerni iqtisodiy baholash uchun tuzilgan shkala yaratishda foydalanish mumkin.

Yerni iqtisodiy baholashning ballardagi ko'rsatkichlari, bir tuproqning ikkinchi xil tuproqdan necha marta yaxshiligi (qimmatroq) yoki yomonligi (arzonroq) haqidagi savolga javob beradi. Bu solishtirma miqdoriy qimmatdan yerning ishlab chiqarish vositasi sifatidagi qishloq xo'jaligini boshqarishda iqtisodiy hisob-kitob orqali rejalashtirishni tashkil qilishda foydalaniladi. Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishdan shu narsa ma'lumki, bir xil ishlab chiqarish vositalari bilan ta'minlangan bo'lsa ham tuproq unumdorligi har xil bo'lganligi uchun bir xil natija bermaydi. Shuning uchun ham tuproq unumdorligi ishlab chiqarishning asosiy vositalaridan biri hisoblanadi. Yerning unumdorligini aniqlash va miqdorini hisob-kitob qilish ishlari uni iqtisodiy baholash vazifasiga kiradi.

Tuproqning tabiiy va sun'iy unumdorligi bor. Tabiiy unumdorligi tuproqning tabiiy fizik-kimyoviy xossalriga va iqlim sharoitiga bog'liq. Tuproqning sun'iy unumdorligini inson yaratadi. Tuproqning samarali unumdorligi bu tabiiy unumdorligi bilan sun'iy unumdorligi (mehnat harajatlari va mehnat vositalari) birlashib ketishidan hosil bo'ladi. Buni aniqlash uchun quyidagi ishlar bajariladi:

1. Xo'jalikning hamma yer turlari: haydalma yerlar, ko'p yillik mevali daraxtzorlar, pichanzor va yaylovlar baholanadi. Yer baholash ishlarini bajarish uchun qishloq xo'jalik tashkilotlaridan yig'ib olingan keyingi besh yillik uchun buxgalteriya va statistik hisoboti ma'lumotlari, aerofotogeodeziya hujjatlari, tuproq va geobotanik tekshiruv hujjatlari asos qilib olinadi.

2. Yer baholash ikki yo'l bilan amalga oshiriladi:

- yerni umumiy baholash (bu ayrim o'simliklarni ekishning foydaliligi bo'yicha yerni baholash);

- xususiy baholash.

Yerni umumiy baholashning asosiy ko'rsatkichlari:

- mahsuldorlik (jami mahsulotning qimmati) so'm/ga;

- xarajatning qoplanishi (qilingan bir so'mlik harajatga olingan mahsulotning qimmati);

- differensial daromad, foyda (joylashishi va sifati eng yaxshi bo'lgan yerlardan olingan sof foydaning qo'shimcha qismi).

Yerni hususiy baholashning asosiy ko'rsatkichlari:

- hosildorlik, s/ga;
- xarajatning qoplanishi, so'm/ga;
- differensial daromad, so'm/ga.

3. Baholash ko'rsatkichlari ayrim xo'jaliklar uchun tuproqning agronomik ishlab chiqarish guruhlari bo'yicha hisoblab chiqilsa, ayrim xo'jaliklar uchun esa texnologik sharoitlarga va ishlab chiqarishning tig'izligiga qarab tuzatishlar kiritib, almashlab ekish dalalari bo'yicha hisoblab chiqaziladi.

Zarurat tug'ilsa va yetarli ma'lumotlar bo'lsa, tuproq ayrimlari bo'yicha ham baholash ishlarini bajarish mumkin.

Yalpi mahsulot qimmatini hisoblash uchun ishlab chiqarishning eng yomon sharoitida qilingan, zarur bo'lgan umumiy xarajatlarni hisobga olgan holda yagona kadastr narxlardan foydalaniladi.

Yalpi mahsulot qimmatiga asosiy hamda qo'shimcha mahsulotning va boshqa mahsulotlarning qimmatini ham qo'shiladi.

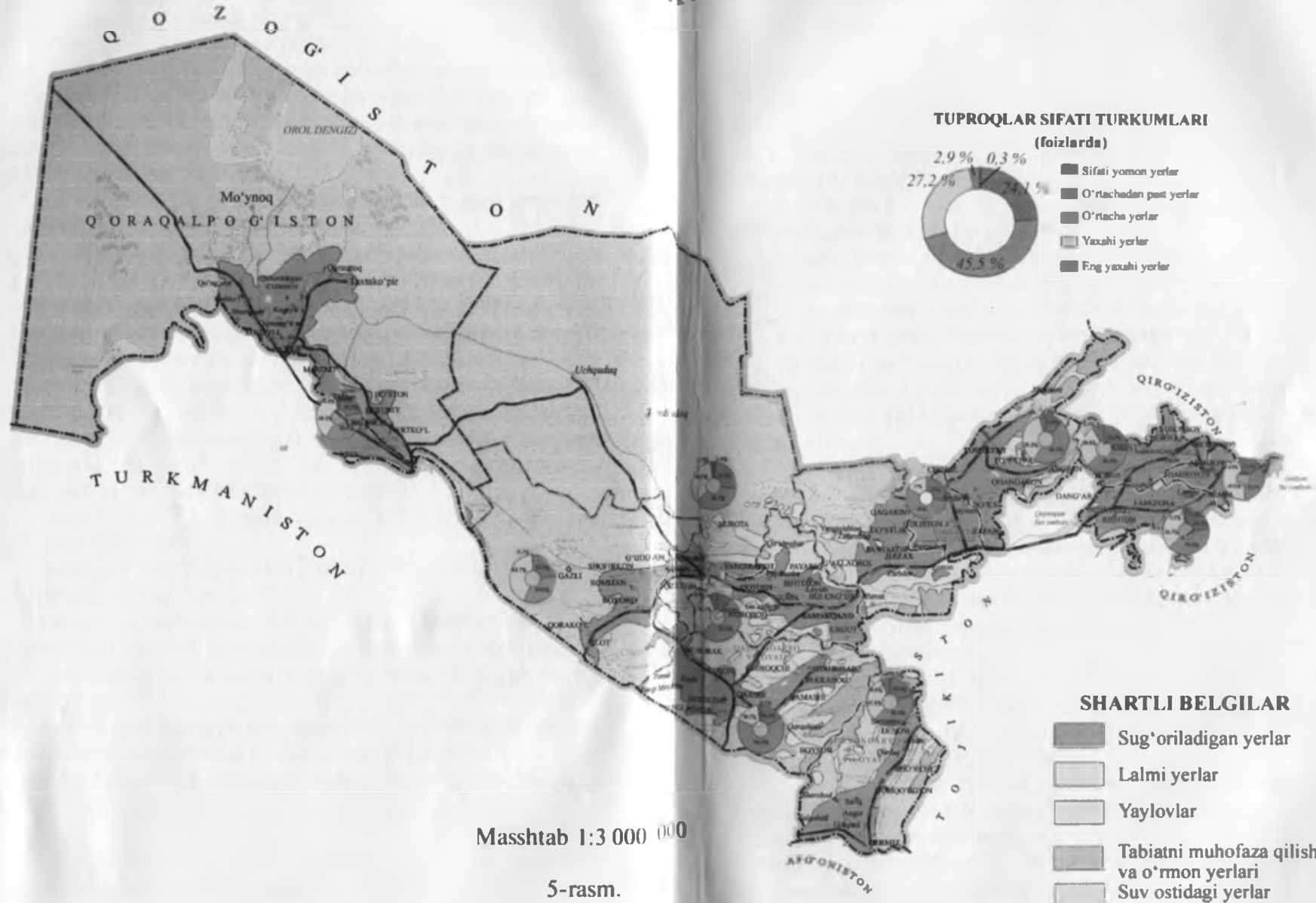
4. Yerni baholash natijalari bo'yicha (yagona formada) quyidagi amaliy vazifalarni, qishloq xo'jaligi mahsulotlari ishlab chiqarishni ko'paytirish va uning tannarxini pasaytirish imkonini beruvchi masalalarni hal qilish uchun asos bo'ladigan qaydnomalar (vedomost) va yer baholash kartalari tuziladi:

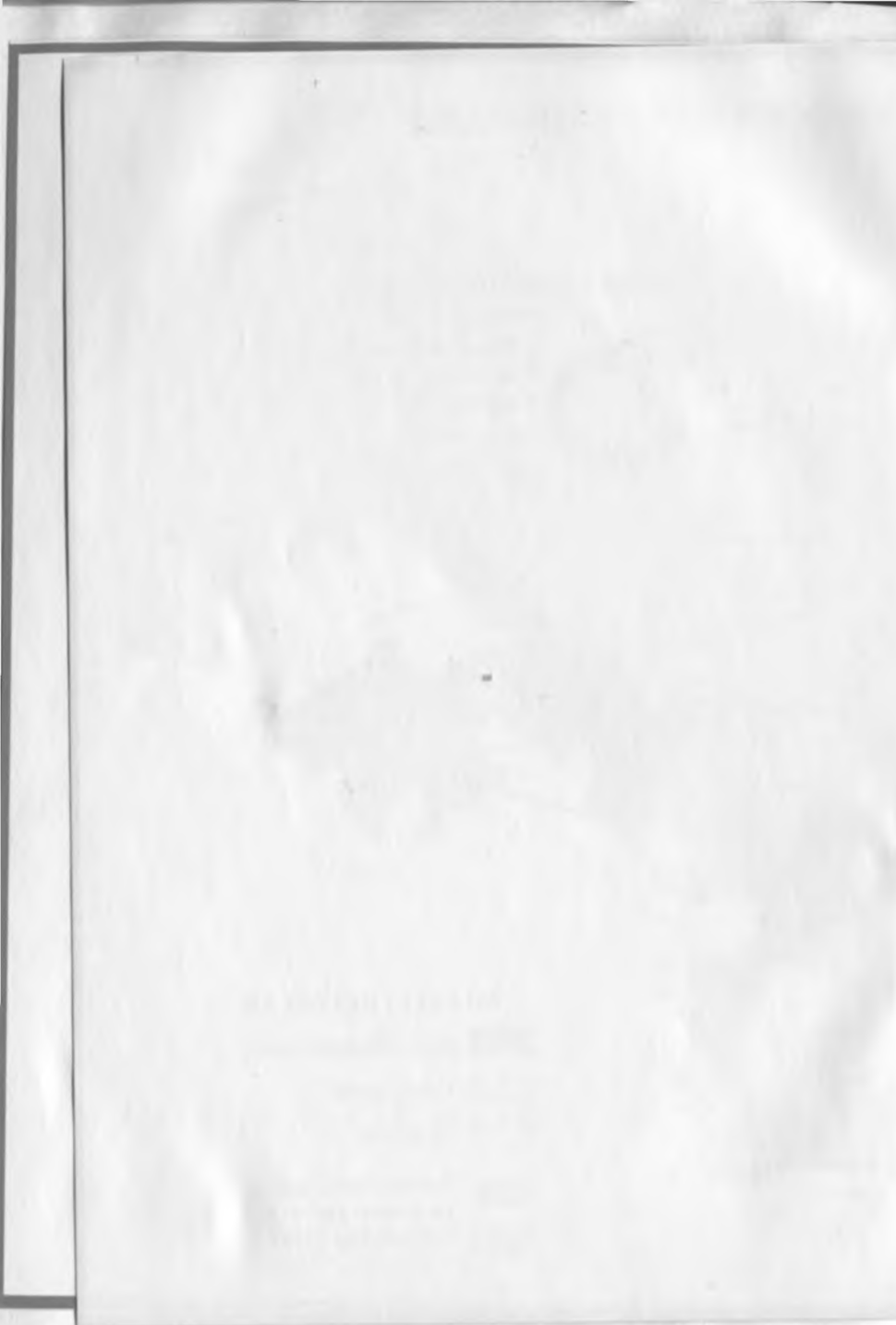
- qishloq xo'jalik korxonalarining xo'jalik faoliyati natijalarini tahlil qilish (chizma);
- qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtirish va tayyorlash rejalarini mukammallashtirish (chizma);
- tabiiy va iqtisodiy sharoitlari bir xil bo'lmagan xo'jaliklarning daromadlarini oshirish imkoniyatlarini tenglashtirish (chizma);
- yer tuzish tadbirlarining texnik-iqtisodiy asoslarini tuzish (chizma);
- qishloq xo'jaligidan boshqa maqsadlar uchun yerlarni ajratib olganda ko'rilgan zararlarni hisoblab chiqish (chizma).

5. Respublika «O'zdavryerloyiha» ilmiy-loyihalash instituti va uning bo'lim va filiallari tomonidan barcha xo'jaliklarda yerlarning sifati va qiymati bo'yicha baholash ishlari natijasi bo'yicha kartalar, so'ngra bu hujjatlar asosida tumanlar, viloyatlar (5-rasm) va respublika miqyosida shunday kartalar tuziladi.

SUG'ORILADIGAN YERLARNING SIFATI VA QIYMATINI BAHOLASH

6. Yer baholash hujjatlarini yangilash va ularga tuzatishlar kiritish har besh yilda amalga oshiriladi.

7. Yerni baholashda quyidagi ishlar bajariladi:

- tayyorgarlik ishlari, dastlabki ma'lumotlarni yig'ish va bir yo'lga qo'yish;

- yer baholashni tumanlar bo'yicha rejalashtirish;

- tuproqni agronomik ishlab chiqarish bo'yicha guruhlash;

- baholash shkalasini tuzish uchun o'rtacha hosildorlikni va xarajatlarni hisoblab chiqazish;

- baholash shkalasini tuzish va yerning baholash ko'rsatkichlarini hisoblab chiqish;

- xo'jaliklarda yer baholash ishlarini o'tkazish;

- baholash hujjatlarini ko'rib chiqish va tasdiqlash;

- yer baholash hujjatlarini tayyorlash va topshirish.

Tayyorgarlik ishlari. Dastlabki ma'lumotlarni yig'ish va bir yo'lga solish.

Dastlabki ma'lumotlar baholash ishlarini bajarish uchun zarur bo'lib, dala sharoitida va kameral sharoitda yig'iladi. Kameral yo'l bilan tayyorgarlik ishlarini bajarishda va bir yo'lga solishda quyidagi ishlar qilinadi:

1. Keyingi besh yillik mobaynida xo'jaliklar bo'yicha yer turlarining konturlar bo'yicha qaydnomasi yer turlari to'g'risida ma'lumotlarga yig'iladi. Agar xo'jalikning yer turlarida juda katta o'zgarish bo'lsa va yerdan foydalanish bo'yicha yetarli statistik ma'lumotlar bo'lmasa (hosildorlik, mahsulotning tannarhi va boshqalar), mavjudlari ham xo'jalik baholash shkalasi tuzish uchun ma'lumotlarni qayta ishlashda ishlatilmaydi.

2. Meteostansiyalar bo'yicha agroiklim ko'rsatkichlari. Bu ma'lumotlar viloyatlar bo'yicha yig'iladi. Asosiy qishloq xo'jalik ekinlarini o'stirishda viloyat ichida bo'ladigan agroiklim sharoitlarining o'zgarishini kuzatish mumkin. Bulardan baholash rayonlarini ajratishda foydalaniladi.

3. Tuproqlarning xo'jaliklar yer turlari asosida qilingan hisob-kitobga bog'liq genetik, morfologik va boshqa xususiyatlari bo'yicha ma'lumotlari bo'lgan tuproq ayirmalarining ro'yxati. Bu ma'lumotlar bo'yicha tuproqlar agronomik ishlab chiqarish guruhlariga birlashtiriladi, maydonlar bo'yicha bir-biriga solishtiriladi.

4. Dalalarning pasport hujjatlari, ko'p yillik mevali daraxtlar, em-xashak tayyorlashga mo'ljallangan yerlar, relyefi qiyali yerlar, tosh aralashganlik, tuproqning qayta ishlashda ko'rsatadigan qarshilik, dengiz yuzidan balandligi (tog'li tumanlarda), qishloq xo'jalik yer turlarining kontur bo'yicha yer maydoni va kontur sonlari. Bu ma'lumotlardan viloyat yerlarini rayonlashtirishda va yerni baholashda unga qilingan harajatlarni hisoblab chiqishda foydalaniladi. Qishloq xo'jalik yer turlarining pasportlash ma'lumotlari mos ravishda bir yo'lga solinadi.

5. Ko'p yillik mevali daraxtlarning turlari va navlari, yoshining tarkibi, ularning tuproq-agronomik ishlab chiqarish guruhlari bo'yicha joylashishi haqidagi ma'lumotlardan olinadi. Bu ma'lumotlar qoidaga ko'ra, ixtisoslashgan xo'jaliklar bo'yicha, shuningdek, mevali daraxtlar mahsuloti tovar ahamiyatiga ega bo'lgan xo'jaliklardan to'planadi.

6. Pichanzorlar va yaylovlarning mahsuldorligi bo'yicha ma'lumotlar ko'rsatiladi. Bu shaklni to'lg'azish uchun ma'lumotlar manbai bo'lib, qoidaga muvofiq, geobotanik tekshiruv ma'lumotlari hisoblanadi. Agar bu ma'lumotlar bo'lmasa, dala sharoitida tekshirilgan xo'jalikning agronomik ma'lumotlaridan foydalaniladi.

7. Qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligi va ularning ekin maydoni hisobi bo'yicha olib boriladi.

8. Mahsulot yetishtirishga qilingan xarajatlar beriladi.

9. Xo'jalikning ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganligi to'g'risidagi ma'lumotlar (qayta tiklangan qimmat bo'yicha) beriladi.

10. Yer turlari va asosiy ekinlarga berilgan o'g'itlar haqidagi ma'lumotlar bo'yicha olinadi, bu ma'lumotlar rayon qishloq xo'jalik boshqarmasiga berilgan maxsus hisobot bo'yicha Markaziy statistika boshqarmasidan olinadi (mineral va organik o'g'itlarni solish bo'yicha hisobot).

11. Hosilni to'g'ridan-to'g'ri hisobga olish ma'lumotlari va xo'jaliklarning ekin ekishga qilgan xarajatlari, davlat navlarini ekishga, tajriba, ilmiy-tekshirish tashkilotlari uchun qilingan xarajatlar bo'yicha beriladi.

12. Oldin tayyorlangan yer baholash hujjatlari qo'llanma bo'yicha yana bir marta tekshiruvdan o'tkaziladi.

Dala ishlarining tarkibi va hajmi dastlabki ma'lumotlar holatiga qarab aniqlanadi.

Dala tekshiruv ishlari. Dala ishlari mavjud tuproq, geobotanik, aerofotogeodeziya rasmlari va boshqa hujjatlar asosida o'tkaziladi.

Dala sharoitida bu hujjatlarning yer baholash ishlarini bajarish uchun yaroqli yoki yaroqsizligi aniqlanadi, shuningdek, yerning haqiqiy holati va undan foydalanish bo'yicha quyidagi qo'shimcha ma'lumotlar yig'iladi:

- yer to'g'risidagi hisob-kitob ma'lumotlari yerdan foydalanishning turlari bo'yicha haqiqatga to'g'ri kelishini tasdiqlash;
- yerning haqiqiy meliorativ holatini aniqlash;
- tuproq kartalarida ajratilgan konturlarning haqiqatga to'g'ri kelish va kelmasligini aniqlash;
- tuproq tekshiruv hujjatlari asosida tuzilgan tuproqlarning agronomik ishlab chiqarish guruhlarini tekshirib aniqlash;
- yerdan foydalanishning asosiy texnologiya sharoitlarini tekshirib ko'rish va aniqlash. Birinchi navbatda, konturlari relyefining nishabligi, toshlar bilan aralashgani. Tuproqning agronomik ishlab chiqarish guruhlarini bo'yicha asosiy qishloq xo'jalik ekinlari joylashishini va almashlab ekish haqiqatdan o'zlashtirilganligini aniqlash;
- ayrim xo'jaliklarda mevali daraxtlar ekilgan yerlardan foydalanish bo'yicha qo'shimcha ma'lumotlar yig'ish (relyef belgilari bo'yicha joylashtirilganligi tuproq agroguruhlarini, yoshi va nav tarkibi, agroteknikasi va boshqalar; tabiiy yaylov yerlardan haqiqiy foydalanish va madaniy texnik holatlari).

Dalada qilingan tayyorgarlik ishlarining natijalari, baholash tumanlarining chegaralarini va tuproqning agronomik ishlab chiqarish guruhlarini chegaralaridan, xo'jaliklar tarkibida baholash shkalasi ishlab chiqish uchun, shuningdek, tuproq, geobotanik va boshqalar bo'yicha qilinadigan qo'shimcha tekshiruvlarning hajmini aniqlash uchun foydalaniladi. Chunki berilgan maydonda bu ma'lumotlarsiz baholash ishlarini bajarib bo'lmaydi.

Nazorat savollari

1. Yerlarni iqtisodiy baholash deganda nimani tushunasiz?
2. Yerlarni iqtisodiy baholash ishini qaysi tartibda olib boriladi?
3. Yerlarni iqtisodiy baholashdan maqsad nima?
4. Yerlarni baholash uchun rayonlarga ajratish tartibi va maqsadi nimada?
5. Tuproqlarni organik ishlab chiqarish guruhlariga ajratish tartibi va maqsadi nimadan iborat?

1. Yerni baholash uchun hududlarga ajratish

Yerni baholash uchun kadastr hududlariga ajratish respublika, viloyat va tumanlarda shu joylarning tuproqlari, iqlimi, texnologiyasi va boshqa farqlari, shuningdek, xo'jalikning ixtisoslashganligi hisobga olingan holda mamlakatning tabiiy va qishloq xo'jalik hududlariga ajratish sxemasi bo'yicha bajariladi. Umumiy tabiiy - qishloq xo'jalik rayonlariga ajratish sxemasiga mos ravishda O'zbekiston Respublikasining kadastr hududlariga ajratish ko'rsatiladi.

Yerni baholash maqsadida tabiiy tekislik mintaqalari va tog'li maydonlar mamlakatning umumiy hududlarga ajratish sxemasiga asosan, tabiiy okrug va yer baholash hududlariga ajratiladi.

Tabiiy okruglar, asosan agroiklim geomorfologiyasi va tuproq meliorativ belgilari o'xshash bo'lgani uchun ajratiladi. Tekislik provinsiyasi doirasida okruglarning xarakterli belgilari shulardan iboratki, qishloq xo'jaligi yer turlari konturlari ma'lum miqdorini belgilovchi va yerning boshqa tabiiy texnologiya xususiyatlarini ko'rsatuvchi geomorfologik sharoitlari bir xilligidir.

Yerni baholash kadastr hududlari, viloyatlar va respublika tarixida tibbiy okruglarning bir qismini tashkil qiladi.

Yer baholash hududlariga ajratilayotganda xo'jalikning ixtisoslashgani, ishlab chiqazilayotgan mahsulotning nisbati va haqiqiy tarkibi, ekin maydonlarining tarkibi, qishloq xo'jalik ekinlariga va tarmoqlar bo'yicha qilingan xarajatlar to'g'risidagi ma'lumotlarga asoslanadi.

Dehqonchilikning jadallashtirish darajasi, asosan bir gektar haydalma yerga qilingan mehnat xarajatlari, berilgan o'g'itlar miqdori va ishlab chiqarish fondlari bilan ta'minlanganligi, xo'jalikda qishloq xo'jaligida foydalaniladigan boshqa yer turlariga ixtisoslashganligiga bog'liq bo'ladi.

Yerni baholash hududlariga ajratilayotgan, shu baholash tuman ichidagi xo'jaliklarning ixtisoslashgandırilganligiga alohida ahamiyat berilib, bu xo'jalik umumiy maydonidan asosiy qismi qaysi qishloq xo'jalik o'simligi bilan bandligini xo'jalikning statistik buxgalteriya hisob kitobidan bilish mumkin.

Yerni baholash tuman chegaralari imkoniyatiga qarab, ma'muriy tuman chegaralari bilan uzviy bog'lanishi, agar bunda qiyinchilik

tug'lsa, ya'ni tuproq sharoiti bir xil bo'lmasa, u holda yerdan foydalanuvchi qishloq xo'jalik korxonalari chegarasi bilan bog'lash kerak. Yerni baholash hududlarida kamida 30 ta ixtisoslashgan xo'jaliklarning statistik ma'lumotlari qoidaga binoan, qayta ishlashda qo'llanishi lozim.

Agar tabiiy sharoitda va qishloq xo'jaligiga ixtisoslashuvi bir xil bo'lsa, ma'muriy viloyatning o'zi bir yerni baholash tumani qilib olinishi mumkin.

Har bir hudud tabiiy-ekologik sharoitlar majmui (tuproq qatlamining tuzilishi, mikroiklim xususiyati, tuproq hosil qiluvchi jinslar, gidrogeologik shartlarini), tarixiy shakllangan sohalarini hisobga olib, tabiiy qishloq xo'jalik hududlariga ajratilgan.

2. Tuproqlarni agronomik ishlab chiqarish guruhlariga birlashtirish

Tuproqlar agronomik ishlab chiqarish guruhlariga birlashtirilayotganda sug'oriladigan haydalma yerlar va lalmikor haydalma yerlar alohida «Yirik masshtabda tuproq kartalari chizish» qo'llanmasi asosida bajariladi. Tuproq ayrimalarini agronomik ishlab chiqarish guruhlariga birlashtirishning asosiy yo'llari quyidagilardir:

1. Bir tuproq-iqlim provinsiyasiga yoki tog'li maydonlariga mansubligi.

2. Tuproq genetik kelib chiqishning, tuproq profilining morfologik tuzilishi, ayniqsa, yuqori gorizontlarning bir-biriga o'xshashligi.

3. Tuproq paydo qiluvchi jinslar va tuproqning mexanik tarkibi.

4. Tuproqning asosiy fizik xususiyatlari, ularning suv, havo va issiqlik tartiblari.

5. Tuproqdagi har xil shakliy ozuqa elementlari miqdori va zaxirasi, kimyoviy va fizik-kimyoviy xossalari ko'rsatkichlari.

Sug'oriladigan yerlarning sifatini ko'pgina omillar belgilaydi. Bularga mexanik tarkibi, sho'rlanishi, suv bilan ta'minlanishi, toshlar aralashganlik darajasi va boshqalar kiradi.

«O'zdvayterlayiha» ilmiy-loyiha instituti Yer kadastri filiali ma'lumotiga ko'ra, Namangan viloyati bo'yicha tuproqlarning mexanik tarkibi quyidagicha:

og'ir qumoqlar - 151,1 ming ga;

yengil qumoqlar - 45,5 ming ga;
qumoqli yerlar - 2,0 ming ga.

Sho'rlanmagan o'rta va yengil qumoqli yerlar sifati bo'yicha eng yaxshi yerlar hisoblanadi. Tuproqning sho'rlanishi bo'yicha viloyatda kuchsiz sho'rlangan — 40,0 ming ga va kuchli sho'rlangan yerlar — 0,2 ming gektardan iborat.

Tuproqning sug'oriladigan suv bilan emirilishi uning unumdorligini pasaytiradi. Viloyatda kuchsiz yuvilgan tuproqlar 25,7 ming gektarni, o'rtacha yuvilgan yerlar 1,3 ming gektarni tashkil qiladi, kam toshli yerlar esa — 18,7 ming, o'rta miqdordagi toshli yerlar — 1,0 ming gektar. Tuproqlarga tosh aralashgan bo'lsa, ularni texnika yordamida qayta ishlash og'ir kechadi, tuproqning fizik, mexanik xususiyatlari yomonlashadi, o'simlikning ildiz tizimiga salbiy ta'sir etadi.

Tuproqning sifatini bilish qulay bo'lishi uchun 100 balli shkala klasslarga bo'lingan.

Namangan viloyatida tuproqlar sifatini aniqlash yangi qiymatli yerlar, toshli, qumli va sho'rlangan yerlarni o'zlashtirmasdan oldin o'tkazilgan. Eskidan sug'oriladigan yerlar o'z unumdorligini saqlab qolgan, ya'ni I kadastr hududi bo'yicha bonitet balli-70 ni tashkil qiladi.

Lekin keyingi vaqtlarda unumdorligi past bo'lgan yerlarni o'zlashtirish, ayniqsa, tog' oldi zonalarida (Pop va Zadaryo tumanlarida) qumli va sho'rlangan yerlar viloyat bo'yicha tuproq sifatining umumiy ko'rsatkichini pasaytiradi.

Yerni iqtisodiy baholash yer turlari bo'yicha olib boriladigan (haydalma yerlar, mevali daraxtlar, ekilgan yerlar, pichanzor va yaylovlar) yerni umumiy baholash va xususiy baholash, ya'ni ekilgan ekinlar bo'yicha (g'o'za, don, beda, sabzavotlar va boshqalar).

31-jadval

Namangan viloyati sug'oriladigan yerlarining sifati bo'yicha taqsimoti

Yerlar klasi	Ballar	Sifati	Sug'oriladigan haydalma yer maydoni, ming ga				
			1980-yil	1985-yil	1987-yil	1990-yil	2000-yil
1	81-100	eng yaxshi	87,4	96,4	98,4	57,7	19,5
2	61-80	yaxshi	76,1	81,1	81,4	67,1	66,0
3	41-60	o'rtacha	29,2	29,8	32,1	58,4	83,8
4	21-40	o'rtadan past	6,6	6,6	8,9	39,0	59,3
Viloyat bo'yicha maydoni			199,3	213,9	230,8	222,2	228,6
Bonitet bali			63	69	70	66	59

Umumiy baholashning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardan iborat:

1. Mahsuldorlik (VP) mahsulotning yalpi qiymati, so'm/ga.
2. Xarajatning qoplanishi (OZ), ya'ni qilingan bir so'm xarajaga olingan mahsuldorlik qiymati.

3. Difyerensial daromad (DD) eng yaxshi yerdan olingan sof foydaning qo'shimcha qismi.

Xususi baholashning asosiy ko'rsatkichlari quyidagilardan tashkil topadi:

1. Hosildorlik (U), s/ga.
2. Xarajatning qoplanishi (OZ), so'm/ga.
3. Differensial foyda (DD), so'm/ga.

Shkala uchun iqtisodiy baholashning asosiy obyekti yer baholash guruhlaridir. Har qaysi tuproq guruhlariga statistik-iqtisodiy ma'lumotlari bo'lgan xo'jaliklar tanlab olinib, mazkur guruhlar uchun ko'rsatkichlar hisoblab chiqazilgan.

Namangan viloyati xo'jaliklari va tumanlari bo'yicha o'tkazilgan yer kadastri ishlari natijasida quyidagi tavsiyalar berish imkoni tug'iladi:

1. Eng yaxshi unumdor yerlar qurilish uchun olinishiga yo'l qo'ymaslik kerak. Bu maqsadlar uchun qishloq xo'jalik ekinlari ekishga yaroqsiz yerlardan foydalanish lozim.

2. Unumdorligi past yerlarni o'zlashtirish va ular foydalanilayotganligi munosabati bilan yerlarda madaniylashtirish tadbirlarini o'tkazish kerak. Bu, birinchi navbatda, organik o'g'itlar, tuproq aralashmali kompostlar solish, beda va boshqa ko'p yillik o'tlar ekib, yerning biologik faolligi oshirilishini taqozo etadi. Adir yerlarda suv eroziyasiga qarshi qiyaliklarni ko'ndalangiga haydash, terrasalar qilish, tekislash, bog' va uzumzorlar barpo etish kerak. Shuningdek, baholash ko'rsatkichlarini tekshirib turish va yerning ishlab chiqarish qobiliyatini aniqlash uchun quyidagi ishlarni amalga oshirish lozim:

- qishloq xo'jalik korxonalaridan olinayotgan yillik hisobot xo'jalikning ekin maydoni, yalpi mahsulot, material, texnika vositalarining xarajatlari, xarajatning qoplanishi va daromadlar haqidagi haqiqiy holatni aks ettirishi;

- xo'jalik tuproq qoplami (sho'rlanishi, emirilishi, tosh aralashganligi, meliorativ holati, gumus miqdori va o'simliklar oladigan asosiy ozuqa moddalari) haqidagi ma'lumotni yangilab turish lozim.

3. Baholash shkalasini tuzish va baholash ishlarini o'tkazish

Yerlarni baholash baholanuvchi tumandagi xo'jaliklarning haqiqiy hosildorligi va qilingan xarajatlari to'g'risidagi ko'pdan-ko'p ma'lumotlarga asoslanadi. Bu ma'lumotlar baholanayotgan tuproqlarning agronomik ishlab chiqarish guruhleri bo'yicha o'rtacha xarajatlarini hisoblab chiqazish uchun statistik qayta ishlashdan o'tkaziladi. Bu ma'lumotlarga asos qilib o'rtacha statistik ko'rsatkichlar asos qilib olinadi.

Dastlabki ma'lumotlarni xo'jaliklar bo'yicha qayta ishlash quyidagi tartibda olib boriladi:

- qishloq xo'jalik yerlarining har xil turlari tarkibidagi tuproqlar bo'yicha agronomik ishlab chiqarish guruhleri strukturasi hisoblab chiqaziladi. Haydalma yer maydoniga nisbatda ekin maydonlarining strukturasi hisob-kitob qilinadi. O'simliklar bo'yicha va ularga qilingan xarajatlar, shuningdek, turlari bo'yicha qilingan sarf-xarajatlarning 1 gektarga ketgan o'rtacha miqdori hisoblab chiqaziladi;

- qishloq xo'jalik ekinlari va yer turlari maydon birligining asosiy fondlar bilan ta'minlanganligi hisoblab chiqaziladi;

- bir gektar yerga va ekinlarga solingan o'g'itlarning harakatchan moddasi hisobidagi o'rtacha miqdori hisoblab chiqaziladi.

Xo'jaliklar sifati va undan foydalanishning jadallashtirish ko'rsatkichlari bo'yicha guruhlariga ajratiladi. Bundan maqsad tuproqlarni agronomik ishlab chiqarish guruhleri uchun baholashdir. Bundan ko'rsatkichlarni hisoblab chiqishga, shu xo'jalik ma'lumotlari asos bo'lib xizmat qiladi. Tanlab olingan har qaysi bo'yicha agroguruhlar uchun o'rtacha hosildorlik va xarajatlar hisoblab chiqaziladi.

Har qaysi yer turlari bo'yicha xo'jaliklarning foydalanilayotgan yerga yalpi mahsulot qimmati qabul qilingan kadastr narxida hisoblab chiqaziladi.

Grafik va matematik-statistik qo'llanmalar (guruhlariga ajratish jadvali, har xil sifatga ega bo'lgan yerlarda hosildorlik bilan xarajatlar o'rtasidagi aloqadorlikni ko'rsatuvchi grafik va statistik model) yordami bilan ishlab chiqarishni jadallashtirishning tuzatish koeffitsiyenti hisoblab chiqaziladi. Bu ko'rsatkich, zarur hollarda shu xo'jalikda qilingan xarajat miqdorini baholash uchun imkoniyat yaratadi.

Tibiiy yaylovlarning mahsuldorligi ulardagi ozuqabirligi vatiplar guruhlari xazm bo'ladigan ayrim protein miqdoriga ko'ra, tuprog'ining agronomik ishlab chiqazish guruhlariga mos keluvchi, suv bostirilishi yaxshilangan, suvsiz va botqoqlangan pichanzor va yaylovlar bo'yicha hisoblab chiqiladi.

Mahsuldorlik to'g'risida ma'lumotlar tabiiy yaylovning madaniy texnik holati va undan foydalanish tavsifi to'g'risidagi ko'rsatkichlar qayd etiladi.

Tabiiy yaylovlar bo'yicha qilingan xarajatlar, olingan mahsulotlar tannarxi hisoblashda qabul qilingan narxlarda elementlari bo'yicha hisobga olinadi.

Tabiiy yaylovlarga qilingan xarajatlarni hisoblashda Qishloq va suv xo'jalik vazirligi yo'riqnomalaridan foydalaniladi.

Ko'p yillik mevali daraxtlar ekilgan yerlarini baholash tegishli agronomik ishlab chiqarish guruhlari bo'yicha baholash yo'llari bilan olib boriladi.

Ko'p yillik mevali daraxtlar tiplari, turlari, navlari, yoshi va o'stirish intensivligiga qarab ajratiladi. Uzumzorlar sanoat va xo'raki navlariga ko'ra bo'linadi.

4. Tuproqlarni agronomik ishlab chiqarish guruhlariga ajratish va baholash

Yer osti suvi chuqurligini ko'rsatuvchi relyefi; tuproq konturlarining bir xillik darajasi, ularning katta-kichikligi va shakllanishi; tuproq unumdorligini pasaytiradigan va yerdan foydalanishni qiyinlashtiradigan sharoitlar-sho'rlanish, eroziyaga uchraganlik, tosh aralashganlik va hokazolar, fizik va kimyoviy xususiyatlari, hosildorlik ko'rsatkichlari bir xil tipdagi tuproqlarda bir me'yordagi meliorativ tadbirlarini bir xilda o'tkaziladi.

Tuproq ayirmalari agronomik ishlab chiqarish guruhlariga birlashtirilayotganda tuproqlar birinchi navbatda, sifatiga ta'sir qiluvchi xususiyatlari va vaqt o'tishi bilan kam o'zgaruvchan xossalari hisobga olinib, 129 ta ishlab chiqarish guruhiga ajratilgan.

Tuproqlarning ishlab chiqarish guruhlarim, asosan baholanuvchi obyektidir. Uning ishlab chiqarish qobiliyatini tavsiflovchi barcha ko'rsatkichlar hisoblab chiqaziladi.

Baholash rayonida keng tarqalgan ayrim tuproq ayirmalari ham baholash obyekti bo'lishi mumkin.

Katta maydonlar uchun jamlangan baholash shkalasini tuzishda tuproqning agronomik ishlab chiqazish guruhleri ancha yirik ajratmalarga birlashtirilishi mumkin.

Sug'oriladigan yerlarni agronomik ishlab chiqazish guruhlariga ajratishda qo'shimcha asosiy omil sifatida quyidagilar hisobga olinadi:

- sug'orilish davri;
- suv bilan ta'minlanganlik)shartli va doimiy sug'oriladigan yerlarni ajratgan holda);
- sug'oriladigan yerlardan kollektor-drenaj tarmoqlari orqali grunt suvining oqib chiqib ketishi.

Sug'orilish davriga qarab, yerlar eskidan sug'oriladigan, yangidan sug'oriladigan va yangi o'zlashtirilgan yerlarga ajratiladi. Eskidan sug'oriladigan yerlar, asosan quyidagi belgilar bilan tavsiflanadi:

- suvda eriydigan zararli tuzlar yuvilib ketganligi;
- relyeflar to'g'rilanib, tekislanganligi;
- har xil qalinlikdagi, sug'orish davomida oqib kelgan yotqiziqlar;
- ildiz oziqlanadigan qavatda tuproq profilining bir xil tuzilishi.

Yangidan sug'oriladigan yerlarning, asosan 30 sm. li yuqori qavati sug'orish natijasida kam o'zgarishga uchragan bo'ladi. Ularning haydaladigan qavati bir kam xillicha bilan tavsiflanadi, relyefi kam tekislangan.

Yangi o'zlashtirilgan yerlarga qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishida 10 yildan ko'p bo'lmagan davrda foydalanilayotgan yerlar kiradi. Bu yerlarning tuproqlari dastlabki qo'riq yer tuproqlaridan ko'p farq qiladi, relyefi kam tekislangan.

Agar tuproqlarni u yoki bu guruhlariga ajratishda yetarli ma'lumotlar bo'lmasa, u holda qo'shimcha ma'lumotlar yig'iladi, agar kerak bo'lsa, dala tekshiruv ishlari o'tkaziladi.

Tuproqlarni agronomik ishlab chiqarish guruhlariga ajratish yagonaprintsip (yo'l) bilan amalga oshirilib, taqqoslanadi. Tuproq ayirmalarini to'g'ri birlashtirish baholash ko'rsatgichlari haqida to'liq ma'lumot olishni ta'minlaydi va taqqoslash imkonini beradi.

Yerning ishlab chiqarish qobiliyatini mutlaq va nisbiy (ballarda) solishtirish maqsadida yerni baholash ko'rsatkichlari hisoblab chiqaziladi. Bu ko'rsatkichlar tarkibi mazkur qo'llanmada ko'rsatilgan. Joylardagi sharoitga va yer baholash natijalari qaysi maqsadda qo'llanishiga qarab, ularcha qo'shimchalar kiritilishi mumkin.

Qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligi, tegishli bo'limda ko'rsatilganidek, hisoblab chiqiladi. Ayrim ekinlar bo'yicha xarajatning qoplanish ko'rsatkichlari mahsulot qiymatining shu o'simlik uchun ketgan xarajat nisbatiga asosan, quyidagi formula bo'yicha hisoblab chiqaziladi:

$$XK = YaM/X$$

bu yerda, XK — harajtning qoplanishi;

YaM—ma'lum bir tuproq guruhida ekilgan o'simlik, yalpi mahsulotining o'rta qiymati;

X —ma'lum bir tuproq guruhida shu mahsulotni yetishtirish xarajati qiymati.

Differensial daromad bo'yicha yerlarni baholashda olingan yalpi mahsulot qiymati (YaM) va qilingan xarajatlari (X) to'g'risidagi ma'lumotlardan foydalaniladi. Bundan tashqari, normal qo'shimcha mahsulot zaruriy bo'lgan sof foydani minimal qismi (SFx) va hamma sof foydani (SFm) 1 gektar uchun miqdori differensial daromad hamma sof foydani minimal qismini olib tashlab hisoblanadi.

$$Dd = SFx-SFm$$

Sof foyda quyidagi formula bo'yicha hisoblanadi:

$$SF = YaM-X$$

$$SFm = K/M \text{ asosiy-M oborot/}$$

bu yerda, K — asosiy va oborotdagi mablag'larning birlikdagi ishlab chiqarish samarasi koeffitsiyenti q 0,15;

M asosiy - ishlab chiqarish mablag'larining qiymati;

M oborot — amortizatsiya hisoblab olib tashlanib, qolgan xarajatlarga mos keladigan ma'lum bir hajmdagi mahsulotni olish uchun sarf qilingan oborotdagi ishlab chiqarish mablag'larining qiymati.

Olingan yer baholash ko'rsatkichlari asosida viloyatlar uchun tuproqlarning agronomik ishlab chiqazish guruhlari bo'yicha yer baholash shkalasi tuziladi.

Baholash shkalasi — bu, qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining rivojlanish miqyosini solishtirish uchun hisoblab chiqazilgan va bir yo'la, bir tartibga solingan o'rtacha baholash ko'rsatkichlaridir. Yer baholash shkalasi har qaysi kadastr hududlariga tuzilib, mutloq va nisbiy ko'rsatkichlarda bo'ladi. Yerni baholashning nisbiy ko'rsatkichlari ballarda (foizlarda) ifodalanadi. 100 ball bilan eng yuqori baholash ko'rsatkichi ifodalanadi. Yer baholash shkalasida, baholash ko'rsatkichidan tashqari 1 ballning bahosi va katta maydonlar ishlab chiqarishining jadallashtirish me'yorini solishtirish ko'rsatkichlari ham beriladi.

5.Xo'jaliklarda yerlarni baholash va baholash hujjatlari

Xo'jaliklarda yer baholash ishlarini o'tkazishning birlamchi obyektlari haydalib ekin ekiladigan yerlar, ko'p yillik mevali daraxtlar, tibbiy yaylovlardir. Maydonlar bo'yicha baholash balli shu maydonga kiruvchi tuproq agroguruhini o'rtacha nisbiy bahosi ko'rsatkichi sifatida baholash shkalasi asosida hisoblab chiqaziladi.

Xo'jaliklar bo'yicha baholash ko'rsatkichlarining tuproq agroguruhlari, almashlab ekish hududlari, ekin turlari (ko'p yillik mevali daraxtlar bo'yicha) quyidagi formula bilan hisoblab chiqaziladi:

$$B_{ur} = B_1 M_1 + \dots + B_p M_p / M_1 + \dots + M_p$$

B_{ur} — hisoblab chiqazilgan o'rtacha baholash balli;

B_1, B_p — ma'lum bir o'simlik ekilgan maydonning bali;

M_1, M_p — ma'lum bir o'simlik ekilgan maydon.

Yer baholash bo'yicha hujjatlar ikkiga bo'linib, hisoblangan normativ va natijali yer baholash hujjatlaridan iborat bo'ladi.

1. Hisoblangan normativ hujjatlar - tuproqning ishlab chiqarishning jadallashtirish sur'atini ko'rsatadigan agronomik ishlab chiqarish guruhlari bo'yicha baholash ko'rsatkichlari shkalasi.

2. Natijali yer baholash hujjatlari:

- alohida maydonlar, almashlab ekish dalalari bo'yicha brigadalar, bo'limlar va xo'jaliklardagi yer turlarga ko'ra, yerning baholangan (ведомость) qaydnomasi;

- tuproqning agronomik ishlab chiqazish guruhlari chegaralari tushurilgan va alohida yer maydonlari yoki almashlab ekish dalalari

bo'yicha baholash natijalari ko'rsatilgan yer baholash kartalari;

- yer baholash kartasiga va yer baholash qaydnomasiga yozilgan tushuntirish xati. Bu tushuntirish xatida xo'jalikning tabiiy va iqtisodiy sharoitlari, joylashishi va ixtisosligi, dastlabki ma'lumotlarning holati, baholanadigan maydonlarda qo'llash bo'yicha tavsiyalar;

- yerdan foydalanuvchilarga yer baholash qaydnomasi va yer baholash kartasi beriladi;

- tuman qishloq xo'jalik tashkilotlariga yerdan foydalanuvchilar bo'yicha yer baholash qaydnomasini to'plash, yer turlari tarkibida tuproqning agronomik ishlab chiqarish guruhlariga to'plami va tuman yer kadastr kartasi beriladi;

- viloyat qishloq xo'jalik tashkilotlariga tumanlarda yer baholash bo'yicha hisoblangan — me'yoriy hujjatlar beriladi;

- yer baholash ishlari natijalari respublika viloyatlarida tashkil qilingan maxsus baholash komissiyalari tomonidan ko'rib chiqiladi. Viloyat yer baholash komissiyasi yer baholash bo'yicha hujjatlarni ko'rib chiqadi va tasdiqlaydi;

- bajarilgan yer baholash ishlari bo'yicha ayrim hujjatlardagi e'tirozlar bir oy davomida viloyat yer baholash komissiyasi kengashdan so'ng qabul qilinadi. E'tirozlar zarur hisob-kitoblar bilan asoslangan va tasdiqlangan bo'lishi kerak;

- komissiya bildirilgan e'tirozlarni tekshirib ko'radi va ular yuzasidan uzil-kesil qaror qabul qiladi.

Yer baholash bo'yicha birlamchi ma'lumotlar va yer baholash hujjatlarining bir nusxasi Yer kadastr filiali arxivida saqlanadi. Ular har 5 yilda yangilanib turadi.

6. Yerni baholash natijalarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar

Qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtirish rejalashtirilayotganda umumiy reja yerning sifatiga va ishlab chiqarish resurslari miqdoriga mos ravishda xo'jaliklar hamda tumanlari bo'yicha bir xil tuzilishiga e'tibor berish kerak.

Har xil sifatli yerga ega bo'lgan xo'jaliklarga iqtisodiy rivojlanish va daromadlarini oshirish imkoniyatini yaratish, differensial daromadlar tasdiqlanishini ta'minlash lozim.

Namangon viloyati bo'yicha paxta va boshqa qishloq xo'jalik mahsulotlari yetishtiriladigan maydonlarni turlari bo'yicha baholash ko'rsatkichlari

(Yer kadastr filiali ma'lumoti bo'yicha)

№	Tumanlar	Paxta hosildorligi, s/ga			Yalpi mahsulot qiymati, so'm/ga		
		bir necha yillar bo'yicha, o'rtacha (haqiqatda)	baholash bo'yicha	haydama yer	mevali daraxtlar	pichanzor va yaylovlar	qishloq xo'jaligi yer turlari bo'yicha
1	Zadaryo	24,2	24,7	1704	567	7,0	1497
2	Kosansoy	27,8	27,2	22,84	1758	13,8	1350
3	Namangon	36,1	33,3	2972	2926	13,0	2703
4	Pop	26,8	26,9	2010	1226	13,1	601
5	To'raqo'rg'on	33,0	31,1	2491	2433	13,0	2019
6	Uychi	33,9	31,9	2746	2398	-	2677
7	Uchqo'rg'on	31,7	32,4	2735	1566	-	2690
8	Chust	25,8	27,6	2289	1905	13,2	1307
9	Yangiqo'rg'on	30,6	27,8	2334	1755	13,8	1459
	Viloyat xo'yicha:	29,4	28,8-	2336	1847	13,1	1468

Yerni baholash ma'lumotlari, amaldagi mahsulot turlarining xarid narxlarini takomillashtirish va mahsulot sotib olish hajmini differensial rivojlantirish yo'llari bilan fermer va dehqon xo'jaliklari daromadi oshishi uchun teng sharoit yaratish imkonini beradi.

Yerni baholash ma'lumotlaridan, shuningdek, daromad solig'ini hisoblab chiqarishning takomillashtirish va qishloq xo'jalik korxonalari yetishtirayotgan mahsulotlar keltiradigan daromad dan davlat budjetiga o'tqaziladigan ajratimalar miqdorini hisob-kitob qilishda foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Yer tuzish korxonalari yerni baholash ma'lumotlaridan har xil tashkilotlarga yer ajratib berishda va yerdan qishloq xo'jaligiga taalluqli bo'lmagan maqsadda foydalanish uchun qishloq xo'jalik yerlari ajratib berilganda ko'rilgan zararni qoplash masalalarini texnik iqtisodiy asoslashda maqsadida foydalanadi. Shuningdek, yerning unumdorligi va joylashishini solishtirish to'g'risidagi ma'lumotlar maydonlarni tashkil qilish va shunga mos ravishda xo'jalikni ixtisoslashtirish, ekinlarni joylashtirish va hokazolarda asos qilib olinadi.

**Namangon viloyatida iqtisodiy baholash bo'yicha 1 gektar paxta
maydonidan olinadigan hosil**

№	Tumanlar	Bonitirovka bo'yicha hisoblab chiqariladigan hosildorlik, s/ga	1 ga paxta maydonidan hosil olishni jadallashtirish ko'rsatkichlari				iqtisodiy baholash bo'yicha hisoblab chiqarilgan hosildorlik, s/ga	hosildorlikning o'rtichi, s/ga
			asosiy fondlar so'm/ga	xarajatlar so'm/ga	odam/soat	o'g'irlar		
1	Zadarko	20,8	2076	1555	608	3,8	24,7	3,9
2	Kosansov	26,4	2556	1867	995	4,3	27,2	0,8
3	Namangon	31,2	2155	2113	956	4,9	33,3	2,1
4	Pop	24,4	2165	1785	765	4,3	26,9	2,5
5	To'raqo'rg'on	28,8	1920	2015	1159	4,9	31,1	2,3
6	Uychi	28,8	2498	1948	1150	4,9	31,9	3,1
7	Chust	25,6	1970	1643	990	4,1	27,6	2,0
8	Uchqo'rg'on	30,0	1485	1660	944	4,5	32,4	2,4
9	Yangiyo'rg'on	26,8	4257	2146	1389	4,1	27,8	1,0
	Viloyat bo'yicha	26,4	2182	1800	939	4,4	28,8	2,4

Umuman olganda, yerdan unumli foydalanishning asosi kam xarajat qilib, ko'p qishloq xo'jalik mahsuloti olishidir.

Quyida Namangon viloyati bo'yicha o'tkazilgan yer baholash ishlarining V-tur natijalari misol tariqasida ko'rsatilgan. Namangan viloyati tabiiy qishloq xo'jalik hududlari bo'yicha 3 ta kadastr hududi va hududchalarga ajratilgan. Bu kadastr hududi va hududchalar ichida tuproqlar guruhi yer baholash obyekti bo'lgan (32,33-jadvallar).

Yer turkumlarining atamaları

Yer turkumlarining atamaları qishloq, suv, o'rmon xo'jaliklarida yer fandidan foydalanishda, uni muhofaza qilishda monitoring, kadastr, yer tuzish, tuproqshunoslik, rekultivatsiya, melioratsiya, geodeziya, kartografiya ilmiy-loyiha ishlarini bajarishda va yer munosabatiga aloqador boshqa ishlarda foydalaniladi.

Yer turkumlarining atamaları quyidagilardan iborat:

- **qishloq xo'jalik yer turlari** — qishloq xo'jalik mahsulotlarini yetishtirish maqsadida uzluksiz foydalaniladigan yer turlaridir. Qishloq xo'jalik yer turlariga: ekin yerlari, bo'z yerlar, ko'p yillik daraxtzorlar, pichanzorlar va yaylovlar kiradi;

- **ekin yerlar** — qishloq xo'jalik ekin turlari ekilib, uzluksiz foydalaniladigan yerlar, bularga ekilgan ko'p yillik o'tlar va dam berish uchun qoldirilgan shudgorlar (parlar) ham kiradi. Pichanzor va yaylovlarni yaxshilash maqsadida haydalib, chorva uchun ekilgan o'tlar va daraxtlar oralig'iga ekilgan ekin yerlari bu turga kirmaydi;

- **ko'p yillik daraxtzorlar** — sun'iy ravishda ekilgan mevali, ko'p yillik daraxtzorlar-bo'tazorlar yoki o'tsimon ko'p yillik o'simliklar, mahsulot beradigan dorivorlar, texnik daraxtzorlar; bog'lar, uzumzorlar, tutzorlar, mevali ko'chatzorlar kiradi;

- **bog'lar** — meva hosili olishi uchun ekilgan ko'p yillik daraxtzorlar;

- **uzumzorlar** — uzum olish maqsadida barpo etilgan tokzorlar;

- **mevazor** — ko'p yillik madaniy mevali ko'chatzorlar;

- **uzum ko'chatlari (tokzorlar)** — uzum ko'chatlari toklarni yetishtiradigan yer maydonlari. Bunga tok qalamchalari ajratish va novdalarini ekish joylari, uzum ko'chatlari, toklarni parxish qilish yerlari kiradi;

- **plantatsiya** — maxsus texnik, dorivor-mevali daraxtlar, yer maydonlari. Plantatsiyalardan tut va boshqa turdagi ko'chatlar ekish uchun foydalaniladi;

- **bo'z yerlar** — muntazam ekin ekilib kelgan, bir yil va undan ortiq davrda (kuzdan-kuzgacha) haydalmagan va foydalanilmay qolgan yerlar;

- **pichanzorlar** — uzluksiz pichan o'rib turiladigan qishloq xo'jalik yerlari;

- **yaylovlar** — qishloq xo'jaligida chorva mollarini uzluksiz boqish uchun foydalaniladigan yerlar;

- **tubdan yaxshilangan yaylovlar** — chorva mollari iste'mol qiladigan o'tlarni boyitish maqsadida o't urug'lari sepilgan hamda saksovul va bo'tazorlar tashkil qilgan maydonlar;

- **madaniylashtirilgan yaylovlar** — zaruriy ma'lum ishlov berilgan, doimo o'g'itlanib, chorva mollariga o't o'sish uchun yaxshilangan va vaqti vaqti bilan chorva mollari haydaladigan yaylovlar;

- **tog' yaylovlari** – tog'lik yerlarda joylashgan yaylovlar;
- **chorva mollari (haydaladigan yaylovlar)** – xo'jalik markazidan uzoq muddatga (butun mavsum davomida) chorva mollari o'tlash uchun haydaladigan yaylovlar;

- **suv bilan ta'minlangan yaylovlar** – mavjud chorva mollarni suv bilan ta'minlay oladigan, suv manbaiga ega bo'lgan yaylovlar. Daryolar, ko'llar va kanallar atrofida joylashgan yaylovlar suv bilan ta'minlangan hisoblanadi;

- **o'rmon yer maydonlari** – o'rmon daraxtlari bilan qoplangan, shuningdek, o'rmonga qo'shilmagan yakka daraxtlar, jarliklar atrofida ekilgan daraxtlar, qiyalik, balandlik, daryo qirg'oqlariga, suv havzalari atroflarida, qumliklar yonlarida, o'rmon-bog' yerlari, o'rmon ko'chatzorlari, shuningdek, daraxtlari kesib olingan o'rmon yerlari, ochiq qolgan yerlar, siyraklashib qolgan o'rmonlar, yog'och kesish uchun ajratilgan yerlar va yong'indan nobud bo'lgan (kuygan) o'rmon daraxt ko'chatlari yerlari;

- **o'rmon bilan band bo'lgan yerlar** – daraxt butazor (daraxtsimon) o'simliklar bilan qoplanib, 0,3 dan 1 gektar miqdordagi to'liqlikda ekilgan yer maydonlari (GOST 17. 5. 1. 05-80) ;

- **o'rmon o'simliklari** – sun'iy ravishda tashkil etilgan o'rmon uchun mo'ljallangan daraxt ko'chatlari;

- **tarqoq o'rmon o'simliklari** – sun'iy ravishda tashkil etilib, o'rmon yer maydonlariga o'tkazilgan yerlar;

- **o'rmon ko'chatlari** – o'rmon uchun ko'chat yetishtiriladigan yer maydonlari. O'rmon uchun ko'chatzorlar urug'likdan olinadigan ko'chatzor, ko'chat ekish uchun yer uchastkalari, boshlang'ich ko'chat ekish yerlari, ko'kargan qalamchalar va qalamcha qilib ekiladigan ko'chatzor bo'limlariga bo'linadi;

- **o'rmon mintaqalari** – yerlarni tabiat, shamol va iqlim noqulayliklaridan asrash maqsadida qator-qator qilib ekiladigan o'rmon daraxtlari bilan band yer maydonlari;

- **ihota daraxtzorlari** – ekin ekish maydonlarini shamoldan to'sish, sug'oriladigan va qurilish inshootlarini tuproq eroziyasidan saqlash, qurg'oqchilikdan va boshqa tabiiy noqulayliklardan asrash maqsadida ekiladigan o'rmon mintaqalari;

- **qumlarni himoya qiladigan daraxtzorlar** – qumlarni shamol eroziyasidan saqlash maqsadida ekilgan o'rmon daraxtlari;

- **botqoqlik** – yer osti suvlari ko'tarilishi hamda yog'ingarchilik natijasida tuproqning ustki qatlami syernam bo'lib ketgan yerlar;

- **jarlar** – yer qatlamining eroziya ta'sirida yomon joylashganligi yoki tuproq quyi qatlamlarining genetik holati va qiya kesikligi 1 metrdan ko'p bo'lgan yerlar.

XULOSA

Suv tanqisligi sezilayotgan hozirgi sharoitda butun bilim va imkoniyatni ichki zaxiraga qaratish maqsadga muvofiqdir. Bu jaroyonda mavjud sug'oriladigan yerlarning meliorativ holatini, ulardan qay darajada foydalanilayotganini, xo'jaliklar ichidagi o'zlashtirilishi mumkin bo'lgan barcha zaxiralarni aniqlab, ekin maydonlariga aylantirish va bu yerlardan samarali va oqilona foydalanishni tashkil qilish zarur.

Shunindek, ko'p yillar davomida yo'l qo'yilgan kamchiliklar natijasida tuproqning unimdorligi pasaygan, sho'rlangan, 60 foyizdan ortiq sug'oriladigan yerlarning holatini yaxshilash, sho'rmi yuvish, kollektor, drenajlarni tiklash, kapital tekislash va suv bilan to'liq ta'minlash kabi tadbirlarni amalga oshirish, qishloq xo'jaligi foydalanishidan tushib qolgan, bo'z va meliorativ holatini yaxshilash zarur bo'lgan 165 ming gektar yerni tiklash va ekin maydonlariga qo'shish kerak.

Ko'p yillik mevali daraxtlar tog' bag'ridagi suv eroziyasiga moyil va adirlardagi, toshloq yerlarga joylashtirilsa, katta foyda berishi tajribalarda ham, amaliyotda ham tasdiqlangan. Eslatib o'tish kerakki, respublikamizdagi mavjud 332 ming gektar sug'oriladigan yerdagi mevali daraxtzorlarning o'rta hisobida 50 foyizida tup soni o'ta siyrak. Agar ular ko'chat bilan to'ldirilsa meva-cheva keskin ko'payadi yoki tup soni o'ta kam yerlardagi mevali daraxtlar tog' yon bag'riga o'tkazalib, ularning o'miga qishloq xo'jalik ekinlari ekilsa, ekin maydonlari kamida 160 ming gektarga ko'payadi.

Ko'p yillardan beri ekin turlari yer kadastrı ma'lumotlari asosida joylashtirilmaganligi sababli, paxta yetishtirilayotgan 250-300 ming gektar maydonning har gektari hisobiga 8-15 sentner hosil olinmoqda, xolos.

Respublikamizda jon boshiga sug'oriladigan yerlarni ko'paytirish bo'yicha ko'p ishlar qilindi. Ammo aholining o'sish darajasi sug'oriladigan yerlar kengaytirish darajasiga nisbatan yuqori bo'lganligi bois, oxirgi yillarda bu boradagi ko'rsatkich keskin pasaydi. Chunonchi sug'oriladigan yer 2005-yilda jon boshiga 0,15 gektarni tashkil etdi. To'g'ri Gollandiya, Xitoy, Yaponiya davlatlarida ekin yer maydoni kishi soniga nisbatan 3-5 baroborga kam. Lekin ularda har gektar yer hisobiga olinayotgan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmi ancha yuqori. Ko'rinib turibdiki, yerga bo'lgan munosabat qancha yaxshi bo'lsa, olinadigan mahsulot miqdori shuncha ko'p bo'ladi.

Shunday ekan, mamlakatimizda yer kadastrı ma'lumotlari asosida faoliyat yuritib, barcha ichki imkoniyatlarni ishga solish kerak. Bu sug'orib ekiladigan maydonlarni 450-500 ming gektarga kengaytirish, olinadigan qishloq xo'jaligi mahsulotlari hajmini esa keskin ko'paytirish imkonini beradi. Qolaversa, bunda katta massivlarda yangi yer o'zlashtirishga qaraganda 2-3 barobar kam

xarajat qilinadi va ekologik muhit muhofazasi ta'minlanadi, ayni paytda ortiqcha suv, irrigatsiya, yo'l shoxobchalarini qurishga zaruriyat qolmaydi.

Demak, yer kadastri ishlarini qat'iy yo'lga qo'ish va muttasil jonlantira borish shart. Buning uchun esa, avallo, bu boradagi bilimlarni puxta egallash kerak.

Ushbu qo'llanma ana shu ezgu maqsad yo'lidagi urinishlardan biridir. U yer kadastri masalalariga oid bilimingizni boyitadi, degan umiddamiz.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. I.A. Karimov — 2003-y. Oliy Majlisining XIII sessiyasi to'g'risida axborot. Qishloq xo'jalik ro'znomasi. Toshkent, 2003-y, 12-dekabr.
2. O'zbekiston Respublikasi «Yer kadastrı». - Qishloq xo'jaligida isloxoqlarini chuqirlashtirishga doir qonun va me'yoriy hujjatlar to'plami. T., «Sharq», 1998.
3. O'zbekiston Respublikasi «Davlat yer kadastrı» Qonuni. T., «Sharq», 1998.
4. O'zbekiston Respublikasi «Yer solig'i» Qonuni. T., «Sharq», 1990.
5. O'zbekiston Respublikasi «Suv va suvdan foydalanish» Qonuni. T., «Sharq», 1993.
6. F. Alimov, A. Jo'rayev, A. Otametov. Tomorqa yerlarini rivojlantirish muammolari. T., O'zbekiston Qishloq xo'jaligi jurnali, 1990, 5-son.
7. Д.И. Гнатковия. Земельный кадастр. Экономика землепользования. Львов. Высшая школа, 1986.
8. И.В. Дегтерёв, Л.И. Осипов. Земельное право и земельный кадастр. Учебник для сельскохозяйственных институтов. М., 1975.
9. R.Q. Qo'ziyev, G'.Yu. Yuldoshev, I.A. Akromov. Tuproq bonitirovkasi. T., «Moliya», 2004.
10. М.И. Кочубей. Почва Узбекистана и пути повышения их плодородия. Т., «Фан», 1985.
11. R. Qo'ziyev. Bo'z tuproqlar paydo bo'lishining ayrim masalalari. T., Qishloq xo'jalik instituti, 1985.
12. X.M. Maqsudov. Bo'z tuproqlarning emirilishi va ularning unumdorligini oshirish yo'llari. T., «Fan», 1981.
13. Т.П. Магазинников. Земельный кадастр. Львов., 1980.
14. M.V. Muxamedjanov. Istiqbol qanday bo'lishi kerak. T., Qishloq xo'jaligi ro'znomasi, 1992-y., 24-dekabr.
15. G'.A. Talipov, X.G'. G'ulomov, J.M. Maqsudov, I.A. Akromov. O'zbekiston Respublikasi Yer kadastrı. T., Qishloq xo'jalik vazirligi. 1994.
16. G'.A. Talipov. O'zbekiston Yer fondi va undan kelajakda foydalanish rejalari. T., O'zbekiston qishloq xo'jalik fanlari akademiyasi. 1992.
17. G'.A. Talipov. Tog' va tog' oldi yerlaridan foydalanish tartibi. T., UzMU, 2003.
18. O'zbekiston viloyat va tumanlarida yaylov mahsuldorligining o'rtacha ko'rsatkichlarini aniqlash. T., Qishloq xo'jalik vazirligi, 1987.

19. O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarning iqtisodiy bahosi va tuproq bonitetlarini amalga oshirish to'g'risida qo'llanma. T., O'zbekiston Qishloq xo'jalik vazirligi, 1969.

20. O'zbekistonda yaylov, lalmikor yerlarni qayta ro'yxatdan o'tkazish bo'yicha ko'rsatma. T., Qishloq xo'jalik vazirligi, 1968.

21. O'zbekiston fermer va dehqon xo'jaliklarida sug'oriladigan yerlarning tuproq bonitirovkalarini amalga oshirish bo'yicha qo'llanma. T., Qishloq xo'jalik vazirligi, 1988.

Mundarija

Kirish.....	3
-------------	---

I. O'zbekiston Respublikasi yer fondi va undan foydalanish

1-§. O'zbekiston yer fondi tug'risida ma'lumot.....	6
2-§. Yer maydonini hisobga olib borish tartibi va uslublari.....	12
3-§. O'zbekistonning tabiiy sharoiti va yer yuzasining asosiy xususiyatlari.....	25
1. O'zbekistanning yer yuzasi.....	25
2. O'zbekistonda tuproqlarning paydo bo'lishi.....	26
3. O'zbekistonning iqlimi.....	26
4-§. O'zbekiston Respublikasi tuproq turlari va ulardan foydalanish.....	30
1. Tuproqlarning asosiy tiplari va tiplechalari.....	30
2. Balandlik mintaqa tuproqlari.....	31
3. Sahro mintaqasi tuproqlari.....	34
5-§. Tuproq kartalarini tuzish va ulardan foydalanish.....	36
1. Tuproq kartasining meliorativ tadbirlar ishlab chiqishdagi ahamiyati.....	43
2. Mineral o'g'itlardan to'g'ri foydalanish uchun tuproq kartalarini va agrokimyo kartogrammalarini qo'llash.....	46
3. Mineral o'g'itlarni qo'llash rejasi.....	49
6-§. Yerlarning hozirgi vaqtdagi sifat holati va kadastr bahosi.....	57
1. Sug'oriladigan yerlarning sifat bahosi.....	57
2. Tuproq bonitirovkasi.....	62

II. Davlat yer kadastrini ishining maqsadi, tarkibiy qismi va ahamiyati

1-§. Tuproq va kadastr ishlarining tarixi.....	68
2-§. Xo'jaliklarning yirik masshtabli tuproq kartalaridan foydalanish.....	71
3-§. Davlat yer kadastrining tarkibiy qismi va ahamiyati.....	77
1. Yer kadastrining tarkibiy qismi.....	77
2. Yer kadastrining qishloq xo'jaligidagi ahamiyati.....	81
3. Yer kadastrining tabiiy boyliklarni muhofaza qilishdagi ahamiyati.....	87
4. Davlat yer kadastrini yuritish tartibi.....	90
4-§. Davlat yer kadastrini ishini bajarish uchun xo'jaliklar bo'yicha kartalar yaratish va maydonlarni hisoblash tartibi.....	93

1. Umumiy qoidalar.....	93
2. Yer turlari chegaralarini aniqlash.....	95
3. Dala sharoitida yerlarning turlari bo'yicha aniqlanishi va uni nazorat qilish.....	103
4. Maydonlarni hisoblash va konturlar bo'yicha qaydnomani tuzish.....	114
5. Yerlarni joyida aniqlash bo'yicha hujjatlar tarkibi.....	119
6. Xo'jaliklarning yerdan foydalanish kartasini yaratish.....	120
5-§. Davlat yer kadastrini yuritish sohasidagi davlat boshqaruv organlari.....	120

III. Davlat yer kadastrini ishlarining tamoyillari

1-§. Yerga egalik qilish va yerdan foydalanishga bo'lgan huquqni davlat ro'yxatdan o'tkazish tartibi.....	122
2-§. Sug'oriladigan yerlarni ro'yxatga olish (xatlash).....	125
3-§. Lalmikor va yaylov yerlarni ro'yxatga olish (xatlash) tartibi.....	138
1. Umumiy qoidalar.....	138
2. Hujjatlarni rasmiylashtirish va ro'yxatga olish natijalarini ko'rib chiqish.....	143
4-§. Sho'rlangan yerlarning miqdori va sifatini hisobga olish tartibi.....	144
5-§. Sug'oriladigan yerlarni unumdorligi bo'yicha baholash (bonitirovka qilish) tartibi.....	151
6-§. Yerlarni iqtisodiy jihatdan baholash tartibi.....	162
1. Yerlarni baholash uchun hududlarga ajratish.....	168
2. Tuproqlarni agronomik ishlab chiqarish guruhlariga birlashtirish.....	169
3. Baholash shkalasini tuzish va baholash ishlarini o'tkazish.....	172
4. Tuproqlarni agronomik ishlab chiqarish guruhlariga ajratish va baholash.....	173
5. Xo'jaliklarda yerlarni baholash va baholash hujjatlari.....	176
6. Yerlarni baholash natijalarini qo'llash bo'yicha tavsiyalar.....	177
Yer turkumlarining atamallari.....	180
Xulosa.....	182
Foydalanilgan adabiyotlar.....	184

G'ani Akbarovich Talipov

O'ZBEKISTON YER KADASTRI ASOSLARI

Toshkent — «Moliya» — 2007

Muharrir:	Q. Avesbayev
Tex.muharrir:	A. Moydinov
Kompyuterda sahifalovchi:	A. Moydinov

**Bosishga ruxsat etildi 10.08. 2007. Bichimi 60x84^{1/16}. «Times TAD»
garniturası. Ofset usulida bosildi. Bosma tabog'i 11,75. 0,75 b.t. kartalar.
Adadi 500. Buyurtma № 093/01.**

**«Moliya» nashriyoti, Toshkent sh. H.Oripov ko'chasi 16-uy.
Buyurtma № 07-07.**

**«POLIPAPER» QK. MCHJ da chop etildi.
Toshkent, J. Obidova ko'chasi, 160-uy.**

ISBN 978-9943-302-07-5

9 789943 302075

